

زازاکی زاریکی زمانی کوردیه

سوداد ره سوول^۱

کاتی قهبولکردن: ۲۰۲۱/۰۶/۰۴

کاتی وهگرتن: ۲۰۲۱/۰۳/۱۰

پوخته

زازاکان ناوی جیاوازیان هه به وه ک کرد، کرمانج، دملی، زازا، به درێزایی میژوو پیکهاتهیه کی کورد بوون و زاره کهشیان هه همیشه زاریکی زمانی کوردی بووه. له سه ره تایی سه ده ی بیسته م زازاکان به هه ردوو گروپی دینی زازای موسلمانن سوننی شافعی و زازای عه له وی، رۆلکی کاریگه رییان له بزوتنه وه ی نه ته وایه تی کوردیدا هه بووه، له سی راپه رینی گه وه ی باکووری کوردستان: راپه رینی قۆچگیری، راپه رینی شیخ سه عیدی پیران، راپه رینی ده رسم، به شداریه کی گرنگیان هه بووه و قوربانی زۆریشیان داوه. زازاکی به ده گه من نه بیته نووسراوی نه ده بی نه بووه و ته نیا بۆ ئاخوتن بووه. له سه ره تایی سه ده ی بیسته م به هۆی قه ده غه کردنی زمانی کوردی له تورکیا، زازاکی به خیرایی ژماره ی ئاخیه رانی که م بووه ته وه به راده یه ک که له به رده م مه ترسی له ناوچووندا بووه. به م دوا یه له هه نده ران به هه ولی رۆشنیرانی زازا، زاره که ده بووژینه وه، کۆمه لیک کتیب و نامیلکه و بلاوکراوه به زازاکی ده رده که ن. ئەم زاره کوردیه لای رۆژهه لاتناسانی نه وروپی له به ر چه ند جیاوازیه کی زمانه وانی که زازاکی له گه ل زاره کوردیه کانی دی هه یه تی، به زاریکی زمانی کوردی نازانن و وه ک زمانیکی سه ره به خۆ ناوی ده بن. هه ر له تاراوگه له دوا ی هه شتاکانی سه ده ی بیسته م، به شیک له زازاکان (سوننی و عه له وی) به هۆکاری سیاسی و دینی و کۆمه لایه تی و زمانی، بانگه شه ی ناسیۆنالیزی زازایی ده که ن و پێیان وایه زازاکان نه ته وه یه کی سه ره به خۆن و کورد نین و زاره کهشیان زمانیکی سه ره به خۆی باکووری رۆژئاوای زمانه ئیرانیه کانه. له م توێژینه وه یه، له روانگه ی زمانه وانی کۆمه لایه تی ئەم باسه تاوتوێ کراوه، روون کراوه ته وه که زازاکان به هۆی ئەو پێشینه میژوو یه که له گه ل کورد هه یان بووه و به تایبه ت ئەو رۆله گرنگه که له سه ره تایی سه ده ی بیسته م و دواتریش بۆ مه سه له ی کورد و رزگاری نیشتمان هه کی له باکووری کوردستاندا گێراویانه، ئەمانه کۆمه لیک ره گه ز و پێوه ری گرنگن که زازای کردوو به پیکهاته یه کی دانه برای نه ته وه ی کورد و هه ر له سه ر ئەم بنه ره ته زاره کهشیان زاریکی کوردیه. ئەمه هه رچه نده له رووی پیکهاته ی زمانیه وه له گه ل زاره کوردیه کانی دی له رووی رێزمان و وشه سازیه وه جیاوازی هه یه، ئەم جیاوازیه ش له روانگه ی زمانه وانی کۆمه لایه تی هه وه له تیوان زاره کانی زمانیکدا هه بیته ئاسایه، چونکه زمان یان زار هه ر به ته نیا کۆد و هیمه زمانه وانیه کان نیه، به لکو دیارده یه کی کۆمه لایه تی و کولتووری و سیاسی و ئابوو ریشه.

وشه سه ره کییه کان: گۆران، زازای سوننی، زازای عه له وی، ناسیۆنالیزی زازا، رۆژهه لاتناسی، زار.

۱ - مامۆستای زاره کوردیه کان له به شی کوردی - زانکۆی سووران

زازاکی گویشی از زبان کردی

سوداد رسول^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۴

چکیده

زازاها نام‌های متفاوتی دارند، همانند: کرد، کرمانج، دملی، زازا، و همیشه در طول تاریخ بخشی از کرد بوده‌اند و گویش آنها نیز گویشی از کردی بوده است. در ابتدای صده بیستم زازاها به هر دو گروه دینی زازای مسلمان سنی شافعی و زازای علوی نقش موثری در جنبش ملی کردی ایفا کرده‌اند. سه قیام بزرگ شمال کردستان، قیام قوچگیری، قیام شیخ سعید پیران، قیام درسیم را می‌توانیم نام ببریم که هزینه‌های سنگینی هم پرداخت کرده‌اند. این گویش کردی در نزد مستشرقین اروپایی بنا به چند دلیل متفاوت زبانشناسی بخشی از زبان کردی نیست، بلکه آنرا زبانی مستقل معرفی می‌کنند. زازاکی به ندرت ادبیات نوشتاری داشته و این گویش تنها برای مکالمه بوده است. در ابتدای صده بیستم به خاطر ممنوع کردن زبان کردی در ترکیه، از تعداد گویشوران زازاکی نیز به سرعت می‌کاهد و در خطر نابودی قرار می‌گیرد. این اواخر در خارج از کشور تعدادی از روشنفکران زازا تلاش می‌کنند تا به گویش خود خدمتی کرده باشند، از این رو کتاب‌ها و مطالبی چند را به زازاکی چاپ و نشر می‌دهند. بعد از دهه هشتاد از صده بیستم تعدادی از زازاها (سونی و علوی) بنا به دلایلی سیاسی، دینی، اجتماعی و زبانی فراخوان ناسیونالیسم زازاکی می‌دهند. آنها بر این باورند که زازاها ملتی مستقل از کرد هستند و زبانشان هم از دسته زبان‌های شمال غربی ایرانی است. در این تحقیق از منظر زبانشناسی اجتماعی به موضوع پرداخته می‌شود و این مهم را تبیین خواهیم کرد که زازاها بنا بر تاریخی پیوسته که با کرد داشته‌اند و نقش مهمی که در ابتدای صده بیستم و بعدها برای آزادی سرزمینشان در کردستان بر عهده داشته‌اند کرد هستند و گویش آنها نیز یکی از گویش‌های کردی می‌باشد. زازاکی هر چند از منظر زبانشناسی تفاوت‌هایی را با سایر گویش‌های کردی می‌نمایاند، اما این تفاوت از منظر زبانشناسی اجتماعی در میان گویش‌های یک زبان طبیعی است، زیرا زبان یا گویش تنها نماد و یا کد زبانشناسی نیست، بلکه پدیده‌ای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی است.

کلید واژه‌ها: گوران، زازای سنی، زازای علوی، ناسیونالیسم زازا، شرق شناسی، گویش.

^۱ - مدرس گویش شناسی در دانشگاه سوران - اقلیم کردستان.

Zazaki is a dialect of the Kurdish Language

Sudad Rasool ¹

Recive data: 2021/03/10

Acpte data: 2021/06/04

Abstract

Zazas as known by different names: Kird, Kirmanj, Dimli and Zaza have always been part of the Kurdish nation throughout history and their dialect has been a dialect of the Kurdish language. At the beginning of the twentieth century, the Zazas played an important role in the Kurdish national movement by both followers of Sunni Shafi'i Muslim Zazas and the Alevi Zazas. Three great uprisings of northern Kurdistan: Kochgiri uprising 1920-1921, Sheikh Saeed Piran uprising 1925, and Dersim uprising 1937, in all three uprisings Zazas made a significant contribution and made many sacrifices for Kurdish Nationalist Cause. Zazaki dialect in the past had very little literary texts it was mainly an oral dialect. At the beginning of the twentieth century, due to the ban on the Kurdish language in Turkey, Zazaki also rapidly reduced its number of speakers and it was in danger of extinction. Recently, some Zaza intellectuals have been trying to serve their dialect abroad, they have published newspapers, books and articles, ultimately the dialect revived. The European orientalist did not consider Zazaki as a dialect of the Kurdish language but rather classified it as an independent language of the Northwest Iranian languages. Accordingly, After the 1980s, some of Zazas (Sunni and Alevi) in diaspora for some political, religious, social and linguistic reasons claimed for Zaza nationalism. They believe that the Zaza is a separate ethnic group. In this study, the issue is addressed in a sociolinguistics perspective and explained that according to continuous history of the Zaza with the Kurds and particularly the important role they played for the Kurdish question and liberation of their land in northern Kurdistan (South-eastern Turkey). Therefore, according to this historical and national background of Zaza with Kurds, hence their language also considered to be a dialect of the Kurdish Language. However, Zazaki differs somehow from other Kurdish dialects in terms of grammar and morphology, these differences among the dialects of a language are a common phenomenon, since the language or dialect is not only signs or linguistics codes but also a social, cultural, political and economic phenomenon for their speakers.

Keyword: Guran, Sunni Zaza, Alevi Zaza, Zaza Nationalism, Orientalism, dialect.

1- Lecturer of Kurdish dialects in Soran University in the Kurdistan Region.

پیشه کی

له نیوهی دووه می سدهی بیسته مدا له تیو ناخیوهری هه ندیک له زاره کوردیه کاند، گۆران به سهر ناسنامه ی زاره کاند هاتوو، ئەم گۆرانه وه ک دیاره زیاتر به ئامانجی ئەوهیه ناسنامه ی زاره کان له ناسنامه یه کی کوردیه وه به ره و ناسنامه یه کی غهیری کوردی بیات یان وه ک چهند زمانیکی سهر به خو بیان ناسنیت.

ئەم دیاردهیه کۆمه لیک ره هه ندی جیاواز له خو ده گریت، پالنه ر و هۆکاری جیاواز زه مینه خو شکه رن بو ئەم دیارده زمانه وانیه، که له پیشدا یان له میژووی زاره کانی زمانی کوردیدا دیارده ی له م شیوه یه نه بووه.

کورد وه ک نه ته وه یه کی فره دین و فره مه زه هب، زمانی کوردیش وه ک زمانیکی فره له هجه، که هه ندیک له له هجه کانی به هۆی جیاوازی له پیکهاته ی زمانی به زه حمه ت له یه ک تی ده گن، له هه مان کاتدا زمانه که به ئەلفبیی جیاوازی ده نووسریت (ئەلفبیی عه ره بی و لاتینی)، ئەمه و پرای ئەوه ی که نه ته وه ی کورد له رووی سیاسیه وه پارچه پارچه یه و زمانیکی ستانداردی یه کگرتوش نیه هه موو نه ته وه پیکه وه له ژیر چه تری یه ک زمانی هاو به شدا کۆ بکاته وه. سهره رای ئەم ره وشه سیاسیه ناله باره، له هه ر به شیکی کوردستانیش سیاسه تیکی زمانیه ته وه ی سهر ده ست له دژی زمانی کوردی پیاده ده کریت که به رده وام له هه ولی زیاتر پارچه کردن و دابه شکردنی نه ته وه و زمانه که یه، ئەمه له کاتیکدا یه که کورد خو ی هیچ پلانیکی زمانی بو یه کخستن و چاودیری و ئاراسته کردنی زمان و له هجه کانی نیه. بنگومان ئەم دۆخه سیاسیه به م پیکهاته دینی و مه زه هبی و زمانی و له هجه یه کی کۆمه لگی کوردی، به بی پلانی زمان و چاودیری، زه مینه یه کی له باره بو پهرته وازه بوونی پیکهاته کانی نه ته وه و له هجه کانی.

له تیو هه ندیک له ناخیوه رانی، زاره کوردیه کاند، جیاوازی دین و مه زه هب کاریگه ری سه لبی له سهر ناسنامه ی زاره که ش کردوه که ناخیوه رانی خو یان به گروپیکی ئەتیککی جیاواز له کورد بزائن و زاره که شیان وه ک زمانیکی سهر به خو بناسین، وه ک لوری، له کی، شه به کی، .. به هۆی ئینتیمای ناخیوه رانی ئەم زارانه بو مه زه هبی شیعه، ناسنامه ی کوردبوونیان ناجیگیر و لاوازه. یان به هۆی جیاوازی زار له رووی پیکهاته ی زمانیه وه له گه ل زاره کوردیه کانی دی که ناخیوه رانی هه ردوو زار به زه حمه ت له یه ک تی ده گه ن، هه مان کیشه ی ناسنامه بو زاره که په یدا بووه، وه ک هه ورانی و زازاکی که به پیکهاته ی زمانی له گه ل کوردی باکور (کورمانجی) و کوردی ناوه ندی (سۆرانی) له یه ک جیاوازی، هه ندیک له ناخیوه رانی ئەم زارانه ئەم جیاوازیانه ده که ن به پاساو بو نکولی له کوردبوونی زاره که یان و بانگه شه ی زمانیکی سهر به خو ش بو زاره که یان ده که ن. زازاکان که له باکووری کوردستان نیشته جین به دین و مه زه هب نیوه یان

موسلمانی سوننن و نیوه کهی دی عهلهوین^۱. له ماوهی په نجا سالی رابردوودا له تیو هه ندیک له زازاکان بانگهشهی ئهوه ده کرئ که زازاکی، زاریکی کوردی نییه و زمانیکی سه ره بخویه، ههروه ها هه ندیک له زازاکان بانگهشهی ئهوهش ده کهن که زازا کورد نین و نه ته وه یه کی سه ره بخۆن. هه ره به هه مان ره وتی جوداخوازی، له هه شتاکانی سه ده ی بیسته مدا له تیو به شیک له زازاکان ناسیۆنالیزی زازاش په ییدا بووه که داوای نه ته وه و زمانیکی سه ره بخۆ بۆ زازا ده کهن، جاروبار باسی نیشتما تیکی سه ره بخۆش ده کهن له باکووری کوردستان به ناوی (زازایستان).

له م توژی نه وه یه هه ول ده ده یین له روانگهی زمانه وانیی کۆمه لایه تییه وه تیشک بخه ینه سه ره ئه م پرسه زمانه وانیه و هۆکار و پالنه ره کانی پشت ده رکه وتتی ئه م دیارده یه له تیو زمانی کوردی شی بکه ینه وه، ههروه ها به به لگهی میژووی و کۆمه لایه تی و سیاسی روونی بکه ینه وه که زازا به نه ته وه کوردن، هه ره له م روانگه وه زا ره که شیان زاریکی زمانی کوردیه. بۆ به رچا وروونی باسه که له پێشدا به کورتی باسی جوگرافیا و میژووی زازاکان ده که یین و زا ره که یان ده ناسین، ههروه ها روانگهی رۆژهه لاتناسیش سه باره ت زازا و زازاکی روون ده که ینه وه، به کورتیش باسی میژووی گه شه کردنی زازاکی ده که یین که له داوای هه فتاکانی سه ده ی رابردوودا له لایه ن زازاکانی هه نده رانه وه گه شه کردنیکی به رچاوی به خویه وه بینیه، به پیوه ره کانی جودا کردنه وه ی زار و زمانیش روونی ده که ینه وه که زازاکی زاریکی زمانی کوردیه و زمانیکی سه ره بخۆ نییه.

زازا، جوگرافیا و میژوو

هیچ گومان له وه دا نییه که زازاکان به درێژایی میژوو پیکهاته یه کی کورد بوون و له سه ره زه میتیکیش نیشته جین که ده که وپته باکووری کوردستانه وه. سه ره رای ئه وه ی که زازاکان به زار و ههروه ها نیوه شیان به مه زهه ب و دین له گه ل زۆرینه ی کوردی موسلمانی سوننی جیاوازن، به لام ئه وان له رابردوو و ئیستاشدا، هه میشه وه ک به شیک له نه ته وه ی کورد تیکه ل به و رووداوانه بوون که له باکووری کوردستان رووی داوه، له

۱ - سه باره ت به عه له وی که ناخۆ دینیکی سه ره بخویه و یان مه زه بیکی ئیسلامه، له م باره یه وه مشومرێکی زۆر هه به، زۆریه ی توژه ران پێیان وایه عه له وی پاشماوه ی دینیکی کۆنه و په یوه ندی به ئیسلامه وه نادیاره، به لام هیچ گومان له وه دا نییه که که وتووه ته ژیر کاریگه ری شیعه ی ئیسلام، بۆیه هه ندیک جار به فیرقه یه کی شیعه ی ئیسلام داده نریت. له م توژی نه وه یه هه ول دراوه عه له وی وه ک خۆی ناوی بیته و جاروباریش وه ک دین و مه زهه ب نامازه ی پێ دراوه.

گه‌ل ئاخپوه‌ری زاره کوردییه‌کانی دی پیکه‌وه یان به جودا دریزه‌یان به خه‌بات و تیکۆشان داوه بۆ پرسی سه ره‌خۆیی کوردستان.

له‌م به‌شه هه‌ول ده‌ده‌ین به‌کورتی ئاماژه به‌جوگرافیای ناوچه زازانشینه‌کان بده‌ین، به‌خیرایش ئاورپیک له‌میژووی زازاکان ده‌ده‌ینه‌وه، به‌تایه‌ت له‌سه‌رده‌می نویدا که زازاکان له‌باکووری کوردستان رۆلپکی به‌رچاویان هه‌بووه له‌بزافی نه‌ته‌وه‌یی کورددا.

جوگرافیای زازانشین

زازاکان له‌باکووری کوردستان له‌ناوچه‌یه‌ک له‌رۆژه‌لاتی ئەنادۆل له‌تیوان رۆوباری دجله و فورات نیشته‌جین. هه‌ردوو ویلایه‌تی چه‌ولگ (بینگۆل) و ده‌رسیم (تونجه‌لی) به‌زۆرینه‌ی دانیشتوان زازان، بیجگه‌ له‌م دوو ویلایه‌ته‌ له‌کۆمه‌لێک ویلایه‌تی دی به‌په‌رشوبلاوی و به‌ژماره‌ی که‌متر دانیشتوانی زازا هه‌یه‌ وه‌ک ئە رزه‌رۆم و ئەرزنجان و قارس و مووش و خه‌رپیت (ئه‌له‌ه‌زیز) و ئامه‌د (دیاره‌به‌کر) و روه‌ا (ئورفا) و سه‌مسور (ئه‌دیامان) و بدلیس و سیرت و سیواس و مه‌لاتیا. له‌شاره‌گه‌وره‌که‌کانی دیکه‌ی تورکیاش دانیشتوانی زازا هه‌یه. ئاخپوه‌رانی زازا به‌ناوی جو‌راوجۆر و به‌پیی شوینی جوگرافی ناویان ده‌گۆرپت. ئەو زازایانه‌ی له‌بینگۆل و شارۆچکه‌کانی ده‌ووربه‌ری دیاره‌به‌کر نیشته‌جین خۆیان به‌کرد ده‌ناسین و زاره‌که‌شیان به‌کردکی ناو ده‌بن. زۆرینه‌ی دانیشتوانی ده‌رسیم و ئەرزنجان و وارثۆ له‌ویلایه‌تی مووش که‌ زازای عه‌له‌وین خۆیان به‌کرمانج ده‌ناسین (ناوی کرمانج له‌گه‌ل ناوی کرمانج تیکه‌ل نه‌کرپت) و به‌زاره‌که‌شیان ده‌لین (کرمانجکی). زازاکانی شارۆچکه‌کانی جه‌رمک له‌ویلایه‌تی دیاره‌به‌کر و ویلایه‌تی ئورفا و شارۆچکه‌ی سۆره‌ک (سیفه‌ره‌ک) و شارۆچکه‌ی گه‌رگه‌ر له‌ویلایه‌تی ئەدیامان خۆیان به‌(دملی) ده‌ناسین و به‌زاره‌که‌شیان ده‌لین (دملکی) یان (دملی). به‌لام زازاکانی دانیشتوانی شاری خه‌رپیت و ده‌ووربه‌ری، خۆیان به‌(زازا) ده‌ناسین و به‌زاره‌که‌شیان ده‌لین (زازاکی). له‌ناو ئەم ناوه‌جیاوازانه‌ه‌وانه‌ی زاری زازاکیان به‌ستاندارد کرد ناوی زاره‌که‌یان کرد به‌زازاکی (Lezgîn, 2010)، هه‌روه‌ها له‌لایه‌ن کوردناسه‌ه‌وورویییه‌کانیش زاره‌که‌ به‌زازا ناوی ده‌رکرد. ئەوه‌ی جینگه‌ی سه‌رنجه، زۆرینه‌ی زازاکان چه‌ز به‌ناوی زازا ناکه‌ن، زیاتر خۆیان به‌کرد و کرمانج ده‌ناسین. شیایوی گوته‌ه‌و زازایانه‌ی که‌خۆیان به‌کرمانج ده‌ناسین، کوردی کورمانج به‌کرداس ناو ده‌بن و به‌زاره‌که‌شیان ده‌لین کرداسکی (Çem:2)، مه‌به‌ست له‌کرداس واته‌ کورد ناسا.

لهبارهی ژمارهی دانشتوانی زازا ههتا ئیستا ئاماریکی رهسمی و جیگهی متمانه نییه پستی پی بهستین، نه وهی ههیه زیاتر خهملاندنه، چونکه دواي دامهزاندنی کۆماری تورکیای نوئی و پهپره وکردنی سیاسهتی پاکتاوکردنی نهژادی و زمانی له دژی کورد و ههموو پیکهاتهکانی دیکهی غهیری تورک، ناوی کورد و زازا له ههموو ئاماره رهسمیهکانی تورکیا قهدهغه بووه. زۆربهی لیکۆلهر و نووسهران ژمارهی دانشتوانی زازا له باکووری کوردستان له دهرووبهیری ۳ ملیۆن مهزهنده ده کهن (Kaya, 2011:5).

هۆکاریکی دیکهی سهختی دیارکردنی ژمارهی زازاکان و شوینی جوگرافیایان، تیکهلبوونی زازا و کورمانجن به عهشیرهت و مهزههب و دین له گهڵ یهک: له ههندیکی شوین له باکووری کوردستان دانشتوانهکی به زازا داده نرین کهچی له پال ئهوه ژمارهیهکی بهرچاو کوردی کورمانج دهژین، یانیش لهو شوینانهی که به زۆرینه کورمانجن، زازاش له گهلیان دهژین، له پروویهکی دیکهوه ههندیکی عهشیرهت ههیه به دوو زاری جیاوازیان سی زاری کوردی قسه ده کهن. بۆ نمونه عهشیرهتی حهیدههران له ههریمی دهرسیم به زازاکی قسه ده کهن، له وان به کورمانجی، ههر ههمان عهشیرهت له باشووری کوردستان به کوردیی ناوه ندی یان سۆرانی قسه ده کهن. عهشیرهتی لۆلان له دهرسیم به زازاکی، له سیواس و وان و ههکاری به کورمانجی. عهشیرهتی دهمهنان له دهرسیم به زازاکی، له ههریمی سیواس و وان و ههکاری به کورمانجی. عهشیرهتی شادیان له دهرسیم و چهولگ و مووش و قهرهقۆچانا خاریتی به کورمانجی و له قهزای مادهنی به زازاکی قسه ده کهن (قهروژ، ۲۰۲۱: ۱۷۹). بهم شیوهیه عهشیرهته کوردهکان له تیوان ناخپوهری زارهکان دابهش بوون، که ئهمهش وای کردووه به ئاسانی له یهک جودا نه کرینهوه و دهستنیشانکردنی دانشتوانیان و شوینی نیشته جیوونیان ئاسان نه بیت. زازاکان به گشتی کۆمهلهگهیهکی عهشایهرین، به تایهت دانشتوانی گوند و شاخهکان پهپوهندی عهشیرهتیان زۆر بههیزه و پاراستویانه. زۆربهی دانشتوانی زازا له گوندهکان دهژین خهریکی کشتوکال و مهردارین (Kaya, 2011:7).

زازاکان به سهردوو گروپی مهزههبی یان دینی دابهش بوون: زازاکانی باکوور به تایهت ئهوانهی دهرسیم و ئهرزنجان عهلهوین، زازاکانی دی له باشوور و پرۆژهلاتی ههریمی باکووری کوردستان موسلمانی سونتی شافعین. لهبارهی عهلهوویهوه که ههندیکی جار له سهردمهزهبنیکی شیعهی ئیسلام حیساب ده کریت، ئهم مه زههبه یان ئهم دینه سهرهرای نزیکهی له شیعهی ئیسلام، ههندیکی رهگهزی کۆنی دینه کۆنهکانی پیش ئیسلامی له خۆ گرتووه و له گهڵ شیعهی ئیمامی و مهزههبی ئیسلامی سونته تهواویک جیاوازیان. زازا عهله

وییه کان له پرووی باوهر و دابونه ریتی دینییه وه له گه ل دینی یارسان (ئه هلی هه ق، کاکه یی) نزیکن وا پنده جی هاو پیشه بن .

ئه مپو له تورکیا ۲۰ ملیون عه له وی هه یه، باوهرمه ندانی ئه م مه زه به یان ئه م دینه له تورکیا له تیو تورک و کوردی کورمانج و زازادا هه یه. نزیکه ی نیوه ی زازاکان (۱ تا ۱.۵ ملیون) عه له وین، به لام کوردی کورمانج نزیک به ۶ ملیون عه له وی هه یه، تورکی تورکیا نزیک به ۱۳ ملیون عه له وی هه یه (Werner, 2012:14). به م پییه زورترین ژماره ی عه له وی له تورکیا، تورکه کانن، دوا ی ئه وه کوردی کورمانج دیت ئه و جا کوردی زازا.

زازا له میژوودا

به ده گمه ن له سه رچاوه کان ئاماژه به ناوی زازا دراوه، بویه میژووی زازاکان هیشتا پروون نییه و بیویستی به توژیینه وه ی زور هه یه بو ده رخستنی ره گوپیشه ی میژوویان. ئه وه ی لای کورد زیاتر جه ختی له سه ر ده کریته وه له پرووی ریشه ی زار و زمانه وه، زازا و گوژان هاو پیشه ن، بویه له دابه شکردنی زاره کوردیه کان زازاکی له گه ل گوژان - هه ورامی پیکه وه دانراون. به لام ئه وه ی جیگه ی سه رنج بووه، ئه م دوو زاره سه ره پای هاو پیشه یان که چی زور له دووری یه ک هه لکه وتوون، زازاکان له باکووری کوردستان و گوژان و هه ورامی له باشوور و رۆژه لاتنی کوردستان، هه تا ئیستاش پروون نه بووه ته وه که بوچی و که ی زازاکان که وتوونه ته باکووری کوردستانه وه؟ ئایا هه ر له شوینی گوژانه کانه وه به ره و ئه وئ کۆچیان کردووه یانیش له شوینیکی دیکه وه هاتوون و له وئ نیشه جی بوون؟

له ماوه ی سه د سالی رابردوودا رۆژه لاتنسه ئه وروپییه کان له رپه وه ی توژیینه وه کانیا ن سه باره ت به زار و زمانه ئیرانییه کان، له باره ی بنه چه ی گوژان و زازاکان گریمانه یه کیان داهینا، که گوایه ره گوپیشه ی ئه م دوو زاره کوردیه ده گه رپینه وه بو ناوچه ی ده ریای خه زه ر (قه زوین)، که له و ناوچه یه کۆمه له زماتیک هه ن وه ک زمانی گیله کی، مازنده رانی، په شتی، تاتی، تالشی، سیمنا، .. پنیان وایه له پرووی زمانه وانیه وه ئه م دوو زاره کوردیه سه ر به گروه زمانیه کانئ ئه و ناوچه یه ن. ئه م گریمانه یه له سه د سالی رابردوودا له نووسینی رۆژه لاتناسان و کوردناسان وه ک تیوریکی زانستی بره ویان بی داوه و به شیک له زازاکانیش هه مان بوچوونی رۆژه لاتنسه ی له باره ی ئه سلئ خو یان دوو باره ده که نه وه.

بو پروونکردنه وه ی ئه م باسه، بوچوونی دوو کوردناسی ناودار فلا دیمیر مینورسکی و ده یقید مه که نزی وه رده گرین که به شداریی گرنگیان هه بووه سه باره ت به ئه سل و بنه چه ی گوژان و زازاکان و زمانه که یان.

مینیۆرسكى له توژیینهوهیهکی سهبارت به (گۆران) ئاماژه بهوه دهداث كه ئاخپوهرانی زاره كانی گۆران - زازا زیدی كۆن و پیشینانیا ناوچهی دهریای خهزه (قهزوين)ه، و ریشهی ههردوو زاری كوردیی گۆران - زازاش دهگهپیتتهوه بۆ زمانه كانی ئه ناوچهیه و پیی وایه ئهوان لهویوه كۆچیان كردهوه هاتون بۆ ئه ناوچهیه ئیستایان. دواي كۆچكردنیا گۆرانه كان له رۆژئاواي ئیران له ههورامان و كپوه كانی دالاهو نیشته جی بوون، زازاكانیش بهرهو باكووری كوردستان رۆیشتون و له رۆژئاواي ئه نادۆل نیشته جی بوون (Minorsky, 1943). له م باسهی مینیۆرسكى بهوردی باس له ریشهی ناوی گۆران و شیوه جیاوازه كانی دهكات له سهراچاوه عه ره بیه كان وه ك جهوره قان، گهبران، گهوران. بۆ سهلماندنی ئه م بۆچونهی، ئاماژه به بوونی چهند ناویك دهداث وه ك بوونی ناوه كانی دهیلم و دهیلمستان و گیلان و لاهیجان له ناوچهی گۆرانه كان و رۆژئاواي ئیران وه ك بهلگه دههینیتتهوه كه ئهوان له ناوچهی گیلانی سهراچاوه دهریای خهزه رهوه كۆچیان كردهوه و ئه ناوانه یان له گه ل خۆیان بۆ رۆژئاواي ئیران هیناوه. ههروه ها پیی وایه ناوی دملی هه لگه راوهی ناوی دهیلمه، كه ئه ویش ئاماژهیه بۆ ناوی ئه و گه له كۆنه كه له باشووری دهریای خهزه رهوه نیشته جی بوون. مینیۆرسكى له م باسه، هیچ بهلگهیه کی میژوویی نادات به دهستهوه كه ئهوان كهی و له به رچی له دهریای خهزه رهوه كۆچیان كردهوه بۆ شوینی ئیستایان.

هه ره سهبارت به ریشهی گۆران و زازا، دهیقید مه كه نزی له وتاریکی له باره ی (گۆران) له ئینسكلۆپیدیای ئیسلامدا ده لیت: "ئه و گریمانهی كه ئه سلگی گۆرانه كان ده باته وه بۆ نزیك دهریای خهزه ره (قهزوين) له روهی زمانه وه پشتگیری لی ده كریت. گۆرانه زازاكان (دملی) له دهریای خهزه ره وه بۆ رۆژئاوا بۆ ناوچهی ئه رمه نستانی كۆن، كۆچیان كردهوه، به لام گۆرانه كانی پیشوو بۆ باشوور بۆ ناوچه كانی باشووری چیا كانی زاگروس كۆچیان كردهوه، دواتر كه وتوونه ته ژیر شه پۆلی كورده كان كه له و ناوچه یه دا بلاءو بوونه ته وه، زمانی گۆرانه كانی کاریه گه ریی له سهرا كوردیی ناوه ندی به جی هیشته وه" (Mackenzie, 1965:1139).

هه ردوو بۆچوون سهبارت به بنه چهی گۆران و زازا زیاتر جهخت له سهرا هاوریشهیی و نزیکی زمانه وانی ده كه نه وه، به لام له روهی میژوویییه وه هیشتا ساغ نه بووه ته وه كه ئه م كۆچه له میژوودا روهی دا بیت. مونزور چه م پیی وایه ئه م بۆچوونهی مینیۆرسكى بۆ گه راندنه وهی زازاكان بۆ ناوچهی دهریای خهزه ره بۆچووتیکی لاوازه، چونكه له بۆچوونه كهی له باره ی ناوی زازاكان ته نیا ته ئكیدی له سهرا ناوی دملی كردهوه ته وه ناوه كانی دیکه ی زازا وه ك كرد و كرمانج و زازا ره چاو نه كراون كه ئهوان زیاتر به و ناوانه ناسراون كه متر به

دملی ناسراون. نووسه‌ری زازایی محمه‌د مالمیسائز پئی وایه ناوی دملی پئی ناچیت له ناوی ده‌یله‌مه‌وه هات بیت، بۆی هه‌یه هه‌ر له ناوی (دونبولی) یه‌وه په‌یدا بووبیت (9: Cem).

له لایه‌کی دیکه‌وه به‌پئی توژیینه‌وه‌یه‌کی جینه‌تیکی له سه‌ر چه‌ند گروپییکی ئاخپه‌ری کوردی زازاکی و کورمانجی نه‌نجام دراوان، له به‌رارودکردنی کرۆمۆسی ئەم دوو گروپه‌ نه‌نجامه‌که‌ی ئەوه بووه که زازاکی له گه‌ل کورمانجی سه‌ر به‌یه‌ک جیناتن، بۆیه ئەو تیۆره‌ی که ده‌لێت زازاکان له ناوچه‌ی که‌ناره‌کانی ده‌ریای خه‌زه‌ره‌وه هاتوون، هیچ پشتیوانیه‌کی جینه‌تیکی نییه که زازاکان بۆ خه‌لکی ئەو ناوچه‌یه‌ بگه‌رینه‌وه، له‌رووی دی ئین ئەی و کرۆمۆسۆمه‌وه، نیشان ده‌دات که هه‌موو پیکهاته‌کانی کورد زیاتر له‌ رۆژئاوای ئاسیاوه‌ نزیکن تا ئاسیای ناوه‌راست و قه‌وقاز (412-401: Nasidze, 2005). ئەنجامی ئەم توژیینه‌وه‌یه، گریمانه‌که‌ی رۆژه‌لاتناسی بۆ ریشه‌ی زازا و گۆران هه‌لده‌وه‌شینیته‌وه.

ئەوه‌ی له‌رووی میژووویه‌وه گومانی تیدا نییه که گۆرانه‌کان میژووویه‌کی کۆنیان له‌ کوردستاندا هه‌یه، به‌ پیچه‌وانه‌ی زازاکان، له‌ سه‌رچاوه‌کان به‌رده‌وام ناویان هاتووه. یه‌کیک له‌ سه‌رچاوه‌ هه‌ره‌ کۆنه‌کان کتیپی جوگرافیناس و میژووناسی یۆنانی سترابۆیه که له‌ 64 ی پێش میلاد له‌ دایک بووه و له‌ 21 ی میلادی مردووه. له‌ کتیبه‌ جوگرافییه‌ به‌ناوبانگه‌که‌ی که به‌ ناوی (جوگرافیای سترابۆ) ناسراوه، ناوی گورانی Guranii هاتووه. سترابۆ باسی خه‌لکیکی زۆر توند و درنده‌ و سه‌رکیش ده‌کات که سه‌ری خه‌لک په‌ل ده‌دن و له‌ ناوچه‌ی ته‌راکییه‌ نیشته‌جین. ئاماژه‌ به‌ شوینه‌که‌یان ده‌دات و ده‌لێت ئەوانه‌ لای ته‌رمینیاوه‌ له‌ نزیک گۆرانه‌کان و ماده‌کان نیشته‌جین (سترابۆ، 2018: 60). بیگومان ناوه‌ینانی گۆران له‌وه‌ سه‌رده‌مه‌ له‌ گه‌ل ناوی ماد، به‌لگه‌ی کۆنی ناوی گۆرانه‌ له‌ کوردستان و به‌ تابه‌ت له‌ گه‌ل ناوی ماده‌کان که به‌ پێشینیانی کۆنی کورد ناسراون.

بیجگه‌ له‌ بۆچوونی رۆژه‌لاتناسی، له‌ رپه‌وه‌ی توژیینه‌وه‌کان بۆچوویتیکی دی هه‌یه که زازاکان هه‌ر له‌ ناوچه‌ی گۆرانه‌کانه‌وه له‌ رۆژه‌لاتی کوردستانه‌وه بۆ باکووری کوردستان کۆچیان کردبیت، که ئەم بۆچوونه‌ش له‌ لیکۆلینه‌وه‌کان به‌ه‌وی په‌یدا کردووه.

له‌ یه‌کیک له‌ سه‌رچاوه‌ میژووویه‌کان باسی ئەوه‌ کراوه که له‌ سه‌ده‌ی سییه‌می هه‌جری کۆمه‌لێک له‌ خه‌لکی دانیشتوانی ناوچه‌ی جبال، بۆ ولاتی رۆم کۆچیان کردووه. ابن‌ال‌أثیر ده‌لێت له‌ سالێ 218 هه‌جری کۆمه‌لێکی زۆر له‌ خه‌لکی ناوچه‌ی جبال و هه‌مه‌دان و ئیسفه‌هان و ماسه‌بزان، دینی خوره‌مییان قبول کرد و کۆبوونه‌وه له‌ هه‌مه‌دان له‌ شکرکیان پیکه‌وه‌نا. موعتسه‌م بۆ ئەوانه‌ سوپای نارد و اسحاق بن‌ابراهیم مصعب

له گه‌ل ئەم سوپايه بوو، اسحاق له دەورووبەرى هەمەدان له گه‌ل ئەو خەلكه رووبه‌روو بووه‌وه، شه‌ست هەزار كەسيان لى ده كوژى و ئەوانەى رزگاريان بوو بۆ ولاتى رۆم رايان كرد (طاهرى، ۲۰۲۰: ۲۶).

ئەم راستىيه ميژووييه كه ابن الاثير ئاماژه‌ى پى داوه بۆى هه‌يه ئەم كۆمه‌له خەلكه كه له ناوچه‌ى الجباله وه بۆ ناوچه‌ى ئەنادۆلى ژير ده‌سه‌لاتى بيزه‌تتیه‌كان چوون هه‌مان زازاكانى ئەمرو بن كه له ده‌رسيم و ئە رزنجان و بينگۆل و خه‌رىت نيشته‌جين. ئەم راستىيه‌ش له لايه‌نى زمان و ئايينه‌وه پشتگيرى لى ده كریت، كه به زمان هه‌ردوو له‌هه‌جه سه‌ر به يه‌ك ريشه‌ى زمانين و له رووى باوه‌رپوه عه‌له‌ويه‌تتى زازاكان و ئايىنى يارسانى گۆرانه‌كان نزيكيان له گه‌ل يه‌ك هه‌يه، ئەو جياوازييه‌ش كه هه‌يه ئەوه دياره به هۆى گۆراني شوپى جوگرافى بووه كه له شوپى خۆيان دووركه‌وتوونه‌وه، گۆران به سه‌ر زمان و باوه‌رياندا هاتووه، به‌لام له ريشه دا هه‌ردوو له يه‌ك سه‌رچاوه‌وه هاتوون.

له‌باره‌ى ده‌ستنيشانكردى ئەم ناوچه جوگرافيه كه پى گوتراوه الجبال، له سه‌رچاوه ميژووييه‌كان ئاماژه ى پى دراوه زياتر ئەو ناوچه‌يه‌ى گرتووه‌ته‌وه كه ئەمرو ناوچه‌ى لوپستان ده‌گرته‌وه يان لوپى گه‌وره و لوپى بچووك، واته به‌يه‌كه‌وه هه‌موو لوپستان و ئوستانى كرماشانى ئىستا، هه‌ندىك جار شاره‌زوووريشى گرتووه‌ته‌وه. له سه‌رچاوه ميژووييه‌كان ئاماژه‌ى پى دراوه ناوچه‌ى جبال له لاي به‌شيك له ميژوونووسه عه‌ره به‌كانى سه‌ده‌ى ده‌يه‌مى ميلادى به (بلاد الفهلويين) ولاتى په‌هله يان په‌هله‌وى ناسراو بووه، كه زمانى خه لكه‌كەشى زمانى په‌هله‌وى بووه (صدىق، ۲۰۱۸: ۲۴-۲۶). وه‌ك دياره ئەم هه‌رىمه له ميژوودا دانىشتوانه‌كه ى كورد بوون له به‌شى باكوورى به زارى گۆراني قسه‌يان كردووه، و به ئايىن يارسان يان ئەهلى هه‌ق بوون. په‌نگه ئەم خوهره‌ميايه‌ى كه به‌ره‌و رۆم رايان كردووه، هه‌مان گۆرانه‌كانى سه‌ر به دىنى يارسان بووبن. له‌يه كچوونى ئەم دوو دینه له لايه‌ن كوردناسى هۆله‌ندى مارتن فان بروتيسن توپتینه‌وه‌ى له‌سه‌ر كراوه و كۆمه لىك تايه‌تمه‌ندى له‌يه كچووى له تىوان كورده‌كانى دالاهوو كه گۆران و يارسانن و له گه‌ل كورده زازا عه‌له ويه‌كانى ده‌رسيم روون كردووه‌ته‌وه، به تايه‌ت له رووى زمان و باوه‌ر و په‌به‌ندى ئايىنيه‌وه (Bruinessen, 2017). بىنگومان توپتینه‌وه‌ى زياتر له‌سه‌ر ئەم باسه، رووه تاريكه‌كانى ميژووى گۆران و زازا و په‌يوه‌نديان له گه‌ل يه‌ك، زياتر رۆشن ده‌كاتوه.

ئە گه‌ر ئاوپرىك له دابه‌شكرده‌كه‌ى شه‌ره‌فخانى بدلىسى بده‌ينه‌وه كه له سه‌ده‌ى شازده‌م ناوى پىكهاته كانى كوردى هيناوه، ناوى گۆران وه‌ك چوارم پىكهاته‌ى كورد له دواى كورمانج و لوپ و كه‌لهوهر هاتووه (بدلىسى، ۱۳۴۳: ۲۳). به‌لام هه‌چ يه‌ك له ناوه‌كانى زازا وه‌ك كرد و كرمانج و دملی و زازا نه‌هاتووه. ئە

مهش جینگهی رامانه که بۆچی ناوی زازا نه هاتوو؟ رهنگه ئەمه زیاتر له بهر ئەوه بیت که ئەوسا زازا له باکووری کوردستان پینکها تهیه کی سهره کیی کورد نه بوون، یانیش بۆی ههیه ئەوانیش ههر به کورمانج ناسراو بوونه. وه ک له سهره وه پروون کرایه وه زازا کانی ده رسیم و ئه رزنجان و وارتن له ویلایه تی مووش که زازای عه له وین خۆیان به (کرمانج) ده ناسین و زازا کانی بینگۆل و شارۆچکه کانی ده ورو به ری دیار به کر خۆیان به (کرد) ده ناسین. وا دیاره ناوی کرمانج له وه سهرده مه ناوینکی گشتی و زال بووه بۆ زازا کان، ههر بۆیه شه ره فخان هه موو دانیش توانی کوردی له باکوور ههر به کورمانج ناو بردوووه.

ئهو ی مابه ی سهرنجه، لای شه ره فخان ی بدلیسی ناوی کورده کانی ناوه راستی کوردستانی نه هاتوووه که به کورد ناسراو بوون و ئه مرپوش به هه له به (کوردی سۆرانی) ناویان رۆیشتوووه. ئەمهش ده گه رپته وه بۆ هه مان هۆکار، که له وه سهرده مهش کورده کانی ناوه راستی کوردستان ههر به کورمانج ناسراو بوون. له چه ند سهرچاوه یه ک ئاماژه به ناوی کورماج، کورمانج یان کرمانج دراوه بۆ کوردانی ئه وه هه ریمانیه ی ناوه راستی کوردستان و ههر به شیک بوون له کورمانج (سدیق، ۲۰۲۱: ۲۵۶). له فه ره هنگی (بدائع اللغة) که له لایه ن عه لی ئه کبه ری وه قایع نگاری کوردستانی له سالی ۱۲۸۷ هجری (۱۸۷۰ م) نووسراوه، به پروونی ئاماژه به ناوی کورماج بۆ کورده کانی ناوه راستی کوردستان ده دات، که ده لیت: کوردی ناوچه کانی که رکوک و سلیمانی و ره وان دز و کو یه و هه ریر و بانه و ساوجبلاغ و موکری به کورماج ناسراون (کردستانی، ۲۰۱۰: ۲۳-۳۰). لیره دا پروون ده بیته وه کورمانج ئەوسا ناوی پینکها ته یه کی گه وره ی کورد بووه و ناوچه یه کی به رفراوانی له باکوور و ناوه راستی کوردستان گرتوو ته وه که ئەمرپۆ به سی پینکها ته ی جیاوازی کورد ناویان دیت: کورمانج و زازا و کورد (سۆرانی). شیاوی گوته، ئەو چوار پینکها ته ی کورد: کورمانج، لوپ، که لهو، گۆران که شه ره فخان ی بدلیسی ئاماژه ی پێ داوه، ئەمانه ناوی زار نین، ناوی ئه و پینکها تانه ن که له وه سهرده مه به کورد ناسراو بوون، که بینگومان به زمانیش له یه ک جیاواز بوون.

له سه ده کانی ناوه راست له چه ند سهرچاوه یه ک ناوی زازا هاتوو وه ک زاریکی زمانی کوردی. بۆ نمونه گه رپده ی تورک ئەولیا چه له بی که له سه ده ی حه فده یه می میلادیدا بۆ ماوه ی چل سال له سه فه ریکدا بوو بۆ هه ریمه کانی ده ولته تی عوسمانی و ولاتانی ده ورو به ری. له سه فه ره کانی به کوردستاندا له هه ندیک شوین دیته سه ر باسی زار و شیوه زاره کانی زمانی کوردی، پاژه زاری کوردی ناو ده بات که ئەمانه ن: (زازا، لولو، هه کاری، عونیک، مه حموودی و شیروانی، جه زیروه ی، پسانی، سنجاری، حه ریری، ئه رده لانی، سۆرانی، خالته ی، چه کوانی، عه مادی (ئامیدی)، رۆژه کی). (چلبی، ۱۳۱۴: ۷۵)، (چه له بی، ۱۹۷۹:

۹۱). له م دابهشکردنه ی ئهولیا چهله بی، ناوی زازا وه ک یه کهم زاری کوردی هاتوو، ئه مەش به لگه یه که له و سهرده مه زازا به کورد دانراون و زاره کهیشیان هر زاریکی زمانی کوردی بووه. ئه مه بیجگه له وه ی له هه موو ئه و دابهشکردنانه ی بۆ زاره کوردیه کان له لایهن زمانهوان و نووسه رانی کورده وه ئه نجام دراون، زازاکی هه میشه زاریکی کوردی بووه. له م کورته میژوو یه روون ده بیته وه، زازا کان به درێژایی میژوو ی کۆن و ناوه راست، پیکهاته یه کی کورد بوون و هه چ کاتیک ئه وان له کورد جودا نه بوون و له هه چ سهرده میکیش له میژوودا له لایهن نه ته وه کانی ده وروبه ر و حکومه ته کانی، زازا له کورد جودا نه بووه، ته نانه ت له سهرده می نویش ناسنامه ی کوردبوونی زازا کان زیاتر روون ده بیته وه به هۆی به شدارییان له راپه رینه کانی باکووری کوردستاندا.

زازا له میژوو ی هاوچه رخدا

له میژوو ی هاوچه رخدا زازا کان له باکووری کوردستان رۆلیکی گه وریان له بزافی رزگار یخوازی نه ته وه یی کورددا گیراوه. ئه گه ر ئاو رێکی خیرا له و شۆرش و راپه رینه نه ده یه وه که له سه ره تا کانی سه ده ی بیسته م له م به شه ی کوردستان به ریا بوون، زازا کان به هه ردوو گروپی مه زه به یی سونتی و عه له وی له م مه یه دانه دا پشکی شیریان به ر ده که وئ. له زۆر به ی راپه رینه کان بۆ مافی نه ته وه یی و سه ره به خۆی کوردستان زازا کان پشه نگ بوون و هه ر له م ریه شدا قوربانی زۆریان داوه، ئه مه وێر پای نه وه ی له سه ر کوردبوونیان دو چاری ئاواره یی و کۆمه لکوژی بوونه ته وه. له م به شه هه ول ده ده ین به کورتی له سه ر ئه م راپه رینه نه بوه ستین و باسی رۆلی زازا کان به هه ر دوو مه زه به یی سونته و عه له وی بکه ین. دوای نه وه ی ئه ییحادییه کان له سالی ۱۹۰۸ حوکمرانی ده ولته ی عوسمانیان گرت ه ده ست، بۆ ماوه ی چه نه سالی ئه ییگه یه کی هه تا راده یه ک نازاد له تێو ده ولته ی عوسمانی هاته کایه وه که نازادیی بۆ لاکورده وه و دامه زرانندی ریکخراوی سیاسی رینگه پیندراو بوو، هۆشیاریی نه ته وه یی به تێو نه ته وه کانی ده ولته ی عوسمانیدا بۆ بووه وه. ئه ییحادییه کان ترسی نه وه یان هه بوو ئه م هۆشیارییه نه ته وه ییه ده بیته هۆی زیاتر پارچه بوونی ده ولته ی عوسمانی، بۆیه ده ستیان کرد به داخستنی ریکخراوه کان و قه ده غه کردنی بۆ لاکراوه کان و سیاسه تیکی ره گه ز په رستی و تۆرانیان دژ به نه ته وه کانی تێو ده ولته ی عوسمانی گرت ه به ر. دوای هه لوه شانده نه وه ی ده ولته ی عوسمانی و دامه زرانندی کۆماری تورکیای نوێ له سالی ۱۹۲۳ و هاته سه رکاری که مال ئه تا تورک بۆ حوکمرانی تورکیا، سیاسه تی ره گه ز په رستی و سه رکووتکاری له دژی هه موو نه ته وه کانی تێو تورکیا به تابه ت نه ته وه ی کورد به توندی پیاده ده کرا، ئه مه سه ره رای نه وه ی سیاسه تی به عه لمانیکردن و هه لوه شانده نه وه ی خه لافه ت و شه ریه تی

ئیسلام و بنکۆلکردنی ناسنامهی دینی، کۆمه‌لگهی موسلمانانی تورپ کردبوو، که کوردیش گه‌لیکی موسلمانانی ده‌وله‌تی عوسمانی بوو. ئەم سیاسه‌ته سه‌رکۆوتکارییه له تورکیای نوێ له باکووری کوردستان به زنجیره‌یه‌ک شۆرش و راپه‌رین وه‌لام درایه‌وه. وه‌ک راپه‌رینی قۆجگیری ۱۹۲۰-۱۹۲۱، راپه‌رینی شیخ سه‌ عیدی پیران ۱۹۲۵، راپه‌رینی ئارارات ۱۹۲۷- ۱۹۳۰، راپه‌رینی ده‌رسیم ۱۹۳۷. له‌م راپه‌رینه‌وه تهنیا راپه‌رینی ئاراراتی لێ ده‌رچیت نه‌وانی دی به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی له‌ لایه‌ن زازاکانه‌وه به‌رپا کراون.

راپه‌رینی قۆجگیری ۱۹۲۰ - ۱۹۲۱

پرووخیانی ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ دوا‌ی شه‌ری یه‌که‌می جیهانی و ئیمزاکردنی په‌یمانی سیفه‌ر له‌ ۱۹۲۰ که‌ له‌ چه‌ند به‌ندیکی به‌لینی کوردستانیکی سه‌ربه‌خۆ درابوو. له‌ هه‌مان کاتدا ده‌رچوونی به‌نده‌کانی سه‌رۆکی ئەمه‌ ریکی و درۆ ویلسۆن له‌ ۱۹۱۸ که‌ ۱۴ خال بوو تیندا بانگه‌شه‌ی سیسته‌میکی نوێی جیهانی کردبوو که‌ میلیله‌ تان بۆیان هه‌یه‌ مافی چاره‌نووسی خۆیان هه‌بیت. له‌م سه‌روبه‌نده‌ که‌ ئەم پرووداوه‌ گرنگانه‌ له‌ جیهان و ده‌وله‌ تی عوسمانی هاته‌ کایه‌وه، له‌ تیوان سالانی ۱۹۲۰ - ۱۹۲۱ کورده‌ عه‌له‌وییه‌کانی زازا و کورمانج له‌ هه‌ریمی ده‌رسیم راپه‌رینیکی به‌رپا ده‌که‌ن که‌ به‌ راپه‌رینی قۆجگیری ناسراوه (Massicard, 2009: 1).

ئهم‌پرو ده‌رسیم زیاتر شاری تونجه‌لی ده‌گرته‌وه، به‌لام پێش دامه‌زراندنی کۆماری تورکیای نوێ، هه‌ ریمی ده‌رسیم ناوچه‌یه‌کی به‌رفراوانی له‌ رۆژه‌لاتی ئەنادۆل ده‌گرته‌وه که‌ ئەمانه‌ بوون: رۆژه‌لاتی سیواس، باکووری مه‌لاتیا، ئەله‌زیز، باشووری ئەرزجان و ده‌رسیم (تونجه‌لی) ی ئیستا. ئەم هه‌ریمه‌ ناوچه‌یه‌کی شاخاوی سه‌خته‌ و دانیشه‌توانه‌که‌ی به‌ گشتی له‌ کورده‌ زازا عه‌له‌وییه‌کان. ئەم ناوچه‌یه‌ له‌به‌ر ئه‌وه‌ی به‌ مه‌زه‌ ب عه‌له‌وین به‌ درێزایی حوکمرانی ده‌سه‌لاتی عوسمانیه‌کان، که‌ به‌ مه‌زه‌ب سوننی حه‌نه‌فین، له‌ گه‌ل عه‌له‌ وییه‌کان له‌ کیشه‌ و مملاتییدا بوون. به‌ تایبه‌ت له‌ ماوه‌ی شه‌ری عوسمانی سه‌فه‌وی له‌ سه‌ده‌ی شازده‌مدا، سه‌فه‌وییه‌کان هه‌ولیان داوه‌ ئەم هه‌ریمه‌ داگیر بکه‌ن و یارمه‌تی له‌ کورد و تورکمانه‌ عه‌له‌وییه‌کان به‌ ده‌ست بێنن که‌ ئەوسا به‌ قزلباش ناسراو بوون و به‌ مه‌زه‌ب له‌ شیعه‌ نزیکن. هه‌ر بۆیه‌ عه‌له‌وییه‌کانی ئەم هه‌ریمه‌ به‌ هۆی جیاوازی مه‌زه‌بیان له‌ گه‌ل عوسمانیه‌کان، دوچاری راگوێزان و کوشتاری به‌ کۆمه‌ل هاتوون و عوسمانیه‌کانیش، عه‌له‌وییه‌کانیان به‌ هه‌ره‌شه‌ داناوه‌ بۆ خۆیان. له‌ سه‌رده‌می نوێش دوا‌ی دامه‌زراندنی کۆماری تورکیای نوێ ئەم هه‌ریمه‌ جاریکی دی مه‌لبه‌ندیکی سه‌ره‌له‌دانی راپه‌رین و بزافی نه‌ته‌وه‌یی کوردی بووه‌ دژ به‌ ده‌سه‌لاتی نوێی ئیتیحاییه‌کان و ئەتاتورک. بۆیه‌ هه‌ریمی ده‌رسیم، لای عوسمانیه‌کان و

لاى دهسه لاتدارانى كۆماری توركياى نوپش وه ك ههرېمېكى دوژمن سهير كراوه و جىگهى ههپره شه بووه بۆ توركيا (Erol: 1-3).

سهره تاي سهره لئانى ئەم راپه رينه ده گه رېته وه بۆ بلاوبوونه وهى هوشيارى نه ته وه يى له نيو رۆشنيارنى كورد له ئەسته نيول. كۆمه لهى ته عاليى كوردستان له سالى ۱۹۱۸ له ئەسته نيول دامه زرا، نوورى ده رسي مى و حه يدەر به گ دوو ئەندامى ئەم كۆمه لهيه بوون. له حوزه يرانى ۱۹۱۹ گه يشته ده رسيم، كتيبي كوردى و رۆژنامه ي ژين كه له ئەسته نيول ده رده چوو له گه ل خويان برديووه ده رسيم. حه يدەر لقىكى كۆمه لهى ناوبراوى له عومرايه دامه زراند. عه لى شير كه ساپه تيه كى سهره كىي هۆزه كاني قوچگيري بوو، باوكى ئاليشان و حه يدەر به گ بوو، ئەويش ئەندامىكى ئەو كۆمه لهيه بوو، رۆلىكى گه وره ي هه بوو له راپه رينه كاني ده رسيم و قوچگيري. ئاليشان براى حه يدەر به گ له سهره تاي سالى ۱۹۲۰ له ناوچه ي كانگال / سيواس كۆ ده بنه وه، پيكه وه له گه ل هۆزه كاني ئەو ههرېمه ريك ده كه ون ده ست به راپه رين بكه ن بۆ ئەوه ي به پيى په يمانى سيفه ر كوردستاتىكى سهر به خۆ له ناوچه كاني ديار به كر و وان و بدليس و ئەلعه زيز و ده رسيم دامه زرين. (كيسير، ۲۰۰۶: ۲۵-۲۷) قوچگيري كۆنفيدراسيۆتىكى هۆزه كاني عه له وييه له ده وروبه رى سيواس و رۆژئاواى ده رسيم نيشته جين كه زۆر به يان به زازا كى قسه ده كه ن و هه نديكيش به كورمانجى (Bruinessen, 1997: 2). ئەم هۆزانه چه ند هه زار كه سيك بوون له م راپه رينه به شدار بوون، راپه رينه كه ش هه ر به ناوى قوچگيري ناوى ده ركرد.

كۆمه لهى ته عاليى كوردستان كه كۆمه لهيه كى نه ته وه يى بوو، له هه ولئى ئەوه دا بوو به نده كاني په يمانى سيفه ر ۶۲، ۶۳، ۶۴، جيه جى بكرى، كه تييدا به لئنى ده وله تىكى كوردى دراوه. ئەندامانى ئەم كۆمه لهيه چه ند لقىكيان له ئەنادۆل دامه زراند، به هاوكارىي ئەندامه چالاكه كاني ئەم كۆمه لهيه دواى كه متر له سى مانگ پاش ئيمزا كردنى په يمانى سيفه ر، راپه رينى قوچگيري به رپا ده كه ن (Olson, 1989: 28).

نوورى ده رسي مى^۱ له بيره وه ريه كاني خۆى باسى ده ستيكى راپه رينه كه ده كات و ده لپت: له مانگى شوباتى ۱۹۲۰ چه ند هۆزىكى جياوازي عه له وي له نزيك كانگال له ته كيه يه كى عه له وي كۆ ده بنه وه، له

^۱ - نوورى ده رسي مى (۱۸۹۳ - ۱۹۷۳) له ده رسيم له داىك بووه به به تار نووريش ناسراو بووه. چونكه له ئەسته نيول پزىشكى به تبارى خويندوووه. له سالى ۱۹۱۱ ده چپت بۆ ئەسته نيول و له ويى ده بيت به ئەندامى كۆمه لهى هيفى كه كۆمه لهيه كى قوتاييان بووه. دواتر ده بيت به ئەندامى كۆمه لهى ته عالي كوردستان و ده گه رېته وه بۆ قوچگيري و له گه ل هۆزه كاني ئەوي راپه رين به رپا ده كات. دواى سه ركوت كردنى راپه رينى قوچگيري له توركيا له ژير چاوديري ده بيت، تا له سالى ۱۹۳۷ توركيا به جى ده هيليت و روو له سووريا ده كات و هه ر له ويش ده

ویوه بریار ده دری که چه ک هه لگرن و راپهرین هه لگرسینن بۆ کوردستانکی سهر به خۆ که ناوچه کانی دیار به کر و وان و بدلیس و ئه لعه زیز و دهرسیمی قۆچگیری ده گرتیه وه. دواى ئه وه له هاوینی هه مان سال راپهرین دهستی پى کرد و شۆرشگیران هه لیان کوتایه سهر مه لبه ندى پۆلیس و جه ندرمه و سوپا، چه ک و ته قه مه نیه کانیان ده ست به سهر دا گرت (Massicard, 2009:3)، (ده رسیمی، ۲۰۰۱: ۱۴۸)

له ۱۵ تشرینی دووه می ۱۹۲۰ له دواى کۆبوونه وى سهر کرده کانی ئه م راپهرینه و هه ندیك عه شیره تی رۆژئاواى دهرسیم، یه که م یادداشتی داواکاری راپهرینه که بۆ حکومه تی نوپی ئه نقهره ده تیردی و داوا ده که ن: ۱- حکومه ت رپوونکردنه وه بدات سه باره ت به ئۆتۆنۆمی ناوچه کوردییه کان که به لپن دراوه، ئاخۆ ئه و ئۆتۆنۆمییه قبۆل ده کات یان نا. ۲- کارمه ندانی تورک له هه موو ئه و ناوچه نیه که زۆرینه ی کورده، پیوسته بکشینه وه. ۳- ئه و سوپایه ی تورک که ها تووه بۆ ناوچه ی قۆچگیری پیوسته بکشینه وه. ۴- هه موو کورده زیندانییه کان له زیندانه کانی ئه لعه زیز و مه لاتیا و سیواس و ئه رزنجان نازاد بکرین (Olson, 1989: 30). له وه لامدا ئه نقهره نوینه ریک ده تیریت و به لپنیان پى ده دات که حکومه ت داواکارییه کانی ئه م راپه رینه ره چاو ده کات، بۆ ئه مه ش حکومه ت مه به ستی ئه وه بوو به شیوه ی کاتی پارزبان بکات، بۆ ئه وه ی جارئ هاوکار بن هیزه داگیر که ره بیگانه کان له تورکیا به دهر بنین و ولات رزگار بکه ن له چنگیان. دواى ئه وه حکومه ت به پینچه وانه وه سوپای نوئ بۆ هه ریمه که ده تیریت، و له گه ل راپه رپوان پینکدادان روو ده دات (Massicard, 2009: 4). شه ر له تیوان سوپای تورک و شۆرشگیران په ره ده ستینیت. له مارتی ۱۹۲۱ پینکداداتیکی گه وره له شاری عه مرانیه روو ده دات، شۆرشگیران سهر کرده یه کی عه سکه ری تورک ده کوژن و له ناوه راستی شاره که ش ئالای کوردستان هه لده که ن (Olson, 1989: 32).

له نیوه ی مانگی مارتی ۱۹۲۱ حکومه ت، حوکمی عورفی له ناوچه که راده گه یه تیت، سوپا ده تیریت بۆ سهر کووتکردنی راپهرینه که. نووری دهرسیمی له بیره وه رییه کانی ئاماژه به وه هیزه ده دات که حکومه ت هینابووی بۆ سهر کووتکردنی راپهرینه که: حکومه ت ۶ هه زار سوار و ۲۵ هه زار سوپای پیاده ده تیریت له گه

مینیتته وه. له سالی ۱۹۷۳ له حه له ب کۆچی دواپی ده کات. له ماوه ی ژبانی بیره وه رییه کانی خۆی به کوردی نووسیه ته وه و هه ر به خۆیشی کردیه به تورکی و له سالی ۱۹۵۲ له حه له ب به چاپی گه یاندوه. بیره وه رییه کانی سهر چاوه یه کی گرنکه سه باره ت به راپهرینه کانی باکووری کوردستان به تایه ت راپهرینی قۆچگیری که خۆی به شداریی تیدا کردوه. بروانه: (ده رسیمی، ۲۰۰۱: ۱۱)

۱- له ته رجهمی کوردی بیره وه رییه کانی نووری دهرسیمی به ناوی (ده رسیم له میژووی کوردستاندا)، ساله کۆچییه کان که کراوه به میلادی، هه لئە ی تیدا کراوه بۆ نمونه سالی ۱۳۳۶ کۆچی کراوه به سالی ۱۹۱۷ که ئه مه هه لئە یه له گه ل رووداوه کانی په یمانی سیقه ر یه ک ناگرته وه که له سالی ۱۹۲۰ بووه.

ل چەند ھېزىكى جەندرمە و ميليشيايى. ژمارەى شەركەرى راپەريوانيش بە ۶۱۸۵ كەس دادەئيت، لەوانە ۲ ھەزار كەس سەر بە ھۆزە كانى قۆچگىرى بوون، ۲ ھەزار كەس شىش لە دەرسىم، ۲ ھەزارى دىكەش لە ھۆزە كانى دى بوون (Massicard, 2009: 5).

سوپاي حكومت بە توندى راپەرينە كەى سەركووت دە كات و ئەوانەى لەم راپەرينەش بەشدار بوون بە توندى سزا دەدات. لەم شەر و پىكدادانە ۱۳۲ گوند سوتىران و ويران كران، بە سەدان خەلك كوژران، دانىشتوانى ئەو گوندانەى لە راپەرينە كە بەشدار بوون بۆ ئەنادۆل دوور خراڤەو. ۴۰۰ كەس دەستگىر كران، لە لاين دادگاي عەسكەرى سيواس دادگايى دە كرېن و ۹۵ كەس حوكمى مردنيان بە سەردا سەپىندرا، ئە وانى دى بۆ ماوەى ۵ ھەتا ۱۵ سالى زىندانى كران، تەنيا ۱۱۰ كەس لەم ۴۰۰ كەسە پىگوناخ دەرچوون، بۆ ئە وانەش حوكمى دوورخستەوەيان بە سەردا سەپىنرا. لە سالى ۱۹۲۲ ئەو دادگايە ھەلدەو شىتەو و زۆرىك لە وانەى لە راپەرين بەشدار بوون بەخشىيان بۆ دەردەچىت. عەلى شىر و نوورى دەرسىمى، لە دەرسىم خۆيان حەشار دابوو، نە كەوتنە بەر دەست دادگا، بەخشىنە كە ئەوانى نە گرتەو. ھەندىكىش لە ژىر چاودىريدا بوون و دەبوايە بەزۆر لە مال بىمىننەو، لەوانە ئالىشان و حەيدەر بەگ قەدەغە كران لە گەرانەو بۆ ناوچەى قۆچگىرى. جارېكى دى بەخشىيان بۆ دەرچووەو، تا لە سالى ۱۹۳۱ رېگەيان پى درا بگەريئەو ناوچە كەى خۆيان (Massicard, 2009: 8).

ئەم راپەرينە لاي زۆرەى توئەران ئامانجى رپون بوو كە سەربەخۆيى يان پىكھىتەنى ناوچەى كەى ئوتتۆمى بوو لە بەشىكى باكوورى كوردستان بە گوئەرى ئەو بەندانەى كە لە پەيمانى سىقەردا ھاتووە. ئە ھەى رپونە لەم راپەرينە لە لاين كوردە عەلەويە كان بەرپا بوو لە ھەمان كاتدا يە كەنگى و ھاوكارى لە ئىوان كوردى كورمانجى عەلەوى و زازاي عەلەوى ھەبوو كە پىكەو بۆ رزگارى ئەم بەشەى كوردستان ھاوخەبات بوون.

رەھەندىكى دىكەى ئەم راپەرينە لاينى دىنى بوو كە راپەرىنكى عەلەوى بوو، ئەم سىمايە بە سەر راپە رىنە كەدا زال بوو. ئەو ھۆزانەى لەم راپەرينە بەشدار بوون زياتر ھۆزە كوردە عەلەويە كان بوون بەلام ھەك نوورى دەرسىمى لە بىرەو رىيە كانى باسى دە كات زۆر دىھاتى چە كدارى عەلەويشيان لە گەل بوو كە بە توركى قسەيان دە كرد (دەرسىمى، ۲۰۰۱: ۱۴۸). ھەر بۆيە ئەم راپەرينە لە ناوچەى كورمانج و زازا سونىيە كان بلاو نەبوو تەو. ھەر ھەك لە راپەرينە كانى دواتر ئەم دياردەيە زياتر خۆى دەردەخات بە تايبەت لە راپە

رینی شیخ سعیدی پیران ئەمجاره زازا و کورمانجی سوننی راده پەرن و زازا و کورمانجە عەلەویە کان بە شدارێ تیدا ناکن.

رپهرینی شیخ سعیدی پیران ۱۹۲۵

رپهرینی شیخ سعیدی پیران گه‌وره‌ترین رپهرینیکی بوو له باکووری کوردستان که له دوای دامه‌زراندنی کۆماری تورکیای نوێ بەرپا بوو. ئەم رپهرینه له ماوه‌یه‌کی کورت به‌خێرای ته‌شه‌نه ده‌کات و چه‌ندین شاری باکووری کوردستان رزگار ده‌کات. رپهرینه‌که ئەوه‌نده کاریگەر و به‌ربالوو بوو ته‌ختی کۆماری تورکیای نوێ هێنايه له‌رزە، هەر بۆیه سوپای ئەتاتورک هه‌موو ئامرازیک به‌ کار دێتیت بۆ دامرکانده‌وه‌ی.

رپهری رپهرینه‌که شیخ سعیدی پیران (۱۸۶۴- ۱۹۲۵) کوردیکی زازای سوننی و که‌سایه‌تییه‌کی دینی و شیخیکی سەر به‌ ته‌ریقه‌تی نه‌قشبه‌ندی بوو. له‌ دوای مردنی باوکی، ده‌ییت به‌ گه‌وره‌ی بنه‌ماله‌که و سه‌رۆکی ته‌کیه‌ی ته‌ریقه‌تی نه‌قشبه‌ندی، له‌ تێو ئاخپوه‌رانی زازا و کورمانج موریدی ته‌ریقه‌ته‌که‌ی هه‌بوو، به‌ هۆی ئەو پینگه‌ ئاینیه‌ له‌ ناو کوردی موسڵمانی سوننی هه‌یبوو، رپه‌رایه‌تییه‌کی کاریزمی رپه‌رینه‌که ده‌کات (Olson, 1989: 100).

له‌به‌ر ئەم پینگه‌ ئاینیه‌ش له‌ تێو خه‌لکی موسڵمانی دیندار لایه‌نگر و هه‌واداری زۆر بوو، هەر بۆیه کۆمه‌له‌ی ئازادی، که‌ ریک‌خراوئیکی نه‌هینی نه‌ته‌وه‌یی بوو له‌ ساڵی ۱۹۲۱ دامه‌زرا‌بوو و له‌پشت ریک‌خه‌ستی رپه‌رینه‌که بوو، سه‌رکرده‌یه‌تی ئەم رپه‌رینه‌یان به‌ شیخ سعید سپارد، چونکه‌ ئەوه‌ی به‌ شیخ سعید ده‌کرا له‌ کۆکردنه‌وه‌ی خه‌لک بۆ رپه‌رینه‌که به‌ ئەندامانی کۆمه‌له‌ی ئازادی نه‌ده‌کرا. له‌ هه‌مان کاتدا شیخ سعید سه‌ ره‌رای که‌سایه‌تی رۆحی و ئاینی که‌ پێی ناسرا‌بوو، به‌پێی رپه‌رینه‌کانی ئەو سه‌رده‌مه‌ که‌ قۆناغی سه‌ره‌هه‌ لدانی نه‌ته‌وايه‌تی بوو له‌ ناو کورد، هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تیش له‌ لای چه‌که‌ره‌ی کردبوو (Olson, 1989: 101).

له‌ پێش رپه‌رینه‌که شیخ سعید سه‌ردانی زۆر ناوچه‌ی باکووری کوردستان ده‌کات بۆ خۆئاماده‌کردن و کۆکردنه‌وه‌ی عه‌شیره‌ته‌ کورده‌کان له‌ ده‌وری رپه‌رینی چاوه‌رپوانکراودا. عه‌شیره‌ته‌ زازا سوننییه‌کان پشگیری خۆیان بۆ هه‌لگیرسانی رپه‌رینه‌که نیشان ده‌ده‌ن و ده‌بن به‌ برپه‌ری سه‌ره‌کی رپه‌رینه‌که و رۆلی سه‌ره‌کیش ده‌گیرن له‌ به‌رپا‌کردن و قوربانیدان بۆی، به‌لام زازا و کورمانجی عه‌له‌وی دژی رپه‌رینه‌که بوون. بۆ ئەوان تورکیایه‌کی عه‌لمانی با‌شتر بوو له‌ کوردستانیکی سه‌ره‌به‌خۆ که‌ موسڵمانی سوننی حوکمی بکات به‌ ته‌ریقه‌تی نه‌قشبه‌ندی (Olson, 1989: 94). شیخ سعید زۆر هه‌ول ده‌دات ئەوانیش رازی بکات

بۇ بەشدارى له راپهرينه كه بهلام ئەوان پەتى دە كه نهوه به تايهت هەردوو عەشيره تى لۇلان و خورماك، ئەم دوو عەشيره ته، گەره ترين و ناسراوترين دوو عەشيره تى عەلهوين كه له ناوچهى تىوان رۆژه لاتی دەرسيم نيشته جين تا باكوورى مووش و وار تو و قارس. خورماك كورمانجى عەلهوين و لۇلان زازاى عەلهوين (Bruinessen, 1997: 2). شىخ سەعيد له ۴ كانونى دوومه مى ۱۹۲۵ بۇ ئەم دوو عەشيره ته نامه دە تيريت و بۇيان روون دە كاتوه كه سوننه و عەلهوى دەبى يەك بگرن چونكه ئەنقەرە دەيهوى هەموو دينيك له ناو بيات، بهلام ئەوان داواكهى پەت دە كه نهوه و له جياتى هاوكارى راپهرين، له گەل سوپاى تورك دژ به راپه رين دە جهنگن. بۇيه رە تکرده نهوى عەشيره ته عەلهوييه كان بۇ بەشدارى له راپهرين ناوچهى بلاوبوونهوى راپهرينه كه سنوردار دە كات (Olson, 1989: 94). عەشيره ته عەلهوييه كان به زازا و كورمانج له راپهرينه كه بەشدار نابن، كه ئەمە هۆكارىكى گرنگ بوو بۇ سەر نه كه وتنى راپهرينه كه، به تايهت عەشيره ته عەلهوييه كانى ناوچهى دەرسيم كه ئەزمونى راپهرينيان هەبوو له راپهرينى قوچگيرى له دژى سوپاى كه مالىسته كان له تىوان ۱۹۲۰ - ۱۹۲۱، راپهرينه كه ش ئامانجى نه ته وهى هەبوو (Olson, 1989: 97-98). له عەشيره ته كورده كورمانجه كانش هەردوو عەشيره تى جيران و حەسەنان بەشدار دەبن. خاليد به گ جيران يە كه م سەرۆكى كۆمەلەى ئازادى بوو. بهلام لەم دوو عەشيره ته ش به ته واوه تى هەموو پشتگيرى راپهرين نه بوون هە نديكيان پشتى تى دە كه ن و هەندىكشيان ته نيا پشتگيرى رەمزی دە كه ن و به چه كدار بەشدار نابن. هە نديك عەشيره تى ديكەى كورمانج له شەرناخ و مديات و جهزيره و سیرت و ماردین له راپهرينه كه بىلايه ن دە میننه وه. دانیشوانى ده شته كانى ديار به كر كه جوتيار بوون بەشدار نابن، خەلكى ناو شارى ديار به كرىش كه زۆرينه يان كورد بوون بەشدار نه بوون (Olson, 1989: 96-98). بۇيه بەشدار بووانى راپهرينه كه به گشتى له خەلكى عەشيره ته كان بوو، به شى هەره زۆرىشى له عەشيره ته زازا سوننیه كان بوون.

له ۸ ی فېبريوه رى ۱۹۲۵ له تىوان هيزه كانى شىخ و جه ندرمه كان له پيران پىكدادان دەست پى دە كات و راپهرين هەلده گيرسي. راپهرين ئامانجى سەر به خوئى كوردستان بوو. راپهرينه كه زۆر به خيراى بلاو دە بىته وه، له هەفتهى يە كه مى مانگى مارت چەند شارىكى بچووك دە كه وىته ژىر دەستى شۆرشگيران وه ك ماردین و ئەرغەنى، له باكوورى رۆژه لاتی عەشيره تى حەسەنان و جيران، مه لازگيرت و بولانىك داگير دە كه ن، بهلام زۆر ناخايه تىت به هوى هەردوو عەشيره تى عەلهوى خورماك و لۇلان دووباره دەستى به سەردا دە گيرىته وه. له يازدهى مارت، شارى وار تو دە كه وىته ژىر دەستى عەشيره تى جيران، بهلام دواى پىنج رۆژ به هوى هيرشى هيزه كانى تورك و عەلهوى، لىي دەر ده چن. عەلهوييه كان به تايهت هەردوو

عشیره تی ناوبراو رۆلیکی بهرچاویان هه بوو بۆ ئه وهی راپهرینه که نه په رپته وه بۆ شاره کانی ئه رزه رۆم و ئه رزنجان. له هه ندیک به ره ی دی راپهرینه که بۆ بدلیس و مووش بلاو بووه وه، به لام دووباره عه شیره ته کانی ئه وی نه یان ویست یارمه تی راپهرین بده ن. له لای رۆژئاواوه راپهرین هه ندیک پشکه وتی به ده ست هینا و شاری ئه له زیز داگیر کرا و بۆ ماوه یه ک تیدا مانه وه به لام دواتر به جیان هیشته. هه رچی شاری دیار به کره ده وهی شاره که گه مارۆ درا به لام نه یان توانی بچنه ناوه وه. دوا ی ئه وه راپهرینه که به ره به ره په رشوبلاو ده بیته وه له به رانه بر هیرشی هیزه کانی تورک که به ژماره یه کجار زۆر بوون، نزیک به ۵۲ هه زار سه رباز دژ به شۆرشگیران له مهیدانی جهنگدا بوون، له هه موو لایه که وه ده وه یان ده ده ن دوا ی کوشتاریکی خویناوی، راپهرینه که داده مرکینه وه (Mcdowald, 2007:194-195).

سو پای تورک بۆ دامرکانده وهی راپهرینه که به سه دان گوند ویران ده که ن، به هه زاران خه لکی بیتاوان له ژن و پیاو و مندال ده کوژن. تورکیا دادگابه ک داده مه زینیت، که ساتیکی زۆر حوکمی ئیعدامیان به سه ردا ده دات. له مانگی ئه یلولی ۱۹۲۵ دا شیخ سه عید و ۴۷ که سایه تی راپهرینه که له دیار به کر له سینداره دران. خه لکی ئه و ناوچه یه ش هه موو بۆ رۆژئاوا ی تورکیا راگو یزان (Romanov, 2006:35).

خالی لاوازی راپهرینه که له وه دا به ده رده که ویته که راپه رایه تی راپهرینه که شیخ سه عید، سونتی نه قشبه ندی بوو، راسته وخۆ پشتیوانی کورده عه له وییه کانی له ده ست دا، هه ر بۆیه ش دوژمنی گه وه ی راپه رینه که دوو هۆزی عه له وی بوون: خورماک و لۆلان که هه ردووکیان له سو پای تورک زیاتر دوژمنایه تی راپهرینه که یان کرد. ئه وانه ی یارمه تی راپهرینه که ی شیخ سه عیدیان دا هۆزه زازا سونتییه کان بوون که زۆر به یان خه لکی عه شایه ری لادی و جوتیاران بوون. ئه مه ش جاریکی دی ئه و راستیه ده سه لمینیت که راپه رینه که هه رچه نده ئامانجی نه ته وه یی هه بووه، به لام به هۆی جیاوازی له پیکهاته ی دینی و مه زه به یی له تیو کورد، که لینیکی گه وره بووه بۆ سه رخستنی راپهرینه که و به ده سه ته یانی ئامانجه هاو به شه نه ته وه ییه که.

له باره ی ئامانجی راپهرینه که له لایه ن تو یژه رانه وه مشتومری زۆری له سه ر کراوه، زۆر که س پینان وایه ئه مه ته نیا راپه رینیکی دینی بووه و هیچ ئامانجیکی نه ته وه یی نه بووه، هه ندیکیش پینان وایه هه ردوو ئامانجی دینی و نه ته وه یی هه بووه. هیچ گومان له وه دا نییه که شیخ سه عید وه ک شیخیکی کاریزمی موسلمان و سه ر به ته ریه تی نه قشبه ندی زۆر دژ به و سیاسه ته بوو که ئه تاتورک له تورکیا پیاده ی ده کرد، به تاییه ت له لایه نی دینییه وه هه لۆه شانده وه ی خه لافه ت و کار نه کردن به شه ریه تی ئیسلام و سه رکووتکردنی پیاوانی دینی و لابر دنی هه موو په مزه دینییه کان، هۆکاری گرنگ بوون بۆ هه لگیرسانی راپهرینه که، هه روه ها لابر دنی سولتان

عهبدولحه میدی دووهم له سهر دهسه لات له لایهن تورکه لاهه کان که نهو سولتانه لای شیخه کان ریزیکی زوری هه بوو چونکه نهو سیاسه تیکی پانتیسلامی و لایه نگرینی کوردی هه بوو (Jwaideh, 2006: 106). به لام له پال نهو هاشدا هۆکاری نه تهوه ییش له م راپهرینه رۆلی خۆی هه بووه. نه تاتورک سهرباری ریشه کیشکردنی ناسنامه ی ئاینی له تورکیا ئامانجی ریشه کیشکردنی ناسنامه ی نه تهوه یی کورد و هه موو نه تهوه کانی دیکه غهیری تورک بووه. بۆیه لای شیخ سه عید زۆر روون بووه که نهو سیاسه ته ی نه تاتورک ته نیا دینه که یان پیشیل ناکات، به لکو ناسنامه و زمان و نه تهوه و بوونیا ن پیشیل ده کات، نه مه سهره پای نه وه ی کۆمه له ی ئازادی وه ک ریک خراویکی نه تهوه یی شیخ سه عیدی ده ستیشان کرد بۆ سهر کردایه تی راپه رینه که، ههروه ها ئامانجی سهره کی راپه رینه که ش دامه زانندی ده وه له تی سهر به خۆی کوردستان بوو.

راپهرینی ده رسیم ۱۹۳۷

دوای دامرکاندنه وه ی یه ک له دوای یه کی راپه رینه کانی باکووری کوردستان، و به رده وه می سیاسه تی ره گه زپهرستی نه تاتورک له تونده وه ی کورد و راکوژیانی بۆ نه نادۆل له کۆماری تورکیای نوێ. نه مجاره کورده زازاکانی ده رسیم که زازای عه له وین له دژی نه م سیاسه ته وه ستانه وه و راپه رینیکی گه وریان به سهر کردایه تی سه ید ره زای ده رسیمی له سالی ۱۹۳۷ به رپا کرد.

سهر کرده که مالیه ته کان به ئاشکرا باسیان له وه ده کرد که نابی له غهیری تورک له تورکیا نه ته وه یه کی دیکه هه بیته. وه زیری کاروباری ده ره وه ی نه وسای تورکیا ته و فیک روستو بۆچوونه که مالیه ستیه که ی خۆی به ئاشکرا لای دیپلوماتی به ریتانی سیر جۆرج کلارک ده درکینیت و ده لیت: کورد له تورکیا وه ک هیندییه سووره کانی نه مه ریکا ده بی سهر کووت بکرین و بتوینرینه وه تا به ته واوه تی له به ین ده چن (Romanov, 2006:38). بۆ گه یشتن به م ئامانجه حکومه تی تورکیا له سالی ۱۹۳۴ قانونی ژماره (۲۵۱۰) ده رده کات که به گویره ی نه م قانونه تورکیا بۆ سی هه ریم دابه ش ده بیته:

- ۱- نهو هه ریمه ی که دانیشه تانه که ی سهر به کولتوری تورکن.
- ۲- نهو هه ریمه ی دانیشه تانه که ی سهر به کولتوری تورک نین، ده بی له تيو زمان و کولتوری تورکیدا نه سمیله بکرین (بتوینرینه وه).
- ۳- نهو هه ریمه ی که ده بی به ته واوه تی له دانیشه تان چۆل بکریت (Mcdowald, 2007:207).

به گویرهی ئەم قانونه هەر که سێک که به نهتهوه و به زمان تورک نهییت، دهی به زۆر بکری به تورک و یانیش دهی بگویریتهوه بۆ شوینیک که زۆریه دانیشتوانه کهی تورکه بۆ نهوهی لهوی تواندهوهی ئاسان ییت، واته له ئیوردنی کورد و زمانه کهی و ناسنامهی نهتهوهی. ئەم قانونه سه ره پای به تورک کردنی کورد، دهسه لاتی ئاغا و شیخ و عهشیره ته کانیسی به یه کجاری له ئیو ده برد، زه ویوزاره کانیسیان دهستی به سهردا ده گیرا و له دواییدا به سهر چهند کۆمه لگه یه کی تورکیدا دابهش ده کران که زۆرینه ی خه لکه کهی تورکن.

ئەم سیاسه ته ره گه ز په رستییه ی ئەتاتورک لای کورده کانی ده رسیم زۆر به توندی ره ت کرایه وه و به راپه رینیکی چه کداری وه لام درایه وه. سه ید ره زای ده رسیمی که سه رۆک هۆز و شه خسیه تیکی دینی عه له ویه کان بوو، کاتیک رپه رایه تی ئەو راپه رینه ی کرد له ته مه نی سه رووی حه فتا سالیدا بوو.

کورده عه له ویه کان ده رسیم له پێشدا له هیچ یه ک له و شۆرش و راپه رینه به شدار نه بوون که کورده سونیه کان هه لیان گیرساند، وه ک راپه رینی شیخ سه عید ۱۹۲۵ و راپه رینی ئارارات یان ئاگریداغ ۱۹۲۷ - ۱۹۳۰، چونکه ئەو راپه رینه هه ندیک تاییه ته مه ندیی دینی تیدا بوو که کوردی سوننی له دژی وه ستابونه وه به تایهت ئەو سیاسه ته ی که رژیی ئەتاتورک دهستی پێ کردبوو وه ک هه لوه شانده وه ی خه لافهت و شه ریعه تی ئیسلام، ئەمانه لای عه له ویه کان گرنگ نه بوون، چونکه ئەو شه ریعهت و خه لافه ته نوینه رایه تی دینه که ی ئەوانی نه ده کرد، به لام ده رکردنی ئەم قانونه ره گه ز په رستییه راسته وخۆ کاریگه ری له بوون و ناسنامه ی نه ته وه ییان ده کرد، بۆیه نه ده کرا له ئاستیدا بیده نگ بن.

له سالی ۱۹۳۵ حکومه تی تورک بۆ جیه جیکردنی ئەم پلانه ی رپگه ویان دروست ده کات و سوپا کۆ ده کاته وه، هه ر به نیازی به تورک کردنی دانیشتوانه که ی ویلایه تیک له م ناوچه یه پیک دیتیت و ناوی شاری ده رسیم ده گویریت بۆ ناویکی تورکی (تونه جلی). له سالی ۱۹۳۶ جه نرال ئالپ دۆگان به فه رمانده ی عه سکهری ئەو شاره داده نریت، سوپا یه کی ۲۵ هه زار که سی کۆ ده کاته وه و گه مارۆی ده رسیم ده دات. له به رانه ر ئەم سوپا رپکخراوه به ژماره زۆره کورده کانی ده رسیم بۆ به رگریکردن له خۆیان ته نیا ۱۵۰۰ چه کداریان هه بوو. هه تا سالی ۱۹۳۷ یش هیشتا شه ر دهستی پێ نه کردبوو. بۆ ناره زایی ده برین به رانه ر به م قانونه ره گه ز په رستییه، دانیشتوانی ده رسیم وه فدیک له گه ل نامه یه کی ناره زایی بۆ ئالپ دۆگان له ئە له عیز ده تیرن، داوا ده که ن که لی بگه رین له شاره که ئیداره یه کی سه ره بخۆیان هه ییت و ئەم قانونه جیه جی نه کریت. فه رمانده تورکه که له وه لامدا سه رجهم ئەندامانی وه فده که ده ستگیر ده کات و ده یانکوژیت، خه لکی ده رسیمیش له تۆله ی ئەم تاوانه، له بۆسه یه کدا هیرش ده که نه سه ر سوپای تورک و ۱۰ ئەفسه ر و ۵۰

سەرباز دە کوژن (Mcdowald, 2007:208). بەم شیوەیە راپەرین دەست پێ دەکات، ئەم راپەرینە کە بۆ ماوەی دوو سالی بەردەوام بوو، سوپای تورکیا زۆر درندانه شۆشگێران سەرکۆوت دەکات و زۆر بە چەری بە تۆپ و بە ۴۵ فرۆکەیی جەنگی بۆردومانیان دەکات و گازی ژەهراویش لە دژیان بە کار دێنێت و بە هەزاران لە خەلکی مەدەنی دە کوژرێن، تا لە کۆتاییدا توانای بەرگریان نامێنێت و چەک دادەنێن، سەید پەزای دە رێسمی و حەوت سەرکردەیی دی تەسلیم بە سوپای تورک دەبن و بێهەزیانە لە سێدارە دەدرێن (Mcdowald, 2007:207-208).

دوای دامرکاندنەووی ئەم راپەرینە، حکومەتی تورکیا بۆ نەتەووی کورد دەستەواژەیی (تورکی کۆیی) بە کار دەهێنێت، چونکە پێی وا بوو ئیدی کورد لە تورکیا کۆتایی هات و ناوی کورد و کوردستانی لە هەموو کتێبێک و هەموو شوێنێک لا دەبرێت. ناوچەیی دەرسیمیش دەبێتە ناوچەییەکی داخراو و لە ژێر کۆتروولی عەسکەریدا دەبێت لێ ناگەرێن هیچ بێگانەییەکی سەردانی ئەو ناوچەییە بکات (Jwaideh, 2006: 216) تا لە سالی ۱۹۶۵ بۆ یەکەم جار رینگە دەدرێت بێگانە بۆ ناوچەکانی رۆژھەلاتی فورات سەفەر بکەن (Mcdowald, 2007:210).

لەبارەیی ھۆکارەکانی ھەلگیرسانی ئەم راپەرینە دە کری زۆر ھۆکاری جیاواز دەست نیشان بکری. سەید پەزای دەرسیمی لە مانگی تەمموزی ۱۹۳۷ لای ئەنتۆنی ئیدن، سکرتیری کاروباری دەروەوی بەریتانیا، ھۆیەکانی بەرپاکردنی راپەرینە کەیی رپوون دە کاتەو دەلیت: "حکومەتی تورک بۆ ماوەی چەندین سالی ھەوولی تواندەووی کورد دەدات و دەیچەوسینیئەو، بلاقراووی کوردی قەدەغە دەکات، ھەر کەسیک بە کوردی قسە بکات ئەزەتی دەدات، کورد بە زۆرەملی لە ناوچە بەیئەکانی خۆیان دوور دەخاتەو بۆ ناوچە وشک و بێئەکانی ئەنادۆل، لەویش زۆرەیان لە نەبوونی و لە برسان گیان لە دەست دەدەن، زیندانەکان پرن لە خەلکی مەدەنی بێچەک، رپووناکییران یان تیرۆر دە کری یان لە سێدارە دەدرێن یانیش دوور دە خرینەو بۆ شوێنێکی دوور، سی ملیۆن کورد دەیانەووی لە ولاتی خۆیان بە ئاستی و ئازادی بژین (Mcdowald, 2007:208).

لێرەدا لە زاری سەید پەزای دەرسیمی رپوون دەبێتەو کە راپەرینە کە لە ئەنجامی زەوتکردنی مافە نەتەواپەتیەکانی کورد بوو، ھەرەھا تەئکید دەکاتەو کە ئەمە تەنیا داخوایی کوردە زازا عەلەویەکان نییە، بە لکو سی ملیۆن کورد لە باکووری کوردستان لەم بارودۆخە سەختەدا دەژین.

1- بە پێی ناماری دانیشتوانی ئەو کاتە، ژمارەیی دانیشتوانی کورد لە باکووری کوردستان بە سی ملیۆن دانراو.

دوای سه رکوتکردنی راپهرینی ده رسمیم، باکووری کوردستان جۆرنیک له بیده نگی و هیمنی به سهردا هات، و هیچ راپهرینیکی چه کداری نه مایه وه به ره نگاری سیاسه تی که مالییه کان بیته وه. بۆ جبهه جیکردنی قانونی ژماره (2010)، کاریکی عه مه لی نه بوو سی ملیون خه لک بتوینرته وه و بگۆیزرینه وه بۆ نه نادۆل، ههر بۆیه ئه م قانونه ش جبهه جی نه کرا ته نیا به شیوه یه کی نیسی له چه ند شوینیک نه ییت. به لام نایدیۆلۆجیای ره گه زه پهرستی که مالی دواتر و هه تا ئه مرۆکه ش له تورکیا ههر به رده وامه. له خسته نه پرووی ئه م سی راپهرینه له باکووری کوردستان، که زازکان رۆلیکی به رچاویان هه بووه، ئه م پرسه پروون ده بیته وه که کورده زازاکان به ههر دوو مه زه به یی عه له وی و سوننی رۆلیکی گرنکیان هه بووه له رابوونی نه ته وه یی و بزافی رزگاریخوازی کورد له م به شه ی کوردستان. له هیچ کام له راپهرینه کان زازاکان هیچ داخوازیه کیان نه بووه به ناوی زازا یان زازا وه ک نه ته وه یه کی جودا له کورد خۆیان بناسین، ئه مه هه رچه نده جیاوازی مه زه ب و دین بووه به هۆی پارچه بوون و په رته وازه یی راپهرینه کان له نیاوان زازای سوننی و عه له ویدا، به لام له هه موو راپهرینه کان له گه ل کوردی کورمانج بۆ به ده سه ته یانی مافه نه ته وه ییه کانی کورد هاوئامانج بوون، ئه مه سه ره پای ئه وه ی که جیاوازی زار و شیوه زار له نیاوان ههر دوو پیکهاته ی کورد هه بووه، به لام پرسه جیاوازی زمان و شیوه زار نه بووه به کۆسپ بۆ به کیتی نه ته وه یی کورد.

زازاکان له نیاوان عه له وی و موسلماننی سونیدا

فره دینی و فره مه زه به یی تایه ته مه ندیه کی به رچاوی کۆمه لگه ی کوردییه، ئه گه ر ئه م دیارده یه له لایه نی کولتوریه وه ده وله مه ندی کولتوری کوردی ییت، به لام له پرووی ناسنامه ی سیاسی و کۆمه لابه تی و دینی و زمانیه وه مایه ی په رته وازه یی و په رتیبوونی ناسنامه یه. به تایه ت له م سه رده مه که نه ته وه ی کورد له پرۆسه ی نه ته وه سازیدا یه و له هه ولی چه سپاندنی ناسنامه ی نه ته وه یی و زمانی ستاندارد و زمانی هاو به شه بۆ نه ته وه. له باسی شۆرش و راپهرینه کانی باکووری کوردستاندا، جیاوازی دین و مه زه ب رۆلیکی به رچاوی هه بووه که راپهرینه کان به جودا و له شوینی جیاواز سه ره له بده ن و پیکه وه راپهرینه نه کهن، هیز و وزه ی راپهرینه کان په رشوبلاو بووه، کوردی موسلماننی سوننی و عه له وی به جودا راپهرینه کردووه، له هه مان کاتدا که لینیکی گه وه له بزوتنه وه ی رزگاری نه ته وه یی دروست بووه که سوپای تورک توانیوه تی به ئاسانی کورد له دژی یه ک به کار بییت. له کۆتاییشدا به ئاسانی راپهرینه کان تووشی نسکو بوون و دامرکیندراونه ته وه. له پرووی کۆمه لایه تیه وه به هۆی جیاوازی دین و مه زه ب موسلماننی سوننی و عه له وی زۆر که م تیکه ل به یه ک ده بن، ته نانه ت هه ندیک جار خواردنی یه کدیش ناخۆن، چونکه لای موسلماننی سوننه، عه له وی

به پیتی رپوره سمی دینی ئیسلامی سوننه حه یوان سهر نابرن، لای زۆربه ی موسلماننی سونتی، عه له وی به موسلمان داناندریت، یان موسلماتیککی له ری لادراوه heterodox و ئاسایی نییه، بۆیه موسلماننی سونتی نابیی وه ک موسلماتیککی ئاسایی مامه له له گه ل عه له وی بکات. ههر له م رپوه وه ئه و کورده ی که موسلماننه و سوننییه به کوردی ته واو داده نریت و ئه وه ی عه له وییه هه ست به وه ده کات که له رپوی کولتووری و ناسنامه ی دینییه وه وه ک کوردی موسلماننی سوننه نییه، بۆیه هه ندیک جار له م هه لومه رجه کولتورییه، حه ز ناکات خۆی به کورد دابنیت. ئه مه هه رچه نده ئه م جۆره مامه له یه به مدوا ییه به هۆی بلا بوونه وه ی هۆشیاریی کۆمه لایه تی و هه ستی نه ته وایه تی که متر بووه ته وه یان کال بووه ته وه. به لام هه یج گومانی تیدا نییه که ئه م دیارده کولتورییه که لینی گه وری له ناسنامه ی نه ته وه یی کوردی دروست کردووه. کاریگه ریی ئه م لایه نه به رپوونی به شۆرش و راپه رینه کانی باکووری کوردستانه وه دیاره که له سه ره تای سه ده ی بیستم دژ به تورکیای که مالی به رپا بوون. بیکومان ئه م ره وشه کۆمه لایه تییه نه گونجاوه، کاریگه ریی بۆ سه ر ناسنامه ی نه ته وه و زمانیش دروست کردووه، ئه و زازایانه ی که موسلماننی سونننن به هۆی هاومه زه به یی له گه ل کورمانجی سوننه زیاتر خۆیان به کورد ده زانن هه تا زازای عه له وی (Kehl-Bodrogi, 1999: 441 444).

ههر بۆیه دیارده ی کورد نه بوونی زازا و بانگه شه بۆ نه ته وه ی زازا و زمانی زازاکی زیاتر له ناو ئه و زازایانه بره وی هه یه که عه له وین و که متر زازا سوننییه کان ئه م بانگه شه یان هه یه.

نووری ده رسیمیش له بیره وه ریه کانی باسی ئه م جیاوازییه کولتورییانه ده کات که له تیوان کوردی سونتی و عه له ویدا هه بووه، که ئه مه ش بووه به هۆی ناکۆکی مه زه به یی و تیکدانی یه کیتییه نه ته وایه تی کوردی، رژی می تورکیاش ئه و ناکۆکییه ی پئی خۆش بوو و په ره ی پئی ده دا (ده رسیمی، ۲۰۰۱: ۴۴).

جیاوازیی قولتر که له کۆمه لگه ی زازادا هه یه لایه نی دینییه که له تیوان موسلماننی سونتی و عه له ویدا دابه ش بوون. ئه م جیاوازییه له باوه ر له هه موو رپویه که وه ره نگگی داوه ته وه له رپوره سمه ئاینیه کان تا په یوه ندییه کۆمه لایه تی. کۆمه لگه ی زازای عه له وی شوپتی عیاده تی جه مخانه یه که ئه وان پئی ده لئین (جه مه فی)، به لام موسلمان مزگه وتی هه یه، عه له وی بۆ سیسته می حوکمرانی ولات پشتگیری عه لمانیته ده کات، له م رپوه وه پشتگیری عه لمانیته تی کۆماری تورکیای نوئ ده کهن، به لام موسلماننی سونتی له رپوی دینییه وه موخافه زه کارن و حه ز به حوکمرانی دینی ده کهن. ژن لای عه له وی ئازادتره و زیاتر کار ده کهن، لای موسلماننی سونتی ژن که متر ئازاد و که متر کار ده کهن، ژن و ژنخوازیش له گه ل یه ک نییه یان زۆر که مه،

ههروهها جیاوازی چینایه تیشیان ههیه که به گشتی کۆمه لگه ی سوننی له رووی گوزه رانه وه، خو شگوزه راترن تا کۆمه لگه ی عه له وی (Kaya, 2011:147-148).

ئهم تیروانینه تهسکه دینییه له تیو کورد، بووه به مایه ی پهرته وازه یی ناسنامه ی یه کیتییه نه ته وه یی و یه کیتییه زمانی کوردی، به شیکه ئه و کوردانه ی که زازای عه له وین و هه ندیک زازای سوننیشیان له گه لدا یه، هه ول دده ن ناسنامه یه کی سه ربه خۆی نه ته وه یی بو زازا جار بدنه و له هه مان کاتدا کار بو ئه وه ده که ن که زازاکیش بکه ن به زمانیکه سه ربه خۆ و چیدی زاریکی کوردی نه ییت.

ئه گه سه رنج بدری هه مان روانگه ی تهسکه دینی و مه زه به یی له تیوان کوردی موسلمانیه سوننه و شیعه شدا هه یه یان له تیوان کوردی موسلمان و کوردی ئیزیدیشدا هه یه. له تیو ئهم گروه دینی و مه زه به ییانه کوردبوون واته ئه و کورده که موسلمانیه سوننی شافعییه، که مه زه به یی زۆرینه ی کورده، ئه وانی دی که سه ر به دین و مه زه به یی دیکه ن وه ک ئیزیدی، شیعه، یارسان، عه له وی،.. ناسنامه ی کوردبوونیان وه ک کوردی موسلمانیه سوننی به هیز نییه، بو یه هه ندیک جار بانگه شه ی جوداخوازی و کورد نه بوون ده که ن.

زازاکان هه رچه ند زمانیکه هاو به شیان هه یه که زازاکیه و له گه ل زاری کوردی باکوور (کورمانجی) جیاوازی هه یه، به لام به هۆی ئهم جیاوازی و ناکوکیه دینی و مه زه به ییانه و نه بوونی په یوه ندی کۆمه لایه تی تیوانیان، زازای سوننی و عه له وی نه یان توانیه پیکه وه وه ک یه ک گروهی ئه تیکه جیاواز خۆیان بنا سینن، به پیچه وانه وه زازای سوننی شافعی یه کسه ر خۆی به کورد ده زانیت، به لام زازای عه له وی ناسنامه ی کوردبوونی جیکه نییه، و هه ندیک جار نایه ویت به کورد دابنریت و خۆی وه ک عه له وی ده ناسنیت. ئهم دیارده یه له تیو هه موو عه له ویه کانی تورکیا هه یه که ناسنامه ی عه له وی بوون وه ک ناسنامه ی نه ته وه یه لایان. بو یه لای عه له ویه کانی ده رسیم که به مه لبه ندی عه له وی یگه ری داده نریت له رۆژه لاتیه ئه نادۆل، زاره که یان به کرمانجکی یان زۆنی ما (زمانیه مه) ناو ده بن، چونکه لای ئه وان ناوی زازا واته کوردی سوننی (Kehl-Bodrogi, 1999:445).

بیجگه له ره هه ندی کۆمه لایه تی و سیاسی، جیاوازی مه زه به و دین له تیوان زازاکان جیاوازی له جیهانبینی زمان و له هجه کهش په یدا کردوه. ئه و زازایانه ی که عه له وین له دنیابینی عه له ویه وه زاره که یان ئاراسته کراوه، به لام زازا سوننییه کان له روانگه ی ئیسلامه وه زاره که یان گه شه ی کردوه. که ئهم دوو مه زه به له رووی پروکنه کانی دین و ژیان و پاش مردن، جیاوازیان هه یه که ئهم بنه ما دینیانه ش له زاره که یان ره نگه داوه ته وه (Werner, 2012:16). جیاوازی مه زه به و دین له تیوان زازاکان، جیاوازی له دنیابینی

دینی و بۆچوونی سیاسی و ناسنامه‌ی نه‌ته‌وه‌بیش به‌ره‌هم هیناوه، به‌پاده‌یه‌ک که ئەم جیاوازیانه بووه به‌مایه‌ی دوور که‌وته‌وه‌یان له‌یه‌ک له‌سه‌ر ناستی ناسنامه‌ی نه‌ته‌وه‌ی کورد و ناسنامه‌ی زازایی که‌پنکه‌وه‌هاوزمانن.

زازاکی له‌کاری رۆژه‌لاتناساندا

ئەم زاره کوردییه‌یه‌کینکه‌له‌زاره کوردییه‌کان که‌له‌لایهن رۆژه‌لاتناسان و کوردناسان به‌رده‌وام مشتومپی له‌سه‌ر بووه. له‌باسی میژووی زازا له‌سه‌روه‌ئاماژه‌مان به‌بۆچوونی دوو رۆژه‌لاتناسی ئه‌وروپی داسه‌بارت به‌پیشه‌ی میژووی زازا و زاره‌که‌یان، که‌پێیان وایه‌زازا به‌پیشه‌ی نه‌ژادی و زمانی کورد نین و بۆ ناوچه‌ی ده‌ریای خه‌زەر ده‌گه‌رینه‌وه. ئەگه‌ر سه‌رنج بدری له‌زۆربه‌ی کاری رۆژه‌لاتناسان ئەم بۆچوونه‌دووباره‌بووه‌ته‌وه. رۆژه‌لاتناسان له‌چه‌ند رۆویه‌که‌وه‌له‌سه‌ر زازاکی کاریان کردووه، سه‌ره‌پای لیکۆلیه‌وه‌ی زمانه‌وانی له‌سه‌ر زاره‌که‌، کۆمه‌لیک ده‌قی ئەو زاره‌شیان کۆ کردووه‌ته‌وه.

یه‌که‌م رۆژه‌لاتناسیک که‌بایه‌خه‌ی به‌م زاره کوردییه‌داییت، کوردناسی رۆوسی پیۆتر لیخ Piyotr Lerch بووه‌که‌له‌سه‌ره‌تای نیوه‌ی دووهمی سه‌ده‌ی نۆزده‌م چه‌ند ده‌قیکی کورمانجی و زازاکی چاپ و بڵاو ده‌کاته‌وه. ده‌قه‌زازاکییه‌ی له‌چه‌ند کوردیکی زازا وه‌رده‌گریت که‌له‌شه‌ری قرم (۱۸۵۳- ۱۸۵۶) به‌دیلی که‌وتبوونه‌ده‌ستی سوپای رۆوسی. لیخ ده‌چیت بۆ رۆوسلاف بۆ دیتنی ئەو سه‌ربازه‌کوردانه‌که‌زۆربه‌یان کوردی کورمانج ئاخو بوون، به‌لام هه‌ندیک کوردی زازا ئاخویشیان تیدا بوو، ئەو که‌سه‌ی ده‌قه‌زازاکی لی وه‌رده‌گریت ناوی هه‌سه‌ن بووه‌و خه‌لکی گوندی کاسان بووه‌نزیکی پالوو واته‌ئه‌و ده‌قه‌زازاکیانه، شیوه‌زاری ناوچه‌ی پالوو بووه (Kurdo, 2016:5). لیخ له‌نووسینه‌کانیدا زۆر ته‌نکید له‌سه‌ر سه‌ربه‌خۆیی زمانی کوردی ده‌کاته‌وه‌و په‌خه‌له‌رۆژه‌لاتناسه‌کانی پێش خۆی ده‌گریت که‌زمانی کوردیان به‌له‌هه‌جیه‌کی فارسی داناوه. هه‌روه‌ها ته‌نکید له‌سه‌ر کوردبوونی زازا ده‌کاته‌وه‌و زاره‌که‌شیان به‌زاریکی زمانی کوردی داده‌تیت، هه‌ر بۆیه‌له‌دابه‌شکردنی زاره کوردییه‌کاندا، له‌سه‌ر هه‌مان دابه‌شکردنه‌که‌ی شه‌ره‌فخان که‌چوار پینکه‌هاته‌ی کوردی ده‌ستیشان کردووه، زازاش ده‌خاته‌سه‌ر یه‌کینک له‌پینکه‌هاته‌سه‌ره‌کیه‌کانی کورد، به‌م شیوه‌یه: کورمانجی، لۆری، که‌له‌هۆری، گۆرانی، زازایی. (حاجی مارف، ۱۹۷۴: ۵۰۸) ئەم کاره‌ی لیخ، یه‌که‌م هه‌ولینک بووه‌بۆ لیکۆلیه‌وه‌له‌باره‌ی زازاکی.

چه‌ند سالییک دواتر فره‌دریک موولر Friedrich Muller هه‌ول ده‌دات ئەو ده‌قه‌ی لیخ شی بکاته‌وه‌و له‌گه‌ل چه‌ند وشه‌یه‌کی فارسی نوێ به‌راوردی ده‌کات که‌پیشه‌یان یه‌که‌له‌سالی ۱۸۶۲ و. ستریکه‌ر W.

Strecker و O. Blau سەد وشە ی زازاکی دەوربەری کوزیلجانی ناوچە ی چیاکانی دەرسیم بڵاو دەکەنەو. دەگەن بەو ئەنجامە کە ئەو زارە زۆر نزیکە لەوێ کە لێرخ تۆماری کردوو (Todd, 2008:V).

ئەلبیرت فۆن لێ کۆک لە ساڵی ۱۹۰۱ لە گەڵ شانیدیکی شوینەوارناسی بۆ زنجیرلی لە باکووری کوردستان داوەت دەکریت بۆ ئەوێ هەر لەو ناوچە یە کۆمەڵیک دەقی کوردی کۆ بکاتەو بە دیالیکتی کوردی کورمانجی و زازاکی. دواتر بەرھەمی ئەم کارە ی لە ساڵی ۱۹۰۳ بە دوو بەرگ لە ئەلمانیا بڵاو دەکاتەو. لە تیۆ ئەم دەقانە چەند دەقیکی کورمانجی بۆ زازاکی تەرجمە کراوە، لە گەڵ دەقیکی کورتی چیرۆک بە زازاکی بە ناوی (حیکایەتی ئیبراھیم پاشا، لەفزی زازا) کە ئەم دەقە لە ھاوڕێیەکی لە دیمەشق کە ناوی عومەر عەلی کۆسا بوو وەرگرتوو، هەر لەم دوو بەرگە بڵاوی کردوو تەو. (لۆکۆک، ۲۰۰۷: ۲۰) وە ک پی دەچیت ئەم دەقە هی ناوچە ی کۆسای نزیک سۆرە ک بوو.

لە سەرەتای سەدە ی بیستەم ئۆسکار مان Oskar Mann لیکۆلینەو یەکی مەیدانی لەسەر زازاکی دە کات، کە گرنگترین شیکردنەو بوو بۆ زازاکی. دوا ی وە فاتی ئۆسکار مان، کارل ھادانک Karl Hadank کارەکانی وی تەواو دەکات و لە ساڵی ۱۹۳۲ لە کتیبیکدا بە ئەلمانی بڵاوی دەکاتەو (Hadank, 1932). ئەم لیکۆلینەو مەیدانییە بە یەکیک لە کارە ورد و گرنگەکان دادەنریت کە لەسەر زازاکی کرایت لەو سەردەمە، لە رێزمان و پستەسازی کۆلیۆتەو و وشەکانی زازاکی لە گەڵ زمانە ئێرانییە کان و غەیری ئێرانییەکان بەراورد کردوو و بنزەرەکانی زازاکی لە یە ک جودا کردوو تەو. لە ئەنجامی توێژینەو ی ئۆسکار مان دەگاتە ئەو ئەنجامە کە دملی (زازاکی) زاریکی زمانی کوردی نییە و ھادانک (مان - ھادانک ۱۹۳۲) یش پێی وایە ناوی دملی جینگۆرکیکی چەند دەنگیکی ناوی (دەیلەمی Daylemi) یە، ئەمەش ئاماژە یە بۆ ناوچە ی دەیلەمیەکان لە باشووری کەنارەکانی دەریای خەزەر (قەزوین)، واتە دملی یان زازاکی ریشە ی دەگەریتەو بۆ زمانەکانی ئەو ناوچە ی (Todd, 2008:V-VI).

دوا ی ئەم توێژینەو یە (مان - ھادانک) لە دوا ی نیو ی دوو مە ی سەدە ی بیستەم ھەتا ئەمڕۆ لە ئەدەبیاتی رۆژھەلاتناسی ئەوروپی و پووسی، کاتیک لەسەر ئەم زارە دەوین وە ک زمانیکی سەر بەخۆ ناوی دەبن، ناسنامە ی کوردبوونی لێ دامالراو و چیدی بە زاریکی زمانی کوردی دانانریت.

لە تیوان ساڵانی ۱۹۸۳ تا ۱۹۸۵ تیری لین تۆد Terry Lynn Todd رێزمانیکی زازاکی دەنووسیتەو بە ناوی (A grammar of Dimili, also known as Zaza) کە توێژینەو ی تیزی دکتۆرا بوو. کەرەستە

ى ئەم تويزينهويهى له گهنجىكى بيست سالى وهگرتهوه كه خهلكى گونديك بوو له ۴۵ كلیمه تری باكوورى سوره ك، ئەو گهنجه زمانه كهى به پاراوى ماوه و تىكه ل به وشه ى توركى نه بووه. ده قى كه رهسته ى زمانه كهى ريكورد كردهوه و پاشان خستويه ته سهر كاغز و تويزينهويه ى له سهر كردهوه و ريزمانه كهى نووسيوه ته وه له رووى دهنگسازى و پىكهاته ى وشه و گورانه كانى كه به سهريدا ديت، له گهل شىكرده وه ى پىكهاته ى فریز و رسته، له كوتاييه كهى چهند ده قىكى دملى (زازاكى) ته رجه مه ى ئىنگلىزى كردهوه، له گهل فرههنگوكى وشه ى دملى و ته رجه مه ى به ئىنگلىزى (Todd, 2008:VII)، تود پى وابه سهره پراى ئەو ئە نجامه ى كه له تويزينهويه ى (مان - هادانك) به دهست هاتوه كه ده لىن دملى كوردى نيه، به لام ناخپوه رانى دملى له لايه نى دهروونى و كۆمه لايه تى و كولتورى و ئابوورى و سياسى خويان به كورد ده زانن (Todd, 2008:VI).

دواى ئەم كتيبه ريزمانيه، لودفيك پاول Ludwig Paul له سالى ۱۹۹۸ تويزينهويه ى كهى زمانه وانى سه باره ت به زازاكى بلاو ده كاته وه كه تيدا له رووى دهنگسازى و وشه سازى به راوردى زمانه ئيرانيه كانى باكوورى روظناوا ده كات، وه ك زمانه كانى گيله كى، سيمنانى، نازهرى، تالشى له گهل گورانى و زازاكى، روونى ده كاته وه كه ئەم زمانانه هه موو پىكه وه هاو رپشه ن و سهر به باكوورى روظناوا ى زمانه ئيرانيه كانن. ده يه وى له كوتاييدا ئەوه سه لمينيت كه زازاكان و گورانه كان ئەسليان ده چيته وه بو ناوچه ى ده ربا ى خه زه ر، ههروه ها پى وابه زازا و گوران له سهرده مى لووتكه ى ده سه لاتى ئىمپراتورىه تى پارتى (ئەشكانى) به كان بو شوينى ئىستانيان كوچيان كرد بيت (Paul, 1998:174). دواى ئەم كارانه، له چهند ده يه ى رابردودا روظه له لاتناسى به زمانى جياوازى ئەوروپى له سهر پرسى زازا و زمانه كه يان نووسيوه، زوربه يان له رووى زمانه وانيه وه جهخت له سهر ئەوه ده كه نه وه كه زازاكى كوردى نيه و زازاش گروپىكى ئەتتىكى جياوازن نابى كورد بن. زوربه شيان به يى ليكولينه وه نامازه به كاره كانى روظه له لاتناسى پيش خويان ده دهن وه ك تيزىكى زانستى سه باره ت به ئەسلى زازا و زاره كه يان ئەم بوچوونه دووباره ده كه نه وه، به لام هه نديكيان وه ك تيرى لين تود كه له سه ره وه نامازه ى پى درا، پى وابه زازا به نه ته وه كوردن ئەمه هه رچه نده زاره كه يان جياوازى له گهل زاره كانى ديكه ى كورديدا هه يه. ئەم ميتوده له كار كردن و تويزينهويه لاي ئەوروپيه كان له سهر زازا و گوران له ماوه ى سه ده ى رابردوو وه هه تا ئىستا هه ر به رده وامه و وه ك ميتودىكى زانستى كارى پى ده كرى و هاتوه بو ناو ليكولينه وه كانى هه نديك له زازاكان و ئەوانيش بانگه شه ى ئەوه ده كه ن كه زازاكى كوردى نيه.

زازاکی زاره یان زمان؟

بۆ وه لامدانه وهی ئەم پرسیاره که ئەم توژیینه وهی بۆ تهرخان کراوه، ئەم باسه پیویسته له روانگهی زمانه وانیهی کۆمه لایه تی شیکردنه وهی بۆ بکهین و ئەنجامیکی دروست و زانستی به دهست بێنین که دوور بیت له روانگه یه کی لایه نگیرانه ی نازانستی. وه ک له پیندا ناماژه ی پێ درا له زۆربه ی ئەو کتیبانه ی که له لایه ن کوردنسه ئەورووبیه کان له باره ی زازاکانه وه نووسراون، زازاکی به زمانتیکی سه ربه خۆ داده تین که سه ر به زمانه ئێرانییه کانی باکووری رۆژئاوا یه، و زازاکانیس وه ک گروپیکی ئەتیککی سه ربه خۆ ناو ده بن.¹ ئە مرۆش له تێو زازاکان به هۆکاری جیاواز به تایبته له دوای هه شتاکانی سه ده ی بیسته م، هه ندیک له زازاکان بانگه شه ی ئەوه ده که ن که زازاکی زاریکی زمانی کوردی نییه، به لکو زمانتیکی سه ربه خۆ یه.

له م به شه هه ول ده ده ی جیاوازیی زار و زمان روون بکه ینه وه، هه روه ها پیوه ره کانی جودا کردنه وه ی زار و زمان ده ستیشان بکهین بۆ ئەوه ی له رووی زمانه وانیهی کۆمه لایه تیه وه بۆ ئەم پرسه زمانیه ئەنجامیکی راست و دروست به ده ست بێنین.

جودا کردنه وه ی زار له زمان باهه تیککی ئالۆزی زمانه وانیهی تا ئیستاش به پیوه ر زمانه وانیهی کان ئەم کیشه یه یه کلا نه کراوه ته وه وه ک پیوه ری له یه کگه یشتن و له یه کنه گه یشتنی دوو شیوه زمان یان پیوه ری نزیک یان وه کیه کی پیکهاته ی دوو شیوه زمان له گه ل یه ک. که ئەم پیوه رانه بۆ زۆرێک له زاره کانی زمانی نه ته وه کان چه ند پیوه ریکی نه شیوا و نه گونجاون بۆ جودا کردنه وه ی زار له زمان، بۆیه زمانه وانان پێیان وایه جودا کردنه وه ی زار له زمان له ده ره وه ی پیوه ره زمانه وانیهی کانه و پرسیکی کۆمه لایه تی و سیاسی و کولتوریهی (Chambers & Trudgill, 1998:4-5) زاره کانی هه موو زمانیک کۆمه لایه تیک تایبه ته مندی ریزمانی و ده نگسازی و وشه سازی هه یه، هه ندیک جار دوو زاری زمانیک به راده یه ک له یه ک جیاوازن، به زه حمه ت له یه ک تیده گه ن. بۆیه ئەگه ر به پیوه ره زمانه وانیهی کان بیت، زۆرێک له زاره کانی دنیا ده یی به زمان حیساب بکرین.

له تێوان زار و زمان کۆمه لایه تیک په هه ندی کۆمه لایه تی و کولتوری و سیاسی هه یه رۆلیان له ده ستیشان کردی ناسنامه یان هه یه و سنووری نه ته وه یی ئاخپوه رانی دیار ده کات، له هه ندیک شوین به یه که وه یان گری ده دات له هه ندیک شوینی دی له یه کیان جودا ده کاته وه. ئەمه سه ره رای ئەوه ی ئاخپوه رانی ئەو

1- هاوکات به هۆی هاوریشه یی زازا و گۆران - هه ورامی له گه ل یه ک، رۆژه لاتاسان گۆران و هه ورامیش به هه مان پیوه ری زمانه وانیهی له زمانی کوردی داده برن و له ده ره وه ی زاره کانی زمانی کوردی پۆلێیان ده کهن، چونکه به کوردیان نازانن.

شیوه زمانهش رۆلئیکی گرنگیان ههیه که خۆیان بریار دهدهن که ئەو زمانه ی قسه ی یی ده کهن سهر به چ زمانیکه و خۆشیان سهر به چ نهتهوهیه کن. بۆیه ههر لهم روانگهوه بۆ دهستنیشانکردن ناسنامه ی زازا و زمانه کهیان کۆمه لئیک پرسى میژووئی و کۆمه لایه تی و فرههنگی و مهزهه بی و سیاسى دینه تیو باسه که و رۆلیان ده بیته لهوه ی که ئەم شیوه زمانه سهر به کام زمان و کام نهتهوهیه. له پرووی میژووئییه وه وه ک له سهره وه ئاماژه ی پیدرا به دریزایی میژوو، زازکان به هه مو ناوه جیاوازه کانیاں وه ک زازا و دملى و کرمانج و کرد، پینکهاته یه کی کورد بوون و زاره کهشیان به زاریکی کوردی دانراوه. له هیچ سهرده میکی میژوو دا هیچ ئاماژه به ک نییه زازا بخاته دهره وه ی پینکهاته کانی نهتهوه ی کورد، ته نانهت له کاری رۆژه لاتناسیدا له نیوه ی دووهمی سهدی نۆزدهمدا، یه کهم که سیک که کاری له سهر دهقی زازاکی کردوه پیوتەر لیخ زازای به پینکهاته یه کی کوردی داناوه له پال پینکهاته کانی دی. به لام له کاره کانی دواتری رۆژه لاتناسی له سهره تاکانی سهدی بیستم ئەم کیشه یه هاته گۆرئ وه ک له سهره وه ئاماژه ی پیدرا که به پینی پیوه ره زمانه وانیه کان زازاکی وه ک زاریکی زمانی کوردی جودا کرایه وه، وه ک زمانیکى سهر به خۆی زمانه ئیرانییه کانی باکووری رۆژئاوا پۆلین کرا.

ئوه ی مایه ی سهرنجده نه له کاری رۆژه لاتناسان ئەوان له پرسى جودا کردنه وه ی زار و زمان ته نیا له روانگه یه کی زمانه وانیه یه تیه وه به دوا ی ره گورپیشه ی زمانه که یان زاره که دا گه راون. توژیته وه کانیاں بۆ زمانی کوردی له بهراوردکاری دوو زمان و دوو زاردا، روانگه یه کی وه سفی میژووئی بووه به شیوه ی دیاکرونیکی (گه شه کردنی زمان به تیه رپوونی کات)، زیاتر ره چا و کردنی گۆرانی میژووئی ده نگ بووه له زمان و زاره کاندایا که هه موو زمانه وانه رۆژئاوا یه کان لهم روانگه زمانه وانیه سه یری جیاوازیی زار و زمانیاں کردوه، لایه نه کۆمه لایه تی و میژووئی و کولتوریی ئاخیه رانیان ره چا و نه کردوه، ههر بۆیه کاتیک به راوردی گۆران - هه ورامی له گه ل کوردی ناوه ندییاں کردوه ده بینین میژووئی گۆرانی دهنگی تیوان ئەم دوو زاره هاوکات و وه ک یه ک نییه، ههر دوو زار به دوو ره وتی جیاوازیی گۆرانی دهنگی تیه رپون، بۆیه یه کسه ر بانگه شه ی ئه وه یان کرد که ئەم دوو زاره له یه ک ریشه وه نه هاتوون و خزما یه تیان له گه ل زمانیکى دی هه یه که له دهره وه ی گۆرانه دهنگیه کانی زمانی کوردیه، .. به م پیه بهراوردی زازاکی و هه ورامیاں کردوه له گه ل گۆرانی دهنگی زار و زمانه کانی ده ریای خه زه ر: گیه کی، مازنده رانی، سیمنانی، تالشی، .. ده بینین ئەم دوو زاره کوردیه له پرووی گۆرانی دهنگی و گه شه کردنی سیسته می ده نگسازى له گه ل زمانه کانی ئەو هه ریمه یه ک ریشه ی هه یه، بۆیه دوا ی ئه وه یه کسه ر بریاریاں دا که ئەمانه له ریشه دا کوردی نین، ده چنه وه

سەر کۆمهله زمانیکی دی که له ناوچهیه کی دیکهوه بو ئه ناوچهیه ئیستایان له کوردستان کۆچیان کردوه. ئه م جۆره تیروانینه بو زمان و زار روانگهیه کی زالی رۆژههلاتتاسی ئه وروپی بووه بو ناساندنی زاره کوردییه کان و دهستنیشانکردنی ناسنامهی زمانی کوردی. ههر له سهر هه مان پیره زانه وانی، زمانه وایتیکی وه ک ده یقید مه که نزی کاتیک به راوردی کوردی باکوور له گه له کوردی ناوه ندی ده کات پی وایه نه ک ههر زازاکی و هه ورامی کوردی نین، به لکو ئه م دوو زاره سهره کیه ش نابی پیکه وه سهر به یه ک زمان بن. له م روانگه یه خه سله تی جیا که ره وه ی زمانیکی یه کیتی سیسته می ده ننگسازیه (گۆرانی ده نگی) یان وردتر گۆرانی وشه سازیه (مۆرفۆلۆجی) یه، زۆر که م ئاماژه به ریزمان دراوه (Hassanpour, 2012: 51). ئه م روانگه رۆژههلاتتاسیه ئه وروپییه، که به میتۆدی زانستی ناسراوه له تیرۆزانکۆکانی ئه وروپا و تیرۆزه رانی زمانه وانی بلاو بووه وه، دواتر بو به روانگه ی هه ندی که له رۆشنیرانی کوردیش له ناخپه وری زاره کوردییه کان که بلین زاره که ی ئیمه به ئه سل کوردی نییه و زمانیکی سهر به خۆیه. له هه مان کاتدا ئه م روانگه زمانه وانییه به هانه یه کیش بووه به دهستی داگیرکه رانی کوردستان بو ئه وه ی نه ته وه ی کورد و زمانه که ی زیاتر په رته وازه بکه ن و بلین کوردی زمان نییه، به لکو کۆمه له زمانیکیه و هیچیان ناخپه وه سهر به یه ک، ههروه ها کوردیش نه ته وه نییه، چونکه یه ک زمانی هاوبه شی بو قسه کردن و نووسین نییه. ههر ئه م روانگه زمانه وانییه دپته تیرۆ هه ندیک له رۆشنیرانی زازا که هه مان بۆچوونی رۆژههلاتتاسی سه باره ت به زاره که یان دووباره بکه نه وه. له م روه وه دوو بۆچوون هاته کایه وه: نه ته وه خوازه کورده کان (که به شیککی زۆری زازاشیان له گه له) زازاکی به زاریکی زمانی کوردی داده تین، به لام له به رانه ر ئه مه زازا نه ته وه خوازه کان ئه م بۆچوونه په رت ده که نه وه، زازاکی به زمانیکی سهر به خۆی زمانه ئیرانییه کان داده تین و زازاش به نه ته وه یه کی سهر به خۆ داده تین.

زازا نه ته وه خوازه کان پینان وایه کورد وه ک نه ته وه و کوردی وه ک زمان دوو چه مکی گشتین، نه ته وه یه ک نییه به یه ک گروپی ئه تیککی پی بگوتری کورد، به لکو چه ند گروپیککی ئه تیککیه وه ک کورمانج، زازا، سۆران، گۆران و به چه ند شیوه زمانی جیاواز قسه ده که ن، که له ژیر ناوی کورد کۆبوونه وه یه ک زمانی کوردی سهرانه ریش نییه که هه موو کورد قسه ی پی بکات، به لکو ههر یه ک له م گروپانه به شیوه زمانیکی قسه ده که ن که به ریزمانیش له یه ک جیاوازن. بۆیه چه ند زمانیکی کوردی هه یه وه ک کورمانجی و سۆرانی، که واته چۆن ده بیته زازاکی زاریکی بیت له زمانیکی که نییه (Eker:3).

ئه م روانگه زمانه وانییه کۆمه لیک ئیشکالیه تی هه یه، زمان ته نیا له روانگه ی جیاوازییه ریزمانی و ده ننگسازی و وشه سازیه کانه وه سهر ده کات، که ئه م جیاوازیانه ش بۆی هه یه له تیوان زاره کانی زمانی کدا هه

بیت، تەنەت لە تێوان ھەر دوو زاری سەرە کى کوردی باکوور و ناوەندیشدا ھەبە، رەھەندە کۆمەلایەتی و مێژووی و سیاسییەکان رەچاوا ناکات کە ئەم زارنە بە درێژایی مێژوو بەشیک بوون لە زمانی کوردی و ناخپەرانی کۆمەلایەتی ھەبەندى ھاوبەش بە یەكەویان گری دەدات وە ک مێژوو و نەتەو و کولتوریکی ھاوبەش و مەسەلە یەکی سیاسی ھاوبەش، واتە لە ڕووی سیاسییەو ناخپەرانی سەر بە یەك مەسەلە نەتەویی و خاک و یەك چارەنووسی ھاوبەشیان ھەبە. ئەم جۆرە روانگە یە بۆ زمان و زار ئەو لایە نە کولتوری و سیاسی و مێژووییە رەچاوا ناکات کە ئەو کۆمەلە خەلکە پیکەو ھەیانە، بەھۆی چەند گۆرانیکیکى دەنگى و وشەسازى کە لە تێوان دوو زارى کوردیدا ھەبە، بە ئاسانى ئەو ھەموو تايەتمەندییە کە ناخپەرانی بە یەكەو ھەیانە دادەپچریت و لە یەکیان جودا دەکاتەو، ئەم روانگە زمانەوانییە تەنیا ئەو چە ند جیاوازییە رەچاوا دەکات و لایەنی زمانەوانى کۆمەلایەتی فرامۆش کردوو.

بوونی گروپی ئەتیکى جیاواز لە تێو نەتەو یەك بە زارى جیاواز و ئاین و مەزھەبى جیاواز لە تێو زۆربە ی نەتەو کانی دنیا تايەتمەندییە کى باوى نەتەو کەنە، بە تايەت نەتەو یەك کە ھیشتا لەبەر ھۆکاری سیاسی و ئابووری، دەرفەتی ئەو ی بۆ ھەلنەکەوتوو لە قەوارە یە کى سیاسی کۆ بیئەو و یەك زمانى ھاوبەشى ھە بیت. نەتەو ی عەرەب بە دەیان گروپی ئەتیکى بە زارى جیاواز و دین و مەزھەبى جیاواز تیدا یە و ھە مووشیان خۆیان بە عەرەب دەزانن.

ھیچ گومان لەو دە نایە کە زازاکى و ھەورامى لە زۆر ڕووەو تايەتمەندییە زاریکى کۆن (ئارکایک) ی ئیرانى ناوەندیان تیدا یە، کە ریشە ی ھاوبەشى لە گەل زمانە ئیرانییە کانی دیکە ی باکووری رۆژئاوا ھەبە، وە ک زمانە ئیرانییە کانی دەریای خەزەر، ئە گەر لە ھەندیک لایەنی وشەسازى کۆمەلایەتی خالی ھاوبەشى لە گەل ئەو زمانانە ھەبیت، بەلام بە ریزمان و فەرھەنگۆکى وشە و سیستەمى دەنگسازى، زیاتر لە گەل زارە کوردیە کانی دى نزیكە، کە لە ئەنجامى پیکەو ژيانى زازا و گۆران و ھەورامى و کورمانج و لە ک و لوپ، لە ماو ی ھەزاران سال، ھەموو زارە کان رەنگى یە کدیان وەرگرتوو و بە ریزمان و فەرھەنگۆکى وشە لە یە ک نزیك بوونەو، ھەموو زارە کانیش پیکەو ناسنامە ی زمانیکى ھاوبەشیان بۆ کورد پیک ھیناوە کە زمانى کوردیە. سەبارەت بەم لایەنە ی زمان رۆ ی ھاریس دەلێت: پیکھینانى زمان بە تەنیا چەند سیستەمیکى ھیما زمانیە کان نییە، بەلکو پروسە یە کى بنچینە ییە کە مرۆفە کان لە رێى زمانەو ناسنامە ی کولتوری خۆیان و ئەو کۆمەلگە یە لەسەر بنیات دەتین کە ئینتیمایان بۆ ی ھەبە (Harris, 1980: preface). ھەر لەم روانگەو زمانیە، کۆمەلگە ی کوردى کە بە درێژایی مێژوو لە تێوان کورمانج و زازا

کیشه‌ی زمان و زاری نه‌بووه، چونکه له‌م روانگه کۆمه‌لایتییه‌وه له زمانیان روانیوه نه‌ک له روانگه‌ی جیاوازییه ده‌نگی و ریزمانییه‌کان.

کیشه‌یه‌کی دیکه‌ی زار و زمان که لای هه‌ندی‌ک له ناخیوه‌رانی ئەم زارانه هه‌یه، بیان وایه ئە‌گه‌ر شیوه زمانه‌که‌یان به زار دانرا ئە‌وا له پله‌وپایه‌ی شیوه‌زمانه‌که‌یان که‌م ده‌کاته‌وه، بۆیه پیوسته ئە‌ویش هه‌ر به زمان ناو بریت که هیچی له زاریکی دیکه‌ی کوردی که‌متر نییه. ئە‌م بۆ‌چوونه له‌ پرووی تیگه‌یشتن له‌ په‌یوه‌ندی تیوان زار و زمان زۆر هه‌ژاره. هه‌موو زمانیک له‌ زار ده‌ست پێ ده‌کات و گه‌شه‌ ده‌کات و به‌ ستاندار ده‌ کریت و وه‌ک زمانیکه‌ی بالاده‌ست کاری پێ ده‌کریت، ته‌نانه‌ت ئە‌و زاره کوردیانه‌ش که گه‌شه‌یان کردووه وه‌ک زمانی هاوبه‌ش له‌ دوو به‌شی کوردستان به‌ کار دین، که زاری کوردی باکوور و زاری کوردی ناوه‌ندییه، ئە‌مانه‌ش دوو زارن، دوو زمان نین، به‌لام دوو زاری ستاندارد و بالاده‌ستن که له‌ زمانه‌ وانی پێ ده‌گوتریت superstratum ئە‌و زاره بالاده‌سته‌یه له‌ پرووی زۆری ژماره‌ی ناخیوه‌رانیان و به‌ کاره‌ینانه‌وه له‌ زاره‌کانی دیکه‌ی وه‌ک هه‌ورامی و زازاکی ژماره‌ی ناخیوه‌رانیان زیاتره، هه‌ره‌ها ئە‌و دوو زاره له‌ پرووی گه‌شه‌کردن و پیشکەوتنه‌وه ده‌رفه‌تی زیاتریان بۆ په‌خساوه، بوونی ئە‌م دوو زاره بالاده‌سته، له‌ پله‌ و پایه‌ی زاره‌کانی دی که‌م ناکاته‌وه، زاره‌کانی دیکه‌ش به‌پێی فه‌واره‌ی خۆیان وه‌ک زاری substratum ده‌ کریت پۆلی خۆیان هه‌بیت له‌ ناوچه‌ی خۆیان گه‌شه‌بکه‌ن و به‌ ستاندارد بکرین. ئە‌م تایه‌تمه‌ندییه‌ زمانیه‌ له‌ دنیای هه‌موو زاره‌کان و زمانه‌کاندا هه‌یه، زاریک زۆری پێ نووسراوه و پله‌وپایه‌ی به‌رزتره له‌ زاریکی دی که‌متری پێ نووسراوه.

له‌به‌ر رۆشنایی ئە‌م روونکردنه‌وانه، ناساندنی زازاکی به‌ زمان له‌ رووی ناسنامه‌وه واته ئە‌م شیوه‌زمانه‌ سه‌ ره‌به‌خۆیه‌ چیدی به‌شیک نییه له‌ زمانی کوردی و ناخیوه‌رانییه‌ی له‌ پرووی ناسنامه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌وه سه‌ره‌به‌خۆن، به‌لام به‌پێی پیوه‌ره کۆمه‌لایه‌تییه‌کان و میژووویه‌کان و فه‌رهه‌نگیه‌کان زازا پیکه‌اته‌یه‌کی کوردن، هه‌ر بۆیه زاره‌که‌شیان سه‌ره‌پای ئە‌و چه‌ند جیاوازییه‌ زمانه‌وانیه‌ که هه‌به‌ له‌ گه‌ل زاره کوردیه‌کانی دیکه‌وه، هه‌ر به‌ زاریکی زمانی کوردی داده‌نریت.

شوینی زازاکی له‌ نیو‌زاره کوردیه‌کاندا

زازاکی لای هه‌موو زمانه‌وان و نووسه‌رانی کورد له‌ دابه‌شکردنی زاره کوردیه‌کاندا به‌ یه‌کیک له‌ زاره کوردیه‌کان دانراوه، له‌ زۆربه‌ی دابه‌شکردنه‌کانیش به‌ بنزاریکی زاری گۆران دانراوه. هیچ گومان له‌وه‌دا نییه که زازاکی به‌ ئاسته‌کانی زمان ده‌چیته‌وه سه‌ر ئە‌و کۆمه‌له‌ زاره‌ی که له‌ باشوور و رۆژه‌لاتی کوردستان

به زاری کوردیی گۆران - هه‌ورامی ناسراوه، ههر بۆیه له زۆریه‌ی پۆلینکردنه‌کان له ژێر ناوی گۆران دانراوه، ئەمه له کاتیکیدا هیچ په‌یوه‌ندییه‌کی ته‌تییکی و عه‌شیره‌تی له‌ تێوان ئاخێوه‌رانی ئەم دوو زاوه‌دا نییه، به‌لام له‌به‌ر نزیکی پیکهاته‌ی زمان به‌ گۆران ناویان بردوو. ئاخێوه‌رانی زازاکی هه‌رگیز به‌ گۆران نه‌ناسراون. بۆیه ناییت زاوه‌که‌شیان بخه‌ریته‌ ژێر ناوی گۆران‌ه‌وه، پێویسته وه‌ک زاریکی سه‌ربه‌خۆ له‌ به‌ران‌به‌ر گۆران ناوی بیت.

به‌ هۆی په‌رته‌وازه‌بوونی زازا له‌ باکووری کوردستان و دوورکه‌وته‌وه‌یان له‌ یه‌ک هه‌روه‌ها قه‌ده‌غه‌بوونی زمانه‌که‌یان له‌ تورکیا، جیاوازی له‌هه‌جیه‌ی له‌ تێوان ناوچه‌ جیاوازه‌کانی زازاکان په‌یدا بووه، کاتیکی زازایه‌کی ده‌رسیم له‌ گه‌ل زازایه‌کی خه‌ریپت ده‌گه‌ن به‌ یه‌ک به‌ هۆی جیاوازی ته‌کسینت و له‌هه‌جیه‌ی باش له‌ یه‌ک تی ناگه‌ن، بۆیه له‌ تێوان ئاخێوه‌رانی بنزازه‌کانی یه‌ک زاریش هه‌ندیکی جار له‌یه‌گه‌یه‌شتن سه‌خته. زازاکی که‌ له‌ گه‌ل کوردیی باکوور (کورمانجی) له‌ پرووی پیکهاته‌وه‌ جیاوازن، به‌لام به‌ ریشه‌ی وشه‌ی هاوبه‌ش له‌ یه‌ک نزیکن. زۆریه‌ی زازاکان ده‌توانن به‌ کوردیی باکوور بدوین، چونکه‌ له‌ باکوور، کورمانجی یان کوردیی باکوور زاریکی بالاده‌سته و هاوبه‌شه‌ بۆ کورد، به‌لام به‌ ده‌گه‌من کوردیکی کورمانج به‌ زازاکی قسه‌ ده‌ کات. وه‌ک هه‌مان ئەو بارودۆخه‌ زمانیه‌ که‌ له‌ باشوور هه‌یه‌ له‌ تێوان ئاخێوه‌رانی هه‌ورامی و کوردیی ناوه‌ندی، هه‌موو ئاخێوه‌رانی هه‌ورامی به‌ کوردیی ناوه‌ندی قسه‌ ده‌ که‌ن وه‌ک زاریکی ستاندارد و بالاده‌ست له‌ باشوور، به‌لام به‌ ده‌گه‌من کوردیکی ئاخێوه‌ری کوردیی ناوه‌ندی به‌ هه‌ورامی قسه‌ ده‌ کات. زازاکی له‌ پرووی جیاوازی له‌هه‌جیه‌وه‌ سه‌ بنزاری جیاوازی هه‌یه‌ که‌ ئەمانه‌ن:

۱. زازاکی باکوور (کرمانجکی) که‌ له‌م ناوچه‌ قسه‌ی پێ ده‌ کری: ده‌رسیم، قۆچگیری، وارتنو.
۲. زازاکی ناوه‌ندی (کردکی) که‌ له‌م ناوچه‌ قسه‌ی پێ ده‌ کری: بینگۆل، ئەله‌ه‌زیز، پالو.
۳. زازاکی باشوور (دملکی) له‌م ناوچه‌ قسه‌ی پێ ده‌ کری: سۆره‌ک، جه‌رمک، گه‌رگه‌ر (Seyari, 2014:17).

زازاکی باکوور، زازا عه‌له‌وییه‌کان پێ ده‌دوین، به‌لام هه‌ردوو زازاکی ناوه‌ندی و باشوور، زازای موسلمانانی سوننی پێ ده‌دوین. له‌م توێژینه‌وه‌یه‌ دابه‌شکردتیکی نوێ بۆ زاوه‌کان کراوه و زازاکی له‌ گۆران جودا کراوه ته‌وه و بنزازه‌کانیشی دیاری کراوه:

زاری کوردیی گۆران - زازا، دوو کۆمه‌له‌ زاری کوردی ده‌گرێته‌وه‌ که‌ ئەمانه‌ن:

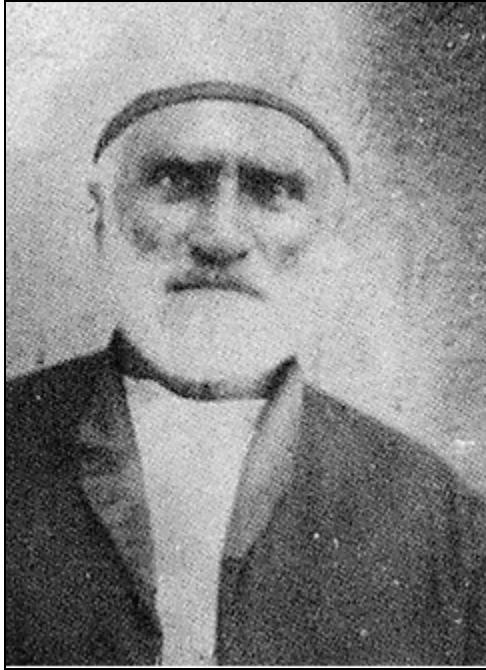
- کوردیی گۆرانی - هه‌ورامی: چه‌ند بنزار و شیوه‌زاریکی هه‌یه: هه‌ورامی، ماچۆ، باجه‌لانی، شه‌به‌کی.
- زاری کوردیی زازاکی: چه‌ند بنزار و شیوه‌زاریکی هه‌یه: کرمانجکی، کردکی، دملکی.

میژووی ئەدهبیات به کوردیی زازاکی

له رووی نووسراوی ئەدهبی به زازاکی به پیچەوانەیی زاری کوردیی گۆران که ئەدهبیاتیکی دەولەمەندی کلاسیکی کوردی پێ نووسراوەتەوه، بەلام زازاکی به دەگمەن نەبیت هیچ دەقیکی ئەدهبی وه ک شیعریان پەخشانی پێ نەنووسراوه. هەتا کۆتایی سەدهی نۆزدهم تەنیا یەک مەلوودنامە به شیعەر به زازاکی نووسراوه. زازاکیش وه ک هەندیک زاری دیکەیی کوردی ئەدهبیکی زارەکی بووه و ئەدهبی نووسراوی نەبووه. دەستیکی دەقی نووسراوی ئەم زارە مەلوودنامە بووه، که تا ئیستا هەوت مەلوودنامە به زازاکی نووسراون، هەتا سالی ۱۹۶۰ تەنیا دوو مەلوودنامە هەبووه: یەکه میان له کۆتایی سەدهی نۆزدهم له لایەن ئەحمەدی خاسی (۱۸۶۷ - ۱۹۵۱) نووسراوه به شیعەر که ئەوسا موفتی شاری لیجە بووه له نزیک دیاربه کر. ئەم مەلوودنامەیه ناوی (مەلوودنامەیی کردکی) بووه، له سالی ۱۸۹۹ له دیاربه کر به چاپی بەردین ۴۰۰ دانەیی لێ چاپ کراوه. ئەم مەلوودنامەیه به شیوه زاری زازاکی ناوچهی لیجە نووسراوه که به کردکی ناسراوه، ۳۸۰ به یته (Uzun, 2017). ئەمەیی خوارهوه چەند دەقیکی ئەم مەلوودنامەیه که له ریتووسی کوردی - لاتینییهوه خراوه ته سەر ریتووسی کوردی - عەرەبی:

رازقی عامان و خاسان پیا کهنا
کیبر و مەدح و فەخری پیرو تۆری بی
لا به لێ نیری حیسابان چەندی ما
ما سەرا رەبی، تی زانی فینەنی
پوورەش و زەرسیاھی زەیی هەسان
واجیبو بی شوبهه ئانجی هەقی تو
دەست و لنگ و پیا به ئەعزایی بینان
گەر ئەزەل را تا ئەبەد ما زکری تو

ئەز ب بیسمیلاهی ئیتیدا کهنا
رەبی هەمد و شوکری ئانجاخ تۆری بی
چەندە رەیی ما سیوا بی هەمدی ما
هەمد و شوکری تو ئەدا قەت نیهەنی
حالی میسکین و فەقیر و ناقسان
هەر نەفس دە فاجی هەمد و شوکری تو
مانەتۆ ئینە سەر و شوکری چمان
کهی یەتۆ جا رەبی، هەقی شوکری تو

ئەحمەدی خاسی

دەستووسی مەولوودنامەیی ئەحمەدی خاسی

مەولوودنامەیی دووهم لە لایەن عوسمان ئەفەندیی بابژ (۱۸۵۲- ۱۹۲۹) بە شیعەر نووسراوە، موفتی شاری سۆرەک بوو. ئەم دەقە بە بنزاری دملکییە و لە سالی ۱۹۰۶ نووسراوە لە ۲۰۴ شەشەیتی پیک دیت. دە ستووسی ئەم مەلوودنامەییە لە لایەن مەلا نەزیرەو دە کەوێتە دەست جەلادەت بەدرخان و ئەویش ئەم دە ستووسە ساغ دە کاتەو و لە دیمەشق لە سالی ۱۹۳۳ چاپ و بلاوی دە کاتەو.

بەشیک لە مەلوودنامەیی عوسمان ئەفەندیی بابژ: (فەرژ، ۲۰۲۱: ۱۸۳)

ب نامی واحیدی نو عەرد و ئازمین	ک ما دەست کەرد ب نو گروە
شما حەمدی خو ئەلایی ری بیارین	شەو و پۆژ قایدی ئەی د بقارین
پیغەمبەری ری سەلهواتی بوانین	تم و تم دەردی جی فەرد بنالین
مسالی نادنی زانی ت مەردم	ت جتیرینی، گروەیی توژی توخم
کە تو زانان ک نو دنیا سەنین ئو	بزاتیادنی جای جوو نیو

هەردوو مەلوودنامە بە ئەلفیعی عەرەبی بوون. لە دواي ئەم دوو مەلوودنامەییە هەتا سالی ۱۹۶۰ هیچ دەقیکی دیکەیی نووسراوی زازاکی نەبوو، ئەمە دواي ئەو دەقی زازاکی لە پۆژنامەیی پۆژا نوو لە سالی ۱۹۶۳ بلاو بوونەتەو، جاروبار لێرە و لەویش چەند دەقیکی زازاکی بلاو بوونەتەو.

زازاکی له نیوان ئەسمیله بوون و بووژانه وه ۱۵

له دواى قهدهغه کردنی زمانی کوردی له تورکیا ههتا سالی حهفتاکان، بیجگه لهم چهند مهلوودنامهیه هیچ ده قیکی دیکه ی زازاکی بهر چاو ناکهون، بویه زاره که لهم ماوهیه زیاتر بهره و پوکانه وه دهچیت، بهشیکی زوری زازاکانیسه ئەسمیله دهن و به تورکی قسه ده کهن، بۆ قسه کردنیش زازاکی به پادهیه ک بهره و کزی دهروات، مهترسی ئەوهی لی ده کریت که له پاشهروژ بهره و مردن بجیت. له راپورتیکی یونسکودا هاتوه له سالی ۲۰۰۹ که زازاکی زمانیکه مهترسی فهوتانی لهسهره (Daily Sabah, 2015). له دواى سالانی ۱۹۷۰ ههول دهریت زازاکی به لاتینی بنوسریت لهسهر ههمان ئەو ئەلفیبیهی که جهلادهت بهدرخان له سالی ۱۹۳۱ بۆ کوردی باکور دایهتنبوو.

دواى ئەم چهند مهلوودنامهیه لیره و لهوی چهند وتاریک به زازاکی له گوڤار و رۆژنامه کان بلاق بوونه تهوه. دواتر له نیوان سالانی ۱۹۷۹ تا ۱۹۸۱ له تورکیا گوڤاریک به ناوی تیریژ Tirêj به به زازاکی و به ئە لیبی لاتینی دهردهچیت، که گوڤاریکی ئەدهبی و کولتوری بوو، چوار ژماره ی لی بلاق بووه تهوه. که لهم گوڤاره محهمه د مالمیسانز رۆلیکی بهرچاوی ههبوو له نووسین به زازاکی. دواى کودهتا عهسکهریه که ی تورکیا له سالی ۱۹۸۰، گوڤاره که داخرا (Lezgîn, 2010). لهم چوار ژمارهیه ی تیریژ چهند دهقی جۆراوجۆری زازاکی بلاق بوونه تهوه وه ک شاعر، چیرۆک، چیرۆکی خه یالی، پهند و قسه ی نهستهق و بابه تی ریزمان و مهتهل (Varol, 2015: 139-149).

دواى ئەوه ههندیک له کوردی زازا ئاواره ی ههندهران دهن و له ئەوروپا به تایهت له سوید و فهره نسا ده گیرسینه وه، ژینگهیه کی له بار دیته پینش بۆ نووسین و بلاوکردنه وه به زازاکی، چهن دین کتیب و گوڤار به زازاکی دهرده کهن. له رۆژنامه ی ئارمانج و هیقی ئینستیتی کوردی پاریس، وتار به زازاکی بلاق بوونه تهوه . ههر دواى ئەوه له لایهن ههندیک زازاوه کیشه ی ئەوهش هاته ئاراوه که زازا کورد نهن و نه ته وهیه کی سه رهخۆن.

له دواى سالی ۱۹۹۲ که له تورکیا قهدهغه لهسهر زمانی کوردی هه لگیرا، سه رده میکی نوی دهستی پی کرد، ئیدی دواى ئەوه له ناو ولات و له دهره وه نووسین و چاپکراوی زازاکی دهستی پی کرده وه. له سالی ۱۹۹۶ کورده رۆشنیره کانی دهره وه کۆمه لهیه ک داده مزریتن به ناوی (گرووبا خه باته یا فاته یی Grûba Xebate Ya Vateyî)، مه لبه نده که یان له سوید بوو، ئەم رۆشنیرانه دهست ده کهن به به ستاندارد کردنی زازاکی، له زمانیکی زاره کیه وه بۆ زمانیکی ستاندارد، سالیک دواتر گوڤاریک به ناوی فاته

دهرده كهن. ئەم گروپه ۳۸ كوردى رۆشنىبرى له شاره جياوازه كانى باكوورى كوردستانى له خو گرتووه، باوهريان وايه كه ده بى بوارى يه كسان بو هه موو زاره كان بره خستىت بو ئه وهى به ستاندارد بكرين و گه شه بكن. ههر ئەم گروپه رپنوسى زازاكى به ئەلفىيى لاتىنى بلاو ده كه نه وه، له گه ل ئاماده كردنى فهرهه نكيكى زازاكى - توركى. له ماوهى ۱۳ سال كار كردن له سهر ئەم فهرهه نكه، نزيك به ۱۲ هه زار وشه ي زازاكى و ئيدىوم له م فهرهه نكه دا كۆ كرانه وه.

له باره ي بلاو كردنه وه به زازاكى، ههر ئەم گروپه كارى باشيان نه نجام داوه، خانه يه كى بلاو كردنه وه شيان له ئەسته نبول دامه زران دووه، هه تا سالى ۲۰۰۳، ۳۰ كتيبان به زازاكى بلاو كردووه ته وه. دواتر يش ويى سايتىك به ناوى زازاكى تيت داده مه زرين. بيجگه له م كارانه رۆژنامه ي ئازاديا وه لات وتارى به زازاكى بلاو ده كه وه (Lezgîn, 2010).

ژماره ي كتيبه چاپكراوه كان به زازاكى به رده وام له زياد بووندايه، ئىستا نزيك به ۴۰۰ كتيبي زازاكى له بوارى جياواز وه ك رۆمان، كورته چيروك، شيعر، فۆلكلور، فهرهه نك، كتيبي مندالان بلاو بوونه ته وه. بيجگه له گۆڧارى فاته له گۆڧاره كانى ديكه ش وه ك وار، پير، شه وچلا، نه وه پهل، ئه ورو، ئارييه، واره، تزا، .. تاد وتار به زازاكى بلاو بوونه ته وه. ئەو كتيبانە ي بلاو بوونه وه بابە تى جياواز له خو ده گرن: له بوارى زمان و ئەلفىي و فهرهه نك ۲۰ كتيب و له بوارى ريزمان ۱۲ كتيب بلاو بوونه وه. له بوارى ئەده بياتيش ئەم كتيبانە بلاو بوونه وه: شيعر ۴۶ كتيب، چيروك ۵۳ كتيب، رۆمان ۱۱ كتيب، بيوگرافى ۳ كتيب، هه فه يفين ۳ كتيب، كتيبي په روه رده يى بو مندالان ۳۵ كتيب، كتيبي دىنى ۲۳ كتيب، كتيبي ده رسى ۳ كتيب بو پولى ۵ و ۶ و ۷، بيره وه رى ۳ كتيب، بيبليوگرافيا ۲ كتيب. هه روه ها بلاو بوونه وه ي گۆڧار و رۆژنامه ش به زازاكى، (فه رۆژ، ۲۰۲۱: ۱۸۴) ئەمه سه ره پاي بوونى كه نالى ته له فزيوونى و راديو به زازاكى.

به م پييه زازاكى له زماتىكى زاره كى، بى نووسراوى ئەده بى كه هيج پله و پايه يه كى بو نووسين و ئەده بيات نه بوو، هه روه ها به رپگه وه ش بوو به ره و مردن، له ماوه ي ۲۰ - ۳۰ سال كار كردن بو زاره كه به هه ول و كۆششى رۆشنىبره زازاكان، زازاكى بوو به زارپكى ستانداردى كوردى و خاوه ن به ره مه ي چاپكراو. له لايه كى ديكه وه له بوارى خوئىندى كۆرسى سه ره تايى به زازاكى و خوئىندى ئەكادىمى زمان و ئەده بياتى زازاكى هه نكاويكى باشى هه ليناوه. له زانكووى بينگول به شى زمانى زازاكى كراوه ته وه خوئىندكارى زازا ده رسى زمان و ئەده بياتى زازاكى ده خوئىن به كالورىوس وه رده گرن، له سالى ۲۰۱۵، له م به شه ۶۰ خوئىندكار ده يان خوئىند. له زانكووى تونجه لى (ده رسىم) ش كۆرسى به كالورىوسى زازاكى هه يه. ئەمه ويپراى

ئهوهی نزیک به ۱۱۳۶ قوتابیش به ئاره زوومه ندانه له قوناغی سه ره تایی کۆرسی زمانی زازاکی ده خوینن. له مووش و ماردين و دیاربه کریش به هه مان شیوه کۆرسی ئاره زوومه ندانهی خویندنی زازاکی ههیه (Daily Sabah, 2015).

سه ره پای ئه م هه موو پیشکه و ته له بواری پیشخستی زازاکی به لام ریژهیه کی زۆر له خه لکی زازا به زازاکی قسه ناکه ن، به تایهت جیلی گهنج زیاتر به تورکی قسه ده کهن، چونکه زمانی کوردی به هه موو زاره کانییه وه (کوردی باکوور و زازاکی) بۆ پهروه رده به گشتی له تورکیا هیشتا زمانیکی قه ده غه یه، که ئه مه ش وای کردووه زازاکیش وه ک زاریک پیش نه که ویت، بۆیه زازاکی سه ره پای ئه و هه موو بوو ژانه وه ی به خۆیه وه دیوه، هیشتا له ناوه خۆی ولات مه ترسی له سه ره، توێژه ران بییان وایه زازاکی ئه و کاته له مردن پرگاری ده بیت که له سیسته می پهروه رده له ولات پی بخویند ریت.

ناسیونالیزی زازا و زمانی زازاکی

لای هه موو کورد و ته نانهت زازاکان خۆشیان ده رکه و تنی ناسیونالیزی زازا له ژیا نی فه ره نگی و نه ته وه یی خۆیاندا به دیارده یه کی نوێ و پرو دوا و یکی نه خوازاوی ده زانن، چونکه له میژووی کۆن و نویدا، زازاکان هه رگیز له کورد جودا نه بوون، بۆیه ئه م پرو دوا وه جیگه ی پر سیاره بۆیان که چۆن سه ری هه لدا؟ بانگه شه بۆ ناسیونالیزی زازایی له تئو ئه و زازایانه ده ستی پی کرد که له تارا وگه له ولاته ئه ورو بییه کان ده ژیان. به ورد بوونه وه و توێژینه وه له م با سه ده کری کۆمه لیک هۆکاری سیاسی و مه زه به یی و دینی و زمانی ده ستیشان بکری ن بۆ ده رکه و تنی ئه م دیارده یه له تئو ناسنامه ی نه ته وه ی کورد و زمانی کوردیدا. چونکه بۆ ئه م دیارده یه کۆمه لیک هۆکاری جیاواز رۆلیان هه یه له ده رکه و تن و گه شه کردیدا.

دوا ی کوده تای عه سه کهری له سا لی ۱۹۸۰ له تورکیا، زۆریک له چالا کوانانی سیاسی که سه ر به با لی چه پ و کۆمونیست و نه ته وه یی بوون له ترسی را وه دونان و ده ستگیر کردنیان له لایه ن ده سه لات ی تورکیا وه، ئاواره ی هه نده ران ده بن. له ناو ئه و کوردانه زازای سوننی و کورمانج و زازای عه له ویش هه بوون، هه ندیک له عه له ویه کورده کان چوونه ناو ئه و ریکخوا وه عه له ویه یانه که له ئه ورو پا دامه زرابوون و هه ندیکی دی چوونه ناو ریکخوا وه چه بییه کان وه ک په که که.

کوردی کورمانج و زازا که له تورکیا بوون به هۆی قه ده غه کردنی زمانی کوردی و ئه سمیله بوونیان له ناو زمانی تورکیدا، زمانی ها و به شیان تورکی بووه، چونکه زمانی کوردییان لاواز بوو، له ئه ورو پاش هه ر به تورکی قسه یان ده کرد. ته نانهت له ئه ده بیاتی په که که ش له قسه کردن و بلا و کردنه وه زمانی تورکی زیاتر به

كار هاتووو تا كوردى. دواتر له ئوروپا پلانى ئهوه هاته پيش له جياتى به كارهينانى زمانى توركى، پيوسته زمانى كوردى بۆ ناخوتن و كاروبارى سياسى و ئهدهبيات به كار بيت. بۆ ئهمهش زارى كوردى باكوور واته كورمانجى وهك زمايتكى هاوبهش و زارى زۆرينه كوردى باكوور، بوو به جىگروهه وى زمانى توركى، داوا ده كرا له زازاكان كورمانجى فير بن، زازاكان ههستيان كرد كه ئهوان كورمانج نين و جياكارى ده كرى له گه ل زاره كه يان كه زازاكيه و فهراموش كراوه و ناچار ده كرىن زارىكى ديكه كوردى فير بن. ئهم سياسه ته زمانيه هوكارىك بوو بۆ زۆرىك له زازاكان كه ههست بكن ئهوان كورمانج نين و زارىكى ديكه يان هه به كه زازاكيه. له لابه كى ديكه وه، له ولا ته ئوروپيه كان مافى خويندن به زمانى داىك بۆ بيگانه كان له قوتابخانه كاندا ههيه، پرسى زمانى داىك بۆ زازاكانى تاراوگه هاته پيش كه بۆيان هه بوو به زاره كه كى خۆيان منداله كانيان بخوينن. له م پرسه زمانيه، زازاكان له تىوان دوو مژاردا بوون: ئايا بۆ زمانى داىك بۆ منداله كانيان به كورمانجى بخوينن يان به زازاكي؟ هه ندىك له زازاكان كورمانجيان هه لىژارد بۆ خويندن چونكه پىيان وا بوو ئهمه زارىكى هاوبه شه بۆ كورد له باكوورى كوردستان، به لام هه ندىكى دى ئهم مژاره يان پى راست نه بوو، زازاكيان هه لىژارد (Kehl-Bodrogi, 1999:448). ئهم سياسه ته زمانيه سه ره تايه ك بوو كه زازاكان به عه له وى و موسلمانى سونى كه وتنه گه ران به دواى ناسنامه وى زمان و ناسنامه وى تىكى خۆيان وهك گروپىكى ئه تىكى جياواز له كورمانجه كان كه خاوه ن تايه تمه ندى زمانين و له كورمانجه كان جياوازن، ئىدى دواى ئهمه پرسه به ستاندارد كردنى زاره كه شيان ده ستى پى كرد، بۆ ناماده كردنى كتيبى ده رسى له قوتابخانه كان، هه روه ها بۆ زمانى بلاوكراوه كانيش وهك گۆڧار، رۆژنامه، كتيب كه له ئوروپا تازادى بلاوكردنه وه به زاره كه يان هه بوو.

پرسه وى به نه ته وه كردنى زازا، سه ره تاكانى له كۆتايى هه شتاكانى سه ده وى بيستم له سوئد له لايه ن زازايه كى سونى ئه بو به كر پاموكچو Abubekir Pamukcu سه رى هه لدا. ناوبراو له سالى ۱۹۸۵ بلاوكراوه يه ك به ناوى ئايره Ayre به زازاكي بلاو ده كاته وه و بانگه شه وى نه ته وه به كى سه ره به خۆش بۆ زازا ده كات. بۆ ماوه وى سى سال پاموكچو و هاوبيرانى هه ول ده دن زمايتكى ستانداردى زازاكي پىك بينن، به لام به هوى جياوازي له بنزاره كانى زازاكي، ئهم زمانه ستاندارده بۆ هه موو زازاكان به دى نه هات. له كۆتايى ۱۹۸۸ وازيان له بلاوكردنه وه وى ئايره هينا، چه ند سالىك دواتر پاموكچو بلاوكراوه يه كى ديكه وى به ناوى پيا Piya ده رده كات، له م بلاوكراوه يه ته نيا باسى زمانى زازاكي ناكات به لكو باسى ناسنامه يه كى نه ته وه ييش بۆ زازا ده كات. له سه ره تادا پاموكچو زازاكي به زارىكى كوردى داده نا. به لام دواتر ده كه ويته ژىر كارىگه رى بابه

ته زمانه وانیه کان، ئیدی دواى ئەوه وه ک زمانیکی سهربهخۆ مامه له له گه ل زازاکی ده کات. کاتیک ناسیۆنالیزی کورد و تورک که باسی زمانیکی هاوبهش بۆ نه ته وه ده کهن، ئەویش بانگه شه بۆ نه ته وه یه کی سهربهخۆی زازا کرد چونکه زازاکانیش زمانیکیان له ئیوان خۆیاندا هه یه که جیاوازه له کورمانجی، بۆیه پیی وابوو زازاش له ئیوان تورک و کورد نه ته وه یه کی سهربهخۆیه. پاموکچو له گه ل هاویریانی که باسی زازایان ده کرد به ناشکرا ئاماژه یان به ده و له تی زازا یان سهربهخۆیی و ئۆتۆنۆمی بۆ زازا نه ده کرد، به لکو ته نیا وه ک گروپیکی ئەتیککی باسیان ده کرد (Kehl-Bodrogi, 1999:449). ئەم بیره له سهره تا له ئیو کۆمه لیککی بچووکی زازادا بوو، دواتر زیاتر گه شه ده کات. دواى مردنی پاموکچو له سالی ۱۹۹۲ مه سه له ی پیکه پتانی ناسنامه یه کی نه ته وه ی سهربهخۆ بۆ زازا به زمانیکی سهربهخۆ له ئیو زازاکان زیاتر بلاو بووه وه. کۆمه لیک بلاو کراوه ی زازاکی له ئەوروپا بایه خیان به هه مان پرسی زازا ده دا وه ک بلاو کراوه ی ده سمالا سوره له ئینگلانده ده رده چوو، راشتییه له فه ره نسا ده رده چوو، واره، ده رسیم، پیر، تیژه سوډری، کورمشکان له ئەلمانیا ده رده چوون. ده رچوونی ئەم بلاو کراوانه گوتاری ناسیۆنالیزی زازایی به هیزتر کرد (Kehl-Bodrogi, 1999: 490).

له هه مان کاتدا زازاکان به دواى ئەو توژیته وانه شدا ده گه رین که له سه ر زمانه که یان نووسراوه. ئەوه ی له رابردوو نووسرابوو ئەو توژیته وانه بوون که له لایه ن رۆژهه لاتناسان نووسرابوون که باس له زازاکی ده کهن وه ک زمانیکی سهربهخۆ که ریشه ی کوردی نییه و زازکانیش به ره چه له ک ده چنه وه بۆ ناوچه ی ده ریای خه زه ر. ئەم توژیته وانه ته رجه مه ی تورکی کران و جاریککی دی ته کاتیککی گه وهره تری به ناسیۆنالیزی زازایی به خشی، چونکه رۆژهه لاتناسی له سهره تای سه ده ی بیستم تیزی زمانی سهربهخۆ و نه ته وه ی سهربهخۆیان بۆ زازا خسته ناو نووسین و لیکۆلینه وه کانیا، که ئەمه ش سهره تای ناسیۆنالیزی زازایی بوو به تیوری که پێشوه خت له لایه ن رۆژهه لاتناسه ئەوروپییه کان باسی لئوه کرابوو. دواتر له هه شتاکان ئەم تیژه به شیوه ی پراکتیک له ئیو هه ندیک له زازاکانی تاراوگه کاری پێ کرا و بوو به تیزیکی دیفاکتۆ (ئهمری واقع)، خه لکیکی زازاش پشتگیریان کرد و هه ر ئەم ره وته ناسیۆنالستییه که له ژینگه ی ئەوروپا سه ری هه لدا و گه شه ی کرد، هاته ئیو زازاکانی ناو ولاتیش.

زازا عه له وییه کان که له گه ل موسلمانانی سوننی له ره وی دینی و کۆمه لایه تی و کولتورییه وه جیاوازن، له گه ل کورد به رده وام ئەو هه سه تیه یان هه بوو که جیاکارییان له گه ل ده کهن وه ک کوردیکی ئاسایی مامه له ناکرین و له کۆمه لگه ی زۆرینه ی کوردی موسلمانانی سوننی په راویژ خراون به گروپیکی دینی له ری لادراو

هه‌لسوکه‌وتیان له گه‌ل ده‌که‌ن، وه‌ک کوردی راسته‌قینه‌ سه‌یر نا‌کرین، بێگومان بۆ ئه‌وان نه‌ته‌وه‌یه‌کی سه‌ربه‌ خۆی زازا به‌ زمانی زازاکی گرن‌گترین مژاریک بوو بۆ ئه‌وه‌ی وه‌ک گروپینکی ئه‌تینکی سه‌ربه‌خۆ بێنه‌مه‌ یدان و چیدی له‌ کۆمه‌لگه‌ی کوردی سوننی به‌ پاشکۆ و گومرا سه‌یر نه‌کرین. هه‌ر بۆیه‌ ئه‌م ر‌ه‌وته‌ ناسیۆنالیستییه‌ له‌ ناو زازا عه‌له‌ویه‌کان زیاتر هه‌رمینی هه‌یه‌ هه‌تا زازای سوننی.

زازا ناسیۆنالیسته‌کان بۆ ئه‌وه‌ی میژووویه‌کی جیاواز له‌ کورد بۆ خۆیان دروست بکه‌ن، هه‌ول ده‌ده‌ن شرو‌ڤه‌یه‌کی دیکه‌ بۆ ئه‌و میژوووه‌ بکه‌نه‌وه‌ که‌ له‌ گه‌ل کورد هه‌یان بووه‌، وه‌ک جه‌خت‌کردنه‌وه‌ له‌سه‌ر ئه‌و گریمانه‌یه‌ که‌ ئه‌سلی زازا ده‌باته‌وه‌ بۆ ده‌یله‌مییه‌کانی ده‌ریای خه‌زهر، هه‌روه‌ها شرو‌ڤه‌کردنه‌وه‌ی ر‌اپه‌رینه‌ نه‌ته‌ وه‌یه‌کانی سه‌ده‌ی بیستم که‌ زازا عه‌له‌وی و سوننییه‌کان هه‌لیان گیرساندوووه‌ وه‌ک ر‌اپه‌رینی قۆچگیری و شیخ سه‌عیدی پیران و سه‌ید ر‌ه‌زای ده‌رسیمی، وه‌ک ئاشکرایه‌ ئه‌م ر‌اپه‌رینه‌نه‌ که‌ دژ به‌ ده‌سه‌لاتی تورکیای که‌مالی بوو به‌ ئامانجی داخوایی نه‌ته‌وه‌یی کوردی بوون و دوور بوون له‌ داخوایی بۆ زازابه‌تی و زمانی زازاکی، به‌لام له‌م سه‌رده‌مه‌ زازا ناسیۆنالیسته‌کان هه‌ول ده‌ده‌ن ئه‌م میژوووه‌ به‌شیوه‌یه‌ک شرو‌ڤه‌ بکه‌نه‌وه‌ بۆ ئه‌ وه‌ی میژووویه‌کی زازایی بۆ خۆیان دروست بکه‌ن، بانگه‌شه‌ی ئه‌وه‌ ده‌که‌ن که‌ ئه‌م ر‌اپه‌رینه‌نه‌ میژووویه‌کی هاوبه‌شی زازاکانه‌ بۆ ر‌زگاری و سه‌ربه‌خۆیی، یان بانگه‌شه‌ی ئه‌وه‌ ده‌که‌ن که‌ زازا ناوی کوردیان به‌ کار هێناوه‌ بۆ ئه‌وه‌ی مه‌سه‌له‌که‌ی خۆیان پێش بخه‌ن. چونکه‌ ئه‌وسا زازاکان نه‌ناسراو بوون، له‌ ژیر بالی نه‌ته‌وه‌ی کورددا بوون (White, 1995).

له‌ لایه‌کی دیکه‌وه‌، تورکه‌ ناسیۆنالیسته‌کان پێیان خۆشه‌ زازا کورد نه‌بن بۆ ئه‌وه‌ی ناسیۆنالیزمی کوردی په‌ رته‌وازه‌ بێت و ئه‌سمیله‌کردنیان ئاساتر و خیراتر بێت و په‌که‌ که‌ش لاواز بێت، چونکه‌ زۆربه‌ی ناسیۆنالیسته‌ زازاکان دژ به‌ په‌که‌که‌ن، هه‌ر بۆیه‌ تورکیا چه‌ز ده‌کات ئه‌م باله‌ ناسیۆنالیستییه‌ له‌ ناو زازا به‌ هێز بێت. له‌ لایه‌ کی دیکه‌وه‌ زازا ناسیۆنالیسته‌کان ترسیان له‌ تورک و کورد هه‌یه‌ و پێیان وایه‌ هه‌ردوو لا ده‌یانوه‌ی زازا ئه‌ سمیله‌ بکه‌ن (Wilgenburg, 2009).

هه‌موو هه‌ولێک بۆ په‌کخستنی زازا له‌ ناسنامه‌یه‌کی ئه‌تینکی سه‌ربه‌خۆ، له‌به‌ر جیاواری دینی و مه‌زه‌به‌یی سه‌رکه‌وتوو نابێت، چونکه‌ زۆربه‌ی زازا سوننییه‌کان دژ به‌و ناسیۆنالیزمه‌ ده‌وه‌ستنه‌وه‌.

به‌م پێیه‌ ناسیۆنالیزمی زازا که‌ له‌ تاراوگه‌ سه‌ری هه‌لدا، وه‌ک ئاشکرایه‌ هه‌ول ده‌دات زازاکی له‌ زاریکی کوردییه‌وه‌ بکات به‌ زمانیک بۆ نه‌ته‌وه‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆی زازایی. سه‌ره‌ه‌لدانی ئه‌م دیارده‌یه‌ که‌متر به‌ هۆکاری جیاواری زازاکییه‌ له‌ گه‌ل زاری کوردیی باکوور (کورمانجی)، هۆکاری سه‌ره‌کی ئه‌م دیارده‌یه‌ له‌ ئه‌

نجامی پیکهوه نه گونجانی دوو کولتوری دینی و مهزه بی جیاوازه که سنووری له تیوان نه تهوه و زمان داناوه. هه لهم پروانگهوه زازای عهلهوی ناماده بی زیتری تیدایه سواری شه پۆلی ناسیونالیزی زازایی بیته ههتا زازای سوننی، له هه مان کاتدا زازای سوننی هۆکاریکی گرننگن که زازاکان هه له گهله کورد بمیتهوه، چونکه له گهله کوردی موسلمان سوننی هاودین و هاومه زهه بن.

ئه نجام

زازاکان سه ره پای تایه تمه ندیی زاره که بیان که له گهله زاره کوردیه کانی دی له پرووی پیکهاتهوه جیاوازه، هه روه ها له پرووی دینییه وهش نیوه بیان عهلهوین و له گهله کۆمه لگه ی زۆرینه ی کوردی موسلمان سوننی کورمانج و زازا له پرووی باوه پ و دابونه ریتی دینییه وه جیاوازن، به لام ئه وان به دریزی میژوو به ههست و خوین و دهروون هه میسه کورد بوون. له رابردوودا له هیچ سه رده میک باسی جیاوازی خویان له گهله زۆرینه ی کورد نه کردوووه. له سه ره تای سه ده ی بیسته میسه له پیشه نگی بزوتته وه ی رزگار یخوازی نه ته وه ی کورددا بوون و زۆر به ی رابه رینه کانی باکووری کوردستان که بۆ سه ره به خۆیی کوردستان به رپا بوون، زازای عهلهوی و سوننی رۆلکی به رچاو و کاریگه ریان هه بووه له هه لگه رسان و قوربانیدان بۆی. له سه ره تای سه ده ی بیسته م رۆژه ه لاتاسه ئه وروپیه کان له بهر چه ند جیاوازییه کی زمانه وان ی که زازاکی له گهله زاره کوردیه کانی دی هه یه تی، زازاکیان له زمانی کوردی دابریوه و وه ک زمانیکی سه ره به خۆی زمانه ئیرانییه کانی باکووری رۆژئاوا پۆلینی ده کهن. ئه م بۆچوونه رۆژه ه لاتاسیه دواتر کاریگه ری ده بیته بۆ سه ره ه لدانی ناسیونالیزی زازایی که ده یه ویت زازاکی چیدی زاریکی کوردی نه بیته و زمانیکی سه ره به خۆ بیته. زازاکی به ده گمه ن نه بیته نووسراوی ئه ده بی نه بووه، دوا ی دامه زرانندی کۆماری تورکیای نوی، که زمانی نه ته وه کانی غهیری تورک زۆر به توندی قه ده غه ده کرین، زازاکی وه ک زمانیکی زاره کی به خیرایی پرووه پرووی توانه وه و ئه سمیله بوون ده بیته وه، که مه ترسی ئه وه ی لی ده کرا له داهاتوو به یه کجاری له بهین بچیت. زازاکانی تاراوگه هه ولکی جددی ده دن بۆ بووژانه وه ی زاره که بیان، کۆمه لیک کتیب و بلاو کراوه به زازاکی بلاو ده که نه وه، هه روه ها زازاکی وه ک زمانی دایک، مندالانی زازا له قوتابخانه کانی ئه وروپا ده یخوین. به م پییه، دوا ی ماوه یه ک به هه ول و کۆششی رۆشنیرانی زازا، زاریک له لیواری مه رگ بوو، گیانی به به ردا کرایه وه و بوو به زاریکی خاوه ن ئه لقبی و نووسراوی ئه ده بی.

هه ر له ژینگه ی تاراوگه ش، له کۆتایی هه شتا کانی سه ده ی بیسته مدا له تیو هه ندیک له رۆشنیرانی زازا ناسیونالیزی زازا سه ری هه لدا که بانگه شه ی نه ته وه یه کی سه ره به خۆ و زمانیکی سه ره به خۆ بۆ زازاکان ده

كات. كۆمهلىك ھۆكار و پالئەر له پشت دەرکەوتنى ئەم پرسە زمانى و نەتەوہىيەدان، يەكئىك له ھۆكارە كان گەشە کردنى زارە كە بوو له تاراوگە و دەرکەوتنى جياوازيه له ههجهيه كان بوو كه له تىوان كورمانجى و زازاكيدا ههيه، له مەوہ زازا هەستى كرد له گەل كوردى كورمانج جياوازه، دواى ئەوہ هەول دەدات خۆى وە ك گروپىكى ئەتىكى سەر بەخۆ بناسىتت. ئەمە سەرەتای چەكەرە کردنى ئەم ناسیۆنالیزمە بوو كه له تىو چىنى رۆشنىرانی زازا سەرى هەلدا. دواتر هەر ئەم تیزە زیاتر پەرهى پى درا كاتىك زازا بۆ تىورى نەتەوہ سازى پشتى به ئەدەبىياتى رۆژھەلاتاسى بەست كه جەخت دەكاتەوہ زازا كورد نىن و نەژادىكى سەر بەخۆن له شوىتىكى دىكەوہ بۆ كوردستان كۆچيان كوردووه و تىكەل بە كورد بوون. له پرسى ناسیۆنالیزمى زازا، جياوازيى دىنى و مەزھەبى رۆلىكى بەرچاوى ههيه له جودابوونەوہى زازا وە ك نەتەوہىيە كى سەر بەخۆ، چونكە زازاى عەلەوى بە باوهر و دىنايىنى دىنى و دابونەرىتى كۆمەلايهتى له گەل زۆرىنەى كوردى موسلمانى سونى جياوازه، بۆيه ئەم پىكھاتە دىنييه له تىو زازاكان زياتر مەبلى ناسیۆنالیزمى زازاى ههيه هەتا زازاى سونى.

له ئەنجامى ئەم باسە روون دەبێتەوہ كه كورد وە ك نەتەوہ، نەتەوہىيە كى چوونىەك نىيە، و گروپى ئە تىكى بە دىن و مەزھەبى جياوازيى له خۆ گرتووه. بىجگە له دىنى ئىسلامى سوننى شافىعى كه دىنى زۆرىنەى كوردە، دىن و مەزھەبەكانى دىكەى وە ك ئىزىدى و عەلەوى و يارسان (ئەهلى هەق، كاكەبى) و شىعەى ئىمامى له پىكھىنەرانى ناسنامەى نەتەوہى كوردن. زمانەكەشى فرەلههجهيه و لههجهكانىش له رووى پىكھاتەى زمانىيەوہ له يەك جياوازن بەتايىت زازا كى و گۆرانى-هەورامى له گەل زارە كوردىيەكانى دى جياوازن. ئەمرو له سەردەمى بەجىهانىيون كه بايەخ بە خویندن بە زمانى داىك و فرەكولتورى دەدرىت، ئەم پىكھاتەنى كورد له پرۆسەى نەتەوہسازى كوردیدا ناكرى چىدى پەراويز بخرىن، پىويستە كورد ريز له جياوازيه كانىان بە لههجه و كولتور و دىن و مەزھەبى جياواز بگرىت. ناسیۆنالیزمى كوردى ئەگەر لەم سەردەمە بىهوىت كورد وە ك نەتەوہ و زمانى كوردى وە ك زمانى نەتەوہى كورد بە يەكگرتووى بىنیتەوہ، پىويستە فرەلههجهبى زمانى كوردى و فرەكولتووى و فرەدىنى و فرەمەزھەبىيە نەتەوہى كورد قبول بكات و وەك دەولەمەندى و هەمەچەشنى ناسنامەى كوردى سەبرى بكات و بايەخى پى بدات. ھۆكارى سەرھەلدانى ناسیۆنالیزمى زازاى، نەبوونى ھاوئاھەنگى نەتەوہىيە و كۆمەلايهتى و سياسى بووہ له تىوان زازاى عەلەوى و موسلمانى سوننى كورمانج و زازا، ھەرۆھە فرامۆشکردنى زارەكەيان بووہ كه ناسنامەى كى گرنگە

بۆ زازاکان. کورد پیویسته ههول بدات ئەم کهلینه پر بکاتهوه که به هۆکاری دینی و مهزههیی له تیوان زازای عهلهوی و کوردی موسلمانانی سوتنی پهیدا بووه.

سه چاوه کان

- 1- Bruinessen, Martin van (1997). "Aslımı inkar eden haramzadedir!": The debate on the ethnic identity of the Kurdish Alevis' in: Krisztina Kehl-Bodrogi, Barbara Kellner-Heinkele and Anke Otter-Beaujean (eds), *Syncretistic religious communities in the Near East*. Leiden: Brill.
- 2- Bruinessen, Martin van (2017). *Between Dersim and Dâlahû: Reflections on Kurdish Alevism and the Ahl-i Haqq religion*. In S. Raei (ed.), *Islamic Alternatives: Non-Mainstream Religion in Persianate Societies*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- 3- Chambers, J.K. & Trudgill, Peter (1998), *Dialectology*, Cambridge University press.
- 4- Hadank, Karl (1932). *Mundarten der Zâzâ. Hauptsächlich aus Siwerek und Kor*, bearbeitet von Karl Hadank, Verlag der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- 5- Hassanpour, Amir (2012). *The Indivisibility of the Nation and Its Linguistic Divisions*, *International Journal of the Sociology of Language*. Issue 217.
- 6- Harris, Roy (1980). *The Language – makers*. Cornell University Press, Ithaca,
- 7- Jwaideh, Wadie (2006). *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press.
- 8- Kaya, Mehmed S. (2011). *The Zaza Kurds of Turkey, A Middle Eastern Minority in a Globalised Society*. I. B. Tauris & Co Ltd. London.
- 9- Kehl-Bodrogi, K. (1999). *Kurds, Turks, or a people in their own right? Competing collective identities among the Zazas*. *The Muslim World (journal)*, 89.
- 10- Mackenzie D. N. (1965). *Guran*. In "The Encyclopedia of Islam," B. Lewis, Ch. Pellat and J. Schacht (edited) New edition, Luzac & Co, London.
- 11- Massicard E. (2009). *The repression of the Koçgiri Rebellion, 1920-1921*, in Jacques Sémelin (ed.), *Online Encyclopedia of Mass Violence*.
- 12- Minorsky, Vladmir (1943). "The Gûrân," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 11, Part I.
- 13- Mcdowald, David (2007). *A Modern History of the Kurds*. I. B. Tauris, London.
- 14- Nasidze, I. (2005). *MtDNA and Y-chromosome variation in Kurdish groups*. *Annals of Human Genetics*, 69, 401-412.
- 15- Olson, Robert (1989). *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925*. Austin: University of Texas Press.
- 16- Paul, Ludwig (1998). *The position of Zazaki among western Iranian languages*. In *proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies*. Held in Cambridge, 11th to 15th September 1995. Part 1, *old and Middle Iranian Studies*. Nicholas Sims. Williams. N.Y.

- 17- Romanov, David (2006). The Kurdish Nationalist movement, Opportunity, Mobilization and Identity, Cambridge Middle East Studies Book 22.
- 18- Todd, Terry Lynn (2008). A grammar of Dimili, University of Michigan, Electronic publication.
- 19- Varol, Murat, (2015). The Importance of Tirêj in the Zazaki Literature, Mukaddime, 6(1).
- 20- Wilgenburg, Wladimir van (2009). Is Ankara Promoting Zaza Nationalism to Divide the Kurds? Terrorism Focus, Volume: 6 Issue: 3.
- 21- Werner, Eberhard (2012), "Considerations about the religions of the Zaza people" , II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (in Zazaki), Bingöl Üniversitesi Yayınları.
- ۲۲- استرابو (۲۰۱۸). جغرافیای استرابو، سرزمینهای زیر فرمان هخامنشیان، ترجمه: همایون صنعتی زاده، چاپ دوم، انتشارات دکتر محمود افشار، تهران.
- ۲۳- بدلیسی، امیر شرف خان، (۱۳۴۳). شرفنامه، تاریخ مفصل کردستان، بامقدمه و تعلیقات و فهراس بقلم محمد عباسی، چاپ أفست علی اکبر علمی.
- ۲۴- چلبی، اولیا چلبی محمد ظلی ابن درویش (۱۳۱۴) اولیا چلبی سیاحتنامه‌سی، طابعی: احمد جودت، ایلك طبعی، اقدام مطبعه‌سی.
- ۲۵- چهله‌بی، نهولیا (۱۹۷۹). کورد له میژوووی دراوسیکانیدا: سیاحه‌تنامه‌ی نهولیا چهله‌بی، وه‌رگیپانی: سه‌عید ناکام، چاپخانه‌ی کۆری زانیاری کورد، به‌غدا.
- ۲۶- ده‌رسیمی، نوری، (۲۰۰۱). ده‌رسیم له میژوووی کوردستاندا، وه‌رگیپانی له تورکییه‌وه بو کوردی: د. نه‌حمده فه‌تاح دزه‌بی، ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی موکریانی، هه‌ولیر.
- ۲۷- حاجی مارف، نه‌وره‌حمان (۱۹۷۴). له‌باره‌ی کوردناسییه‌وه له رووسیا و یه‌کیتی سؤقیه‌ت، گۆفاری کۆری زانیاری کورد، به‌رگی دووهم، به‌شی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی کۆری زانیاری کورد، به‌غدا.
- ۲۸- طاهری، طیب (۲۰۲۰). سرزمین په‌لویان در زمان شاه خوشین (قرن پنجم ه. ق)، مجله شنروئ، سال اول، شماره دوم.
- ۲۹- صدیق، زرار توفیق (۲۰۱۸). الکرد فی العصر العباسی، دار موکریانی للطباعة و النشر، مطبعة شهاب، اربیل.
- ۳۰- کیسیئر، هانس - لؤکاس (۲۰۰۶). راپه‌رینی کورده عه‌له‌ویه‌کانی ده‌رسیم (۱۹۱۹ - ۱۹۲۱ قۆجگیری)، وه‌رگیپانی له فه‌ره‌نسییه‌وه بو کوردی: نه‌جاتی عه‌بدوللا، بلاوکراره‌کانی بنکه‌ی ژین، چاپخانه‌ی شقان، چاپی دووهم، سلیمانی.
- ۳۱- کردستانی، علی اکبر وقایع نگار (۲۰۱۰). بدایع اللغه، فرهنگ کردی - فارسی، به کوشش: محمد رثوف توکلی، انتشارات توکلی، تهران.

- ۳۲- سدیق، زرار توفیق (۲۰۲۱). " به یقی کرمانج، هه ندیک زانیاری نوئ"، له کتیبی: له باره ی میژوو و کولتوری کوردیهه، بلاوکراوه ی ده زگای جه مال عیرفان، سلیمان.
- ۳۳- فه رۆژ، سه عید (۲۰۲۱). دیالیکتین زمانی کوردی و نفسینا ب دیالیکتا زازاکی (کردی- دملی- کرمانجی)، پیسگوزی و ریکخستی: د. هیمن عومه ر، گو فاری خال، ژماره (۳۲).
- ۳۴- لۆکۆک، ئەلبیتر فۆن (۲۰۰۷). تیکستی کوردی، پیشه کی و له چاپدانهوه ی : نه جات عه بدو لالا، بلاوکراوه ی ده زگای ئاراس، هه ولیر.

- 35- Seyarî, Ehmed (2014) Ji hêla tewangê ve berawirdkîna rêzimana Kurmancî û Zazakî, Nûbihar 12.
- 36- Kurdo, Qanatê (2016), Lêgerîna Zaza, Werger ji rûsî: Tosinê Reşîd, Redoktion: Zerê Alfyêvna Yosûpova, Çapa I. Belavgeha Hogir Hogir Verlag Bonn.

سه رچاوه ی ئیتته ریت

- 37- Erol, Ufuk, Kocgiri Hadisesi: The Rebellion or Grassroots Movement of Kurdish-Alevis? https://www.academia.edu/31878254/Kocgiri_Hadisesi_The_Rebellion_or_Grassroots_Movement_of_Kurdish-Alevis, accessed 11-06-2021.
- 38- Çem, Munzur, kirmanjki (Zazaki) speaking Kurds and their ethnic identity <http://www.institute-kirmancki.de/kirmanjki-zazaki-speaking-kurds-and-their-ethnic-identity/> accessed 18-06-2021
- 39- Lezgîn, Roşan, (2010). Among Social Kurdish Group – General Glance at Zazas, Translated by: Nusret Aydın. <http://www.zazaki.net/haber/among-social-kurdish-groups-general-glance-at-zazas-503.htm> accessed 26/04/2020
- 40- Mosaki, Nodar (2012). The Zazas: A Kurdish sub – ethnic group or separate people? <http://www.zazaki.net/haber/the-zazas-a-kurdish-sub-ethnic-group-or-separate-people-1131.htm> accessed 02/07/2021
- 41- Süer, Eker, Why do a lot of Turks insist that Zazaki is not a Kurdish dialect? https://www.academia.edu/36499550/S%C3%BCer_Ekers_Answer_to_Why_do_a_lot_of_Turks_insist_that_Zazaki_is_not_a_Kurdish_%20accessed%2029-06-2021 . accessed 02/07/2021
- 42- Uzun, Mehmed Selîm (2017). MEWLÛD Û DI EDEBÎYATA KIRDKÎ (ZAZAKÎ) DE CÎHÊ MEWLÛDÊ <http://portal.netewe.com/mewlud-u-di-edebiyata-kirdki-zazaki-de-cihe-mewlude/> accessed 02/07/2021
- 43- White, Ali (1995). Ethnic Differentiation among the Kurds: Kurmancî, Kızılbaş and Zaza. https://members.tripod.com/zaza_kirmanc/research/paul.htm accessed 02/07/2021
- 44- Zazaki language: A rediscovered language saved from extinction. Daily Sabah website. <https://www.dailysabah.com/life/2015/05/06/zazaki-language-a-rediscovered-language-saved-from-extinction> accessed 02-07-2021

شکل‌گیری هویت ایلی عشیره‌ای سرزمین پهلویان (قرون ۷ و ۸ ه.ق)

طیب طاهری^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۰۹

چکیده

سرزمین پهلویان یا ماد کبیر، بر اساس گزارشات اولیه از منابع تاریخی، دارای مردمانی به اسم گوران با قبایل و طبقات مختلف اجتماعی بوده است. کرپن‌ها یا مغان مادی سه خاندان «اوسج»، «کوی» و «بندو» بوده‌اند. مازنجانی، بابونی، برزیکانی، عنازیه، عیشانیه، شاذنجانی... نام قبایل موجود در گوران در قرون سوم و چهارم هجری است. عده‌ی کثیری از مردمان گوران در همین قرون به نواحی آناتولی و همچنین به بغداد کوچ داده می‌شوند که بعدها به دیملی (زازا) و فیلی اشتهاار پیدا می‌کنند. در قرون هفتم و هشتم نام‌های جدیدی در منابع تاریخی ثبت می‌گردد که حاکی از تغییر دموگرافی مردم گوران است. به عبارت دیگر تا قرن هشتم شاهد استقلال ایلاتی از پیکره‌ی گوران خواهیم بود که می‌توانیم به: زنگنه، هورامی، لک، کلهر، فیلی و ایلامی، گروسی، اردلان، کلیایی در این سرزمین اشاره کنیم. هر کدام از این ایلات و قبایل دارای استقلال می‌گردند و حتی برخی به علت گستردگی جمعیت به کنفدراسیون ایلی هم تبدیل می‌شوند.

کلیدواژه: گوران، پهلویان، زنگنه، لک، کلهر، ایلامی و فیلی، هورامی، دیملی.

Formation of tribal identity of the Pahlavi land (7th and 8th centuries AH)

Tayeb Taheri¹

Recive data: 2021/03/29

Accepte data: 2021/06/14

Abstract

According to initial records from historical sources indicate that in the land of the Pahlavis or the Great Medes, there was people named Guran with different tribes and social classes. The Karpans or Moghans of Medes had three families: "Osaj", "Koi" and "Bando". Tribes such as Mazanjani, Babuni, Barzikani, Anazieh, Aishaniyeh, Shazanjani... are the names of the tribes of Guran in the third and fourth centuries AH. Many Gurani people during same time migrated to Anatolia, later known as Dimli (Zaza) and to Baghdad later known as Faili. In the seventh and eighth centuries AH, new names are recorded in the historical sources which show the change in the demography of the people of Guran. In other words, until the eighth century AH, we observe the name of many tribes whom split from the body of Guran such as: Zanganeh, Horami, Lak, Kalhor, Faili and Elami, Garussi, Ardalani, Kuliyaee. All these tribes and clans later become independent tribes, some tribes due to their large population combined together and established a tribal confederation.

Keyword: Guran, Pahlavian, Zangeneh, Lak, Kalhor, Elami and Faili, Hawrami, Dimli.

1- Author and Researcher. tayebtaheri@yahoo.com

مقدمه

در این مقاله سعی می‌گردد تا فقط به چهارچوب کلی شکل‌گیری استقلال ایلات تازه نام در قرون هفت و هشت هجری اشاره شود و پرداختن به هر مبحث از مباحث مطرح شده را به حوصله‌ای دیگر واگذار خواهیم کرد.

در منابع اولیه، قبایل و طوایف ماد کبیر یا سرزمین پهلویان مورد نظر خاندان‌های کرپن «اوسج»، «کوی» و «بندو» بوده است. هر چند در این سرزمین همیشه ملوک الطوایفی باب بوده و تکثر ایلات را در زمان‌های مختلف شاهد بوده‌ایم، اما جملگی در یک بافت و سرزمین مشخص تعریف شده‌اند. بعدها این قبایل و طوایف در صدر اسلام به قبایل بزرگی همچون: بازنجان، شوهجان، شادنجان، نشاوره، بوذیکان، لریه، جورقان، جابارقه، شاذنجان، مازنجانی، بابونی، برزیکانی، عیشانی، بنی‌عناز... تغییر نام می‌دهند. (مسعودی، ۱۳۹۱: ۶۳) ابن حوقل از کردهای ساکن حدود اصفهان یاد می‌کند که از قبیله‌ی مازنجان می‌باشند و گفته که شماره‌ی کردهای مقیم فارس افزون بر پانصد هزار خانه مویی است. (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۵) همچنین بلاذری وقتی که از روستاهای اطراف اصفهان صحبت به میان می‌آورد خاطر نشان می‌سازد که مردم این روستاها کرد و از خرم‌دینان هستند. (بلاذری، ۱۳۴۶: ۵۰) محمد تقی بهار نیز در حاشیه‌ی تاریخ سیستان آورده که زم و یا رم بازنجان در قالب کتب مسالک و ممالک ذکر شده و اصطخری و یاقوت آنرا رم ضبط کرده‌اند. (تاریخ سیستان، ۲۲۷) که ابن حوقل این قبیله را مازنجان آورده است و گفته مردم مازنجان از اعمال اصفهان مجاور زم جیلویه‌اند (کوه گیلویه) و از «زم شهریاری» به شمار می‌آیند و از اینان هر کس که در اعمال فارس ساکن است املاک و قرای بسیار و پر نعمت دارد. (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۳۹) نام قبایل و طوایف این محال را اینچنین نقل کرده است: کرمانیه، رامانیه، مدین، طایفه محمدبن بشر، بقیلیه، بنداذمهریه، طایفه محمدبن اسحق، صباحیه، اسحاقیه، اذرکائیه، سهرکیه، طمادهنیه، زیادیه، شهرویه، بنداذقیه، خسرویه، زنجیه، صفریه، شهیاریه، مهرکیه، مبارکیه، استامهریه، شاهویه، فراتیه، سلموتیه، صیریه، آزاددختیه، مطلبیه، معالیه، لاریه، برازدختیه، شاهکانیه و جلیلیه. (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۴۰) اصطخری نیز در مورد کردهای فارس اینچنین آورده: و آن چهار سرزمین است و زوموم به معنی محال کردها باشد و از جمله آن‌ها؛ زم حسن بن جیلویه که بازنجان نام دارد و فاصله‌اش تا شیراز چهارده فرسخ است و زم اردام بن جواناه که فاصله‌اش تا شیراز بیست و شش فرسخ است و زم قاسم ابن شهر براز که

کوربان نام دارد و فاصله‌اش تا شیراز پنجاه فرسخ است و زم حسن بن صالح که سوران نام دارد و فاصله‌اش تا شیراز هفت فرسخ است. (اصطخری، ۱۳۴۰:۴۴)

در قرون هفتم و هشتم قبایل و ایلات پهلویان که به لر کوچک اشتهار داشته توسط حمدالله مستوفی اینچنین گزارش شده است: سیوانی، جنگروی، اوتری، کوشکی، لنبکی، روزبهانی، ساکی، شادلوی، داودی، عباسی، محمدکاری، سلبوری، کارند، رزجنگروی، فضلوی، شونندی، الانی، کاهکاهی، ورخوارکی، دری، ویراوند، مانکره، واری، امارکی، ابوالعباسی، علی ممایی، کیجای، خودکی، مدرئی. (مستوفی، ۱۳۳۹:۵۴۹) نطنزی نیز طوایف لر کوچک را اینچنین آورده: روزبهانی، فضلوی، داودعباسی، ایازکی، عبدالملکی، ابوالعباسی، سلوزی، جنکروی، لک، هسته، کوشکی، کارند، سنوبدی، الانی، زخوارکی، براوند، زنگنه، مانکره‌یی، رازی، سلکی، ساکی، جودکی. (نطنزی، ۱۳۳۶:۵۳)

بافت فکری فرهنگی و زبانی مردمان پهلویان که بر اساس گواهی منابع تاریخی به گوران اشتهار داشته‌اند تا قرن هفتم تقریباً یکدست و یکنواخت بوده است. اما در قرن هفتم به بعد به علت حمله‌ی مغول و ضرورت ایجاد ساختارهایی منسجم جمعیتی... مردم را در نظام ایلیاتی و عشایری واحدتری نسبت به قبل می‌کشاند. با ایجاد فدراسیون‌هایی بر ساختارهای اولیه سعی می‌کند تا بتواند استقلال عشیره‌ای خود را بهتر حفظ کند، در نتیجه منطقه‌ی مذکور، ایلات: زنگنه، لک، کلهر، هورامانی، یارسان، ایلامی و فیلی را در این قرون به خود می‌بیند.

در قرن هفتم و هشتم هجری برای اولین بار نام‌های متفاوتی در منابع تاریخی می‌توانیم مشاهده کنیم که نشان از تغییر در بافت ایلی- فرهنگی- زبانی این مردم به شکل مشخص دارد. همچون مردمان لک که معین الدین نطنزی در منتخب التواریخ به آن اشاره می‌کند، و یا به دست گرفتن حکومتی محلی در مناطق جنوب غربی کرمانشاه توسط ذوالفقار خان کلهر. همچنین پس از حسین خان فیلی واژه‌ی فیلی هم بر مردمان ایلام و نواحی جنوبی آن تا بغداد تثبیت می‌گردد. و یا واژه‌ی هورامی که اولین بار در کلام‌های یارسان قرن هفتم و هشتم و همچنین کتاب ظفرنامه اثر شرف الدین علی یزدی از آن نام برده می‌شود. این ایلات بزرگ همان مردمانی هستند که به قول مقدسی با همان زبان واتم واتو صحبت می‌کرده‌اند (مقدسی، ۱۳۸۵:۵۹۵) که بنا به دلایل ذکر شده تغییراتی در شیوه‌ی تکلم‌شان شکل داده می‌شود. این ایلات از بار ماهیت فکری، زبانی و فرهنگی به شاخه‌های مستقلی تبدیل می‌گردند؛ اما با اینکه این پنج شق در گذر زمان از هم منفک می‌گردند و تقریباً دارای استقلال می‌شوند اما باز زبان ادبی و رسمی آنها همان

ادبیات سابق پهلوی یا گورانی است و بزرگان و شاعران در اعصار مختلف بر اساس همان ادبیات قدیم به هنروری مشغول بوده‌اند که نمونه‌ی این شاعران را از چهار گوشه‌ی این منطقه (بلادالفهلویین) می‌توانیم نام ببریم که تا همین چند سال متأخر زبان ادبی‌شان زبان گورانی بوده است. لیدی شل به سال ۱۸۵۶ در سفرش به ایران در خصوص یکی بودن ایلات لک و کلهر با گوران در چند جای از کتابش گزارش کرده است. او وقتی که از لک‌های اطراف فارس و کرمانشاه صحبت می‌کند آنها را گورانی خطاب می‌کند (لیدی شل، ۴۰۱/۳۹۸) و در صفحه ۷۲۷ آورده: ایالت کرمانشاه در ارتش ایران بسیار معروف بوده است و هنگ‌هایی از دو قبیله‌ی لک با نام گوران و کلهر داشتند که پیشتر توسط راولینسون مورد اشاره قرار گرفته‌اند.^۱

گوران‌های قرن هفتم و هشتم به مناطق دیگر همچون کرکوک و موصل مهاجرت می‌کنند؛ زنگنه‌های منطقه‌ی پهلویان به کرکوک و دشت شهرزور مهاجرت می‌کنند؛ باجلان‌ها به خانقین و کرکوک مهاجرت می‌کنند؛ جموور به خانقین و کرکوک مهاجرت می‌کنند؛ زندها و مافی‌ها به شیراز و قزوین مهاجرت می‌کنند؛ لک‌های جلالوند به شمال ایران و کلاردشت مهاجرت می‌کنند؛ و بعدها اتحادیه‌های ایلی جدید به وجود می‌آید همچون: سنجایی‌ها، کلیایی، چرداولی، گروسی، خزلی. همچنین شبک از دیملی‌ها و کاکه‌بی‌ها و باجلان‌ها و بکتاشیه‌ها تشکیل بافت جمعیتی مشخص - مصادف با جنگ چالدران - می‌دهند. اردلان‌ها نیز با اینکه گوران بوده و یارسانی بودن آنها را گواهی داده‌اند، اما از این بافت (گوران) جدا می‌شوند و ابتدا در زمان هلوخان به خاطر به دست آوردن شرایط مطلوب سیاسی در مناسبات قدرت صفوی به تشیع روی می‌آورند و پس از چند قرن رفته رفته در سورانی استحاله می‌گردند.

تمام این ایلات و عشایر دارای خاستگاه مشترک و از منطقه پهلویان بوده‌اند، اما بنا به دلایلی از بار زبانی و دینی دگرگون می‌شوند. به عنوان مثال جمورها و باجلان‌ها از ایل لک بوده که به نواحی فیلی عراق کوچیده‌اند، اما هم اکنون سنی مذهب هستند؛ با این تفاوت که از بار زبانی دچار دگر دیسی نشده‌اند و می‌رود تا در سال‌های متأخر در فرهنگ غالب فرو برود. بدلیسی نیز آورده: حکمرانان برادوست اهل ایل گوران بودند یا شاید از اولادان حلاج بدر بوده باشند. هنگامی که شرف خان درباره‌ی ایرانی‌ها می‌نویسد، او معتقد است کردهای سیاه منصور، چگینی و زنگنه اهل لرستان می‌باشند، و تأکید کرده که زنگنه‌ها اهل گوران و اردلان می‌باشند.» (بدلیسی، ۱۳۴۳: ۲۹۶) توضیح جالب توجه این است که

۱-Glimpses of life and manners in Persia. Lady Sheil. London: John Murray, Albermarle Street 1856. 398/ 401/ 727.

شاهوردیخان حاکم لرستان شمالی سعی می‌کرده خرم آباد را تحت حکومت خود درآورد. آنها را به عنوان «گروهی از ایلی گوران» می‌نامد و دلیلش این است که ایلی گوران در زمان حسن بدر در لرستان شمالی به وجود آمدند. در سال ۱۹۰۶ ا.م. لهجه‌های گورانی (اجداد زبان قدیمی مادها) را بررسی کرد، اما سه سال بعد او لهجه‌های گورانی و زازا را به عنوان لهجه‌های مرکزی معرفی نمود.^۱

هورامی، زنگنه، اردلان، لک، کلهر، کلیایی، گروسی، چرداولی

گورانی - هورامی

تشت آراء در بین برخی از صاحب نظران و نویسندگان مبنی بر نامگذاری این گویش به هورامی و یا گورانی هنوز رنگ نباخته و اغلب در برخی از محافل در این خصوص به بحث و تبادل نظر می‌پردازند. واقعیت امر این است که هر دو واژه برای نامگذاری زیباست و هر دو دارای پیشینه و سند است، اما تو گویی تاریخ واژه‌ی هورامان را بیشتر برای موقعیت جغرافیایی خاصی تعریف کرده است، که هم اکنون نیز آن جغرافیا متمایز می‌نمایند، و واژه‌ی گوران برای جغرافیای گسترده‌تری که هم ادبیات، هم زبان و هم فرهنگ مربوط به کل منطقه پهلویان از جنوب مکرران تا شمال خوزستان که هورامان نیز جزو آن می‌باشد بوده است. هر چند برخی این دو را جدا از هم فرض می‌کنند و یا برخی دیگر همسان و یا مشابه، اما واقعیت امر این است که این دو در اصل یکی بوده، اما بنا به دلایلی که به آن‌ها می‌پردازیم در برخی از موارد رنگ و بوی متفاوت به خود می‌گیرند.

گوران تا قرن هفتم به تمام مردمان منطقه‌ی پهلویان که دارای خصایص خاص مردم شناسانه از بار فرهنگی، اعتقادی و زبانی بوده اطلاق می‌شده که در برگیرنده‌ی کلیت یک قوم بوده است؛ هر چند در میان این قوم، قبایل و ایلات و طبقات مختلف اجتماعی و با عناوین متفاوت وجود داشته است؛ اما از قرن هفتم به بعد واژه‌ی گوران را در متون کلامی و همچنین تاریخ به شکل اخص‌تری مشاهده می‌کنیم که تعریف آن متفاوت‌تر نسبت به قبل می‌نمایند.

هجرت فرزندان باباعلی همدانی یعنی شیخ عیسی و شیخ موسی از نواحی جنوبی پهلویان به نواحی شمالی پهلویان و استقرار آنها در دشت شهرورز و به شکل مشخص‌تری برزنجه در قرن ششم هجری سبب می‌گردد تا در این مقطع تاریخی این ناحیه - یعنی شهرورز - از اهمیت بیشتری برخوردار گردد. (سرانجام،

۱- گوران، مینورسکی ولادیمیر ترجمه سما سلطانی مجله مهاباد شماره ۱۷۶-۱۷۵ سال ۱۳۹۴

دوره برزنجه) این هجرت -سوی بحث باطنی موضوع- چند نکته را محرز می‌سازد، اینکه زبان جغرافیایی پهلویان شمالی با پهلویان جنوبی یکی بوده و مردم به راحتی توانسته‌اند با هم ارتباط برقرار کنند. دومین دلیل برای انتخاب برزنجه توسط شیخ عیسی و شیخ موسی برای زندگی، آسایش فکری و روانی اینان در این منطقه بوده است؛ چراکه باباعلی همدانی شیعه اثنی عشری بوده و به تبع شیخ موسی و شیخ عیسی نیز شیعه بوده‌اند، در نتیجه حضور در منطقه‌ای که تحت نفوذ یارسانی بوده برای ایشان راحت و خوشایند بوده است. زیرا پهلویان شمالی به واسطه‌ی شخصیت‌هایی همچون: باباسرهنگ، باباجلیل و باباناووس به تفکر یاری‌گرایش پیدا کرده بوده‌اند.

تا این زمان نامی از هورامان در هیچ منبع تاریخی ذکر نشده است، هر چند واژه‌ی اورامن و یا اورامنان در منابع آمده است، اما واقعیت امر این است که این واژه نام یک لحن موسیقایی بوده و وجه تسمیه منطقه‌ای نبوده است. ناگفته نماند که این لحن و یا مقام اورامنی مختص به سرزمین پهلویان بوده است و توسط مورخینی همچون نجم‌الدین رازی، نجم‌الدین ابوالرجاء قمی... گزارش شده است.

پس از هجرت سلطان اسحاق از برزنجه به منطقه‌ای موسوم به پردیور در نزدیکی شهر پاوه واژه‌ی هورامان در کلام‌های یارسان رسمیت پیدا می‌کند و برای نخستین بار این واژه کاربردی می‌گردد. سپس شرف‌الدین علی یزدی در ظفرنامه اشاره به اورامان و مردم گبری که در این نواحی زندگی می‌کنند کرده است. گواهی ظفرنامه از چند باب دارای اهمیت است: یکی اینکه اولین سند تاریخی است که واژه‌ی اورامان را در خود انعکاس داده است. دوم اینکه وجود یارسان‌ها را در این بین گواهی کرده و آنها را [گبر] خوانده است. سوم پس از اینکه گزارش اورامان و [گبر]‌های این منطقه را می‌دهد به کردستان اشاره می‌کند، تو گویی مرزی را بین اورامان با کردستان قائل شده باشد این دو ناحیه را با هم تفکیک کرده است. علی یزدی در مبحث گفتار در تاخت فرمودن صاحب قران مظفر لوا حشم سارق ترکمان اینچنین آورده: ترکمانان مغرور چون صدمه لشکر منصور شمه‌ای مشاهده نمودند، همان شب غره ماه مبارک رمضان هرچه داشتند و از کوه اورمان و عقبه‌ها گذشته روی عجز به گریز نهادند... در عقب گریختگان به تعجیل هر چه تمام‌تر براند و به ایشان رسیده، بسیاری را به قتل آوردند... در آن حدود حصار دیگری بود که جماعتی گبران بی دین در آنجا جمع شده بودند، حضرت صاحبقران به تسخیر و تخریب آن اشارت فرمود... محمد سلطان را فرمان داد که متوجه دربند کردستان شود و جماعت قطاع الطریق را که در آن نواحی دست بی باکی به ایدای مسلمانان بر گشاده‌اند از پای در آورد و به کلی

مستأصل گرداند. (یزدی، ۵۰۹: ۱۳۸۷) هر چند در نسخه چاپ سنگی این کتاب واژه‌ی اوزمان آمده است اما به قطع می‌توان آنرا اشتباه دانست و واژه‌ی اورمان را صحیح دانست. (یزدی، ۶۲۷: ۱۸۸۷)

سلطان اسحاق برزنجی‌ای در اول نوروز روز جمعه ۶۲۲/۱/۱ خورشیدی مصادف با تاریخ ۶۴۰/۹/۲۰ قمری و ۱۲۴۳/۳/۲۲ میلادی در برزنجی متولد می‌گردد.^۱ سلطان اسحاق دارای یاران: هفتن، هفتوانه، هفت یار قولتاس، هفت خلیفه، هفت یاساول، هفت هفت، هفت سردار، هفت پیشکار، چهل تن، چهل-تان، شصت و شش غلام، نودونه پیر، هفتاد و دو پیر، هزار و یک میرد، هزار و ششصد میرد، بیون بیون‌ها بوده است. در این قرون (هفتم و هشتم هجری) هورامان به باشکوه‌ترین موقعیت فکری- فرهنگی خود می‌رسد، به گونه‌ای که محلی می‌گردد برای آمد و رفت بزرگان از سراسر دنیا. این منطقه به خاطر صعب‌العبور بودن و بر سر راه مهاجر نبودن، کمتر دستخوش تحریف و تهاجم قرار گرفته، پس کل شیوه‌ی فکری خود را تا مدت‌ها حفظ کرده و زمینه‌ای بوده برای ایجاد انقلابات فکری؛ که مهمترین رویداد فکری شکل گرفته در آن که صورت تکامل یافته و نوین و آخرین داده‌ی ذهنی آن نیز بوده، یاری و بحث یارسان است. با ظهور «سلطان اسحاق برزنجی‌ای» یارسان جلوه‌ای دیگر به خود می‌گیرد. بر اساس شواهد تاریخی و متون یارسان... کمتر کسی از خواص و اندیشمندان و کبار منطقه بوده که به این بینش‌گرایی پیدا نکرده باشد. سلطان اسحاق با جذب نحل‌ها و طریقی همچون: علویان، نصیری، دروزیه، حروفیه... گسترده‌گی بافت جمعیتی و فرهنگی گوران‌ها را در یک تعریف جدید ارائه می‌دهد، که در این مقطع زمانی واژه‌ی گوران دارای شکل و شمایل متفاوت نسبت به قبل می‌گردد. از این مقطع تاریخی واژه‌ی گوران بر یارسان برچسب می‌شود و به گونه‌ای توهین آمیز گوران را متبادر از گبر دانسته- اند، زیرا تنها یارسان بوده که بر زبان، ادبیات، فرهنگ و تمامیت ماد کبیر اهتمام می‌ورزد و بر آن پافشاری می‌کند.

آنجا که یکی از ملاحای جاف اهل تسنن به اسم عابدین جاف به یارسان گرایش پیدا می‌کند و سلطان اسحاق را این چنین مورد خطاب قرار می‌دهد: «من نه و کوردم تو نه و گوران». (سرانجام، دوره خزانه) هرچند نمی‌توان به ضرس قاطع گفت که خطاب قرار دادن سلطان اسحاق به عنوان یک گوران به خاطر زبان وی بوده یا داشتن دینی غیر از اسلام؟! اما می‌توان خاطر نشان ساخت که تفاوتی بین کرد و گوران

۱- به جهت تحقیقات تکمیلی محاسبه سالروز تولد سلطان اسحاق به کتاب تاریخ و فلسفه سرانجام بخش سادات برزنجی و شرح حال ایشان رجوع شود.

هست. خاصه اینکه هورامان بنا بر روایت تا قرن هشتم هجری از قبول تمام و کمال اسلام سر باز زده است، و اولین نماز جماعتی که در آن شکل داده می‌شود توسط مولانا گشایش بوده است. گفته می‌شود که مردم هورامان در آن زمان از آگاهان خود می‌پرسیدند: «قرونی قه‌دیما یام مارفته‌و پیر شالیار» که دانایان در پاسخ می‌گفتند: «مارفته‌و پیرشالیار قه‌دیما قرونی هیزیکه گوشایشه کوره ناوهرده‌نش»^۱.

این تغییر بافت در جمعیت، فرهنگ و باور در زمان شاه ویسقلی به اوج خود می‌رسد و این بار شاه ویسقلی با نفوذ در علویان آناتولی بار دیگر هم‌تباری، هم‌زبانی، باور و فرهنگ مشترک با زازاها و علویان آناتولی را خاطر نشان می‌سازد و آن باعث قرابت مجدد این هم‌تباران با یکدیگر می‌گردد. پس از پرده گرفتن شاه ویسقلی در اوایل قرن دهم و دامن‌های نفوذ اسلام در منطقه، مردم تحت تأثیر فرهنگ غالب، و همچنین رازورانه بودن بینش یارسان و پیچیدگی آن - که آن را در نهایت قاطعیت قرار می‌دهد - به اسلام گرایش پیدا می‌کنند. این امر متأسفانه نومسلمانان را بر آن می‌دارد تا تحت حمایت مذهب حاکم، ایجاد تنش کنند. بحث ارتداد و تفتیش عقیده نیز باعث می‌گردد تا موج عظیمی از یارسانیان، هورامان را ترک گفته و به نواحی دیگر کوچ کنند. به عبارت دیگر یارسان‌های هورامان به سمت نواحی دوردست‌تر همچون صحنه و همدان و تهران کوچ می‌کنند و از سمت دشت شهرزور نیز بیرون رانده می‌شوند و تا جبل‌الحمزین که حد واسط بین اعراب و کردها هستند دفع می‌گردند.

زنگنه

خاستگاه این ایل پهلای، کرمانشاه و شمال استان لرستان کنونی، و زبان اولیه‌ای که بدان تکلم می‌کرده گورانی بوده است. برخی معتقداند که مهاجرت این ایل پس از حمله‌ی مغول شکل می‌گیرد که از صحرای قراباغ در شمال آذربایجان کوچیده‌اند؛ و برخی از منابع نیز گواهی می‌دهند مهاجرت زنگنه همزمان با تشکیل دولت صفوی توسط شاه اسماعیل اول بوده است؛ در حالی که این نظریه‌ها مقرون به صحت نیست و زنگنه از جمله ایلات اصیل گوران بوده که شاید بتوان شاخه بازنجان یا همان مازنجان ابن حوقل را برای آنها در نظر گرفت. منتخب التواریخ اولین منبعی است که به شکل رسمی از ایل زنگنه صحبت به میان آورده و آن را جزو قلمرو اتابکان لر به حساب می‌آورد. (نطنزی، ۱۴۰: ۱۳۳۶) بدلیسی نیز در

۱- کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او، رشید یاسمی، تهران کتابخانه سقراط، ص ۱۲۱. تاریخ مردوخ، شیخ محمد مردوخ کردستانی، ص ۱۳۵. میژووی هورامان، محمد امین هورامانی، تهران انتشارات بلخ ۱۳۸۵ ص ۵۵۹.

تقسیم‌بندی شعبات کرد، ایل زنگنه را همراه با گوران معرفی کرده است. (بدلیسی،) بارون دوید واژه زنگنه را منشعب از واژه (تزیگنه) که واژه‌ای روسی و به معنای کولی است می‌داند و می‌نویسد: زنگنه‌ها اکنون یکی از طوایف بسیار شریف کرد کرمانشاه به شمار می‌روند که اصوات نامان مشابه کلمه تزیگنه روسی به معنی کولی است. (دوید، ۱۳۷۱: ۳۱۱) واژه «زنگه» در کردی به معنی زنده است و بر این اساس نلدکه مورخ آلمانی می‌نویسد که نمی‌داند اصل صحیح این کلمه در پهلوی زنده است یا زنگنه. (نلدکه، ص ۲۵) و شاید بتوان گفت که نام اصلی زنگنه در اصل زنگه - زنه بوده باشد که زنگه همان پسر شاوران می‌باشد و زنه در کردی به معنای زنده است. بنابراین زنگه - زنه یعنی زنگه (پسر شاوران) زنده یا جاوید است (افشار سیستانی، ۱۳۷۱: ۱۲۱۸)

لک

واژه‌ی لک برای اولین بار توسط معین‌الدین نظنزی در قرن هشتم برای بخشی از مردمان لر به کار برده می‌شود، در حالی که واقعیت امر این است که این مردم همان جورقان-گوران هستند که شرح آن گذشت، اما مورخین گذشته به شکلی کلی مردمان لر بزرگ و لر کوچک را در یک مجموعه معرفی نموده‌اند که در تقسیمات سیاسی استان نیز همین ذهنیت اعمال شده تا اغلب و حتی خود مردم لک دچار این شبهه شوند که لر می‌باشند.

برای واژه‌ی لک معنای صد هزار در نظر گرفته شده است. البته در صحاح الفرس به معنای مردم رعنا آمده است و در لغت فرس رنگ سرخ می‌باشد. بر اساس اسناد روایی و آنچه که در ظاهر دارای اصالت است سر منشأ لک را به دلفان می‌رسانند. دلفان دو پسر داشته به نام سرایی و دلفان. از سرایی خدر و هیجالی به وجود می‌آیند که خدر جد طوایف سلسله است و هیجالی پدر بیران و باجول. شخص دلفان بر اساس متون کلامی یارسان و همچنین آثار تاریخی و شواهد و قراین موجود فرهنگی - اعتقادی مردمان لک، یارسان بوده است که اخلاف وی در مقاطعی از زمان بنا به دلایلی به شیعه‌گری روی می‌آورند. لک در ابتدا یک ایل بوده است، اما بعدها تحت یک کنفدراسیون ایل‌ی تعریف پیدا می‌کند. پرداختن به این کنفدراسیون خود کتابی و یا مقاله‌ای مفصل است که به حوصله‌ای دیگر خواهیم گذاشت.

کلهر

بزرگترین ایل پهلویان و دومین ایل بزرگ ایران است. گفته می‌شود (راولینسون) مسکن اولیه‌ی ایل کلهر در شهر کالج در بین‌النهرین بوده است که بعدها به دامنه‌های شاهو و قلعه پلنگان کوچ می‌کنند و نواحی غربی کرمانشاه را تحت تملک خود در می‌آورند. ایندودور خاراکسی مخصوصاً از این شهر به نام chala سخن رانده و به نظر می‌رسد اشاره‌ی امپراطور هراکلیتوس به kalachas مربوط به همین شهر باشد. پس از آنکه آشوری‌ها در قرن سوم میلادی تشکیلات نسطوری را در این محل تأسیس کردند، سریانی‌ها نیز یک مطران در اینجا برقرار کرده و این شهر را کالج، حلح و حلوان نامیدند ولی ایرانیان و اعراب فقط با اسم حلوان آشنا می‌باشند. مؤلفان قدیم‌تر آنرا (حلوان) سلونیا Celonae می‌خواندند. خشایار شاه در اینجا بود که بیوتیان‌ها Bacotians را اسکان داد. بنا به گفته ماسون ویرانه‌های وسیع شهری باستانی در همسایگی شهر امروزی وجود دارد. (خاراکسی، ۱۳۸۱:۲۲) اما در مورد این مطلب که این شهر تبعیدگاه یهودیان ساماریه بوده اسنادی موجود است که می‌توان به نوشته‌های استرابون اشاره کنیم. ایشان آورده: نواحی واقع در امتداد دامنه‌های زاگروس گاهی جزو قلمرو ماد و زمانی جزئی از آشور محسوب می‌شده است. بنابراین با توجه به این مطلب می‌توانیم تسلط شامانصر، پادشاه آشور، بر شهرهای ماد را توضیح دهیم. بعضی از اعراب مسیحی در نوشته‌های خود شهر حلح تبعیدگاه یهودیان را به حلوان ترجمه کرده‌اند. در این صورت شاید بتوان کلهرها را به عنوان اعقاب آن‌ها در نظر گرفت. (راولینسون، ۱۳۶۲:۲۱) راولینسون درباره‌ی قدمت و موقعیت ایل کلهر می‌گوید: «کلهرها اگر قدیمی‌ترین ایل کردستان نباشند، به عنوان یکی از طوایف قدیمی منطقه شناخته شده‌اند». ریشه و معنی لفظ کلهر با فتح کاف و ضم هاء از دو بخش «کل» و «هور» یا «هُر» تشکیل شده است. این کلمه با تلفظ‌های متعدد در منابع آمده است، از قبیل کلهور، کلهر و کلیر. از همه آن‌ها یک معنی به ذهن متبادر می‌شود: کل به معنای آهوی کوهی نر، و از خصوصیات آهوی کوهستان، همانا بی باکی، جست و خیز فراوان است؛ و قسمت دوم کلمه، هور یا هُر می‌باشد که در واژه‌نامه‌ها به معنای خورشید و آفتاب آمده است. میزا خانلر خان اعتصام الملك کلهرها را با هویت لر ثبت کرده و آورده: «محمد حسن خان سرتیپ، حاکم کلهر در آن ایام از کرمانشاهان مرخص و روانه به محال خود گردید. بعد از ورود او بر ایل و الوار کلهر خبر رسید...» (خانلرخان، ۱۳۵۱:۷۱) آکویف در مورد طوایف کرمانشاه از قول پژوهشگرانی نقل کرده که گوران‌ها (به معنی همه طوایف کرمانشاه) اصالت لری دارند و در مورد کلهرها چنین می‌نویسد: «پس از گذشت نیم سده، دکتر فریچ -

خاورشناس آلمانی « کلهرها- لرها » را یکی کرد. (آکوف، ۹۲:۱۳۷۶) بارون دوبد نیز در سفرنامه‌اش ایل کلهر را جزو طوایف پشتکوه آورده و می‌نویسد: طایفه‌های پشتکوه که به نام فیلی منسوب‌اند از طوایف پیشکوه بسیار کم‌ترند؛ عده‌ی آنان دوازده هزار خانوار تخمین زده می‌شود که شامل کرد و دیناروند و شاون و کلهر و بدرایی و ملکی می‌شوند. (دوبد، ۴۲۹:۱۳۸۸) اسکار فن نیدر مایر، کلهرها را از قوم لر می‌داند و می‌نویسد: قنصل ایرانی... برایمان تعریف کرد که حاکم کرمانشاه، امیرمفخم در حال حاضر با قوای بسیار در سر پل به سر می‌برد و با لرهای کلهر که از پرداخت عوارض خود استکفاف کرده‌اند در حال جنگ است... حتی ایشان سنجایی‌ها را هم لر خطاب می‌کند. (نیدر مایر، ۱۳۶۳: ۵۹) علی اکبر وقایع نگار نیز کرمانشاهان را لرستان می‌داند و این چنین آورده: «جماعت لر جماعتی هستند... که محل و مسکن آن‌ها از اصفهان گرفته تا به سر حد ششتر و دزپول و یک طرف و یک طرف آن به عراق عرب و یک طرف آن به کردستان سنج و یک طرف آن به همدان متصل است و کرمانشاهان نیز داخل لرستان است و طوایفی که ذکر می‌شود همگی از طایفه‌ی لر منشعب شده‌اند. (وقایع نگار، ۱۳۶۹: ۳۳)

در مجموع از گزارشات موجود این باور پدید می‌آید که کلهرها... شاخه‌ای از لر هستند؛ و همان‌طور که گفته شد در منابع، کلهر را با لر، لک، فیلی و گوران جمع بسته‌اند و آن غریب نیست، چراکه لر کوچک که سرزمین گوران‌ها (کلهر، لک، فیلی) بوده در مقطعی از تاریخ یعنی از قرون پنجم هجری به بعد واژه‌ی لر برای تمام مردمان لر کوچک کاربردی می‌گردد؛ در حالی که مردمان این سرزمین اصالتاً گوران (لک، کلهر، فیلی) بوده‌اند. طوایف تابع این ایل عبارتند از: خالدی، شیانی، سیاه سیاه، کاظم خانی، تلش، خمان، کرگا، کله پا، قوچمی، هارون آبادی، منصوری، کله جوب، الوندی، شوان، ماهیدشتی، بلاغ بیگی، زینل خانی، شاهینی، ایوانی، گیلانی، زویری، منشی، گلینی و شیرگ (دیره‌ای، ورمزیار) و... هر کدام دارای محدوده‌ای مشخص بوده‌اند که به همان نام طوایف نامگذاری شده‌اند. و نیز کلهرستان نام حکومتی است که کلهرها مقارن با حکومت‌های صفویه و عثمانی و پس از تسخیر بغداد و تسلط بر بخشی از کردستان، لرستان و سپس تمامی عراق عرب به فرماندهی ذوالفقارخان کلهر ایجاد می‌کنند که به مدت ۱۵ سال ادامه داشته است. ذوالفقاریگ کلهر در سال ۹۳۴ هـ.ق بر عمویش ابراهیم حاکم بغداد یورش می‌برد و بغداد را به تسخیر خود درمی‌آورد. (روملو، ۱۳۵۷: ۲۷۲) به گفته مینورسکی در تذکره الملوك، ایل کلهر در دوره صفویه بیشتر در نواحی ماهیدشت تا مندلی در عراق ساکن بودند. (مینورسکی، ۲۰۳ و ۸۵: ۱۳۶۸)

در کل برای کلهر سه شعبه در نظر گرفته شده است، به نام‌های: درتنگ، پلنگان، ماهیدشت. این سه منطقه که تحت فرمان کلهر بوده در طول تاریخ به گورانی صحبت کرده و جملگی یارسان بوده‌اند؛ و برای اثبات این ادعا می‌توان به شواهد تاریخی موجود استناد کرد، همچون: درتنگ که ملک یارسان بوده و در سال‌های اواخر زندیه به اهل تسنن فروخته می‌شود؛ ماهیدشت که محل نضج و نشر تفکر یاری با وجود بهلول بوده و شاعرانی همچون سید یعقوب... از این منطقه بوده که جملگی به گورانی صحبت کرده‌اند؛ و پلنگان که ذکر و شرح آن در تاریخ بسیار آمده است و هم اکنون نیز به گورانی صحبت می‌کنند. بدلیسی هم کلهر را جزو گوران آورده است. (بدلیسی، ۴۱۱:۱۳۹۳) و البته این نکته در شرح وقایع پلنگان به خوبی نمایانده می‌شود.

شاه خوشین در اولین سفر خود از نواحی جنوبی پهلویان (لرستان) به نواحی شمالی پهلویان (شهرزور) ابتدا به ریجاب می‌رسد و در آنجا با یکی از فقهای اهل تسنن به نام باباقلی برخورد می‌کند که پس از مباحثه و مناظره، باباقلی به ایشان گرایش پیدا می‌کند و در سلک یاران وی قرار می‌گیرد. در مرحله‌ی بعد از سفر خود به پلنگان می‌رسد. مردمان ساکن در پلنگان با شاه خوشین به پیکار بر می‌خیزند، اما در نهایت مغلوب ایشان می‌شوند و به شاه خوشین گرایش پیدا می‌کنند. پلنگان از این زمان رسماً تحت تصرف و مالکیت یارسان در می‌آید. کاکاردا می‌فرماید:

«سر کوی پلنگان جنگ نرانا چاکای چاک شمشیر چوار زرب کمانا»

اولین منبع تاریخی که از پلنگان نام می‌برد کلام‌های یارسان و پس از آن شرفنامه بدلیسی است. شاه خوشین زمانی که به هورامان رهسپار می‌شود تمام نواحی هورامان را در می‌نوردد و با بزرگان و ذهاد و مغان منطقه به بحث و مذاکره می‌نشیند. یکی از این بزرگان پیر شهریار هورامی است که از مغ‌های هورامان بوده که پس از آشنایی با شاه خوشین در سلک وی قرار می‌گیرد. پلنگان تحت نفوذ یارسان تا سال‌های پایانی عصر دوم پردیور باقی می‌ماند؛ یعنی همزمان با پرده گرفتن سلطان اسحاق و کوچ یاران از هورامان به دالاهو و نشر و نضج اسلام که اولین اقدامات آن توسط مولانا گشایش شکل داده می‌شود. پس از سرکار آمدن هلوخان و خان احمد خان نواحی هورامان و شمال هورامان متأثر از اسلام‌گرایی و همان بحث دعوت به اسلام و قتل و غارت... این منطقه خالی از سکنه یارسان می‌گردد، و به تبع یکی از مراکز مهم یارسان که تحت نفوذ کلهرهای یارسان نیز بوده در اواخر دوره احمدخان که گرایش شدیدی به قدرت و مذهب مرکز داشته به اردلان‌ها واگذار می‌گردد، و از همین دوره بازماندگان یارسان منطقه را خالی می‌

کنند. اغلب مورخین و مستشرقین همچون ریچ و زکی بیگ... خاندان اردلان را از گوران‌ها می‌دانند که خاستگاه ایشان شهرزور بوده است و چندی قلعه زلم و پلنگان و حسین آباد را هم به عنوان مقر فرمانروایی خود برمی‌گزینند و برخی هم معتقداند که بابا اردل جد اعلای اردلان‌ها یارسان بوده است و شاهد این ادعا را زبان گورانی ایشان و تشابهات اسمی و عرق به این فلسفه دانسته‌اند. (شیرین اردلان، ۴۱، ۴۰: ۱۳۸۷) پایمردی بر یارسانی بودن ایشان هم تا زمان خان احمد خان رسیده است، چراکه خسرو اردلان در لب التواریخ از برگزاری مراسم جوز شکستن در نزد یارسانی صحبت کرده است، و آن تحت عنوان گردو شکنی که به هنگام بازگشت خان احمد خان از اصفهان به نزد پدر هلوخان در قلعه حسن آباد برگزار شده است معرفی می‌گردد؛ (خسرو اردلان، ۲۲: ۱۳۵۶) اما واقعیت امر این است که حتی اگر بر یارسانی بودن بابا اردل و خاندان اردلان صحه بگذاریم، نمی‌توانیم ضرباتی که این خاندان بر پیکره‌ی جامعه‌ی گورانی و یارسان زده‌اند را نادیده بگیریم؛ خاصه اینکه هلوخان و خان احمد خان در قتل و کشتار یارسان‌ها نیز اقدام کرده‌اند. (تذکره اعلی، نسخه خطی)

پس کلهران بخشی از مردم گوران‌اند که همگام با فروپاشی مناسبات فتودالی - پدر سالاری و نهادهای (تیره‌ای - عشیره‌ای) همخوان با آن دوباره به گوران تبدیل می‌گردند. (آکویف، ۱۳۷۶: ۶۸) واسیلی نیکتین نیز می‌آورد که یکجانشینی و داشتن زبانی مدرن نسبت به دیگر گویش‌های زبان کردی که می‌توان آن را فارسی کلاسیک دانست ناشی از وجود مواردی است که بعضی از عشایر کوچک جاف و کلهر ناگزیر شدند در نزد گوران‌ها پناهی بجویند و نام ایشان را بر خود بگذارند. (نیکیتین، ۳۷۲: ۱۳۶۶) پرویز اذکایی نیز آورده که شاخه‌ای از گرجیان و کلخورهای باستان که بنا به گزارش‌های آشوری طی سال‌های (۷۲۲-۷۲۵ ق.م) در مرزهای شمال غربی اورارتو (گرجستان کنونی) می‌زیسته‌اند، این نگره با عقیده‌ی راولینسون که تیره‌ی گوران را با طایفه‌ی کلهر یکی می‌داند مطابقت دارد، زیرا که همین اسم صورت جدید همان کلخور قدیم تواند بود. (اذکایی، ۱۳۹: ۱۳۷۵) راولینسون در یادداشت‌های سال ۱۸۴۴ خود تأکید می‌کند که «کلهر»، «درنه» و «درتنگ» را به جای می‌گذارند و نام «گوران» را بر خود می‌نهند، نامی که قبلاً کشاورزان کرد برای جدائی عشیره‌ی خود استفاده می‌کردند. (مینورسکی، ۱۵۰: ۲۰۰۶) در واقع می‌توان گفت که در قرون هفتم و هشتم هجری بنا به دلایلی همچون شکل‌گیری تعصبات دینی و رشد اسلام‌گرایی در میان گورانی زبانان منطقه‌ی پهلویان - که از شمال خوزستان تا نواحی مکریان را در بر می‌گرفته - شکافی مابین یارسان‌ها و وجود قلیلی شیعه با اهل تسنن به وجود می‌آید تا تعاملات اجتماعی از

بین برود و زمینه‌ی کوچ و قطع ارتباط فراهم بیاید. این مهم سبب می‌گردد تا ارتباط با همسایگان فارس زبان فراهم شود و ادغام و وام‌گیری و معادل‌سازی واژه صورت بگیرد، در نتیجه لهجه‌هایی با بن مایه‌ی گورانی همچون لکی و کلهری به وجود می‌آید.

وجود عرفان کبالا در تفکر یارسان و بودن داود نبی در منطقه و وجه تسمیه دکان داود در سرپل ذهاب و قداست آن در نزد یارسان... قوت این نظریه را تقویت می‌کند که این ایل در دوران ماد از گوران‌های یهودی منطقه به شمار آمده‌اند که در اوایل هجوم اعراب دچار دگرگونی مذهبی می‌گردند؛ و چون به دلیل قرابت بیش از حد با یارسان- چه از منظر فکری و دینی و چه از منظر خاستگاه و یکی بودن منطقه- در ادوار مختلف تاریخی همیشه در کنار هم تعریف شده‌اند و این دو- گوران و کلهر- را در یک مجموعه قرار داده‌اند.

ایلامی و فیلی

سوی مهاجرین قرون اولیه هجری که از پهلویان به بغداد کوچانیده شده‌اند، می‌توان محل زیست گوران‌ها را در ابتدا بیشتر از لر کوچک و یا پهلویان کنونی دانست. در زمان مادها و ساسانیان این قلمرو تا نواحی تیسفون و جلولا و بغداد را شامل می‌شده است. با انقراض سلسله اتابکان لر کوچک و در دوره قاجار نواحی جنوبی پهلویان به پشتکوه و پیشکوه تقسیم می‌گردد؛ که منظور از پشتکوه به آن طرف کبیرکوه گفته می‌شده که ایلام کنونی، خانقین، بدره، زرباطیه، جصان و نواحی دشت جلولا... است. مردمان ساکن در این خطه در مقاطعی از تاریخ پذیرای مهاجرینی از کردهای کرمانج نیز هستند. باجلان و جمور در خانقین ساکن هستند که دارای همان اصالت پیشینیان خود می‌باشند و به گورانی صحبت می‌کنند. این منطقه یکی دیگر از پایگاه‌های مقاومت و مبارزه یارسان بوده است که می‌توانیم به پیر محمود از هفتاد و دو پیر سلطان اسحاق در این منطقه اشاره کنیم که مقبره‌ی ایشان در نزدیکی‌های خانقین است. می‌توانیم به حضور شاه هیاس و آقا احمد ثانی و همچنین میرحمزه از خاندان عالی قلندری در این منطقه اشاره کنیم.

تصویر ۱: مقبره آقا احمد پُرنده. روستای دکه در خاتقین

در خصوص وجود فیلی‌های بغداد و نواحی تیسفون و جلولاء علاوه بر آنکه می‌بایست به زمان ساسانیان برگردیم که این نواحی محل اسکان اکراد گوران بوده، باید به گزارش ابن الأثیر هم توجه نشان داد که در قرن سوم موج عظیمی از گوران‌های پهلویان به بغداد و آن حوالی کوچانده می‌شوند. ابن الأثیر در خصوص شماره‌ی خرم‌دینانی که با عنوان اسارت به بغداد کوچانده می‌شوند آورده: در همین سال (۲۱۹ ه.ق) اسحاق بن ابراهیم در ماه جمادی الأول/ ۱۳ مه به بغداد بیامد و با خود مردمان بسیاری از اسیران خرم دینان بیاورد. گفته‌اند که شمار این گروه جز زنان و کودکان صد هزار تن بوده است. (ابن الأثیر، ۱۳۸۱: ۴۹۸۰) و بر اساس گواهی ابن خلدون، اسحاق از سوی مأمون به عنوان جانشین معرفی می‌شود و فراتر از آن حکومت سواد و حلوان هم به دایره اختیارات وی افزوده می‌گردد. (ابن خلدون، ج ۲، ص ۳۹۶) و این یکصد هزار نفری را که به بغداد می‌برد از مردمان پهلویان بوده است که بعدها به فیلی‌های بغداد اشتهار پیدا می‌کنند.

وان بروینسن در سومین کنفرانس بین‌المللی فیلی‌ها مقاله‌ای ارائه می‌دهد که در آن به دو سیاحت‌نامه اشاره می‌کند که انعکاس آن خالی از لطف نیست. چرا که در این سیاحت‌نامه‌ها علاوه بر اینکه به پایگاه یارسان در میان فیلی‌ها اشاره می‌کند خاطر نشان می‌سازد که زبان آن‌ها نیز گورانی بوده است و فارسی را هم خوب می‌دانند و به آن علاقه می‌ورزند. نویسنده‌ی یکی از این سیاحت‌نامه‌ها مه‌مد هورشید

پاشا Mehmed Hurşîd Paşalâ عضو کمیسیون مرزی روسی - عثمانی و فارسی بوده است که چهار سال (۱۸۴۸-۱۸۸۵) طول می کشد تا تمام طول مرز بین بغداد و مرزهای فارسی را بررسی کند. هورشید به دو قبیله‌ی بزرگ به نام‌های عرب بنی لام و فیلی اشاره می کند. وی تمام قبایل پشتکوه و پیشکوه را فهرست می کند و تعداد کل آن‌ها را ۵۰،۰۰۰ نفر تخمین می زند و می افزاید: همه‌ی این قبایل فیلی گرد هستند و فارسی صحبت می کنند. وی اضافه می کند که آن‌ها دانشمندان و شاعران بسیاری دارند که به فارسی سواد دارند، اما زبان خودشان گورانی است. اکثریت قریب به اتفاق آن‌ها شیعه هستند و اقلیت‌های کوچک نصیری یا علی‌اللهی نیز دارند. وی آورده که شهرهای بدره، زورباتیه و مندلی جمعیتی مختلط دارند، بیشتر سنی اما دارای اقلیت بزرگ شیعه و در مندلی برخی "علی‌اللهی" هستند. در مورد مذهب فیلی، کرزن خاطر نشان می کند که اکثر آن‌ها مسلمان شیعه هستند، اما در پیروی از تعهدات شرعی بسیار سخت گیرانه نیستند؛ آن‌ها احترام بسیار کمی برای پیامبر یا قرآن دارند و به آن‌ها متصل می شوند. مردمان محلی دارای مردان خاص هستند که مقبره آن‌ها مکان‌های مقدس محسوب می شود و رئیس آن‌ها بابا بزرگ در کشورشان دفن شده است.^۱

ابوجعفر صیمری نیز از اهالی صیمره یکی از شخصیت‌های سیاسی - نظامی عصر آل بویه و وزیر احمد معزالدوله بوده است. که در زمان فتح خوزستان و تصرف بغداد، در رتق و فتق امور و عبور از بحران‌های سیاسی و نظامی، کمک‌های شایان توجهی به معزالدوله کرده است. صیمری، قبل از حمله‌ی معزالدوله به خوزستان، مأمور مالیات گیری شوش بوده و در تصرف خوزستان نقش مهمی داشته است. وی به زبان عربی مسلط بوده و به عنوان مترجم اصلی در کنار وزارت به معزالدوله خدمت می کرده است. او همچنین در امور سیاسی و نظامی، نقش مؤثری داشته و معزالدوله، بدون مشورت با وی کاری را انجام نمی داده است؛ به طوری که با پیشنهاد ایشان از جاگزینی خلیفه و خلافت شیعی به جای خلافت عباسی صرف نظر کرد.^۲ ابوعنبس صیمری نیز از منجمان مطرح این دوره بوده که دارای کتاب‌های الوالید، المدخل الی علم النجوم بوده است. (ابن الندیم، ۴۹۸: ۱۳۴۳) همچنین از شاعران گورانی زبان این منطقه

^۱ - Faylis, Kurds and Lurs: Ambiguity on the frontier of Iran and Iraq An overview of the literature Presented at the Third International Conference on Faylee Kurds, Brussels, European Parliament, 12 April 2018 by Martin van Bruinessen, Utrecht University.

۱- جایگاه و اقدامات ابوجعفر صیمری در تحولات سیاسی - اجتماعی عصر آل بویه. مرتضی اکبری. سیاوش یاری. همایون جمالی. فرهنگ ایلام دوره هیجدهم، شماره ۵۴ و ۵۵: بهار و تابستان .

می‌توان به: غلامرضا خان ارکوازی، محمد جعفر سیمری از شاعران دوره صفویه و افشاریه، سبز مراد زینی و نند سیمراهی از شاعران دوره زندیه و قاجاریه متولد جسان و پرورده سیمره، ملا ابراهیم شهلیاروند سیمری از شعرای اواخر عهد زندیه و قارجار، دوست مراد زینی‌وند که معاصر با سید محمد خان میر (اشرف العشایر) و فرضی صفرخانی بدره‌ای از شاعران عهد قاجاریه و پهلوی اول اشاره کرد.

همان‌طور که در بخش پیشین (کلهر) آمد بیشتر محققین و مستشرقین کلهر را از جمله الوار معرفی کرده‌اند، که این مهم برای ایلامی‌ها و فیلی‌ها نیز به کار رفته است و فیلی‌ها را هم لر و از جمله الوار معرفی کرده‌اند؛ همچون گواهی هنری فیلد که اهالی پشتکوه و کلیه قبایل محدوده حسقلی خان ابوقداره از والیان فیلی تا شرق عراق را لر معرفی می‌کند. (فیلد، ۱۳۴۳: ۴۹۳) راولینسون نیز لرهای فیلی را ۱۲۰۰۰ خانواده عنوان کرده است. (راولینسون، ۱۳۶۲: ۱۵۲) دانشنامه جهان اسلام نیز مکرر از لرستان فیلی سخن به میان آورده است. متن سنگ نوشته‌های تخت خان در بخش صالح آباد ایلام نیز به لرستان فیلی اشاره می‌کنند که به خواسته غلامرضا خان فیلی نوشته شده است. و همان‌طور که گفته شد در تاریخ اشتباهات زیادی رخ داده و واژه‌های بسیاری را باید از ادبیات تاریخی حذف کرد، همانند: پیشکوه و پشتکوه.

سرزمین پهلویان تا قبل از ورود خاندان فضاوی به این سرزمین شامل کهگیلویه و بویر احمد و مالمیر هم می‌شده است. گواهی این مهم در کتاب‌هایی همچون: *صورة الأرض*... آمده است که قبایلی همچون مازنجانی در اطراف شیراز و اصفهان زندگی می‌کرده‌اند که گورانی زبان بوده‌اند. اما با ورود کرمانج‌های سوریه‌ای به مناطق لر بزرگ و در قرن چهارم تقسیم‌بندی لر کوچک و لر بزرگ به وجود می‌آید. مردمان گورانی زبانی که در مناطق لر بزرگ بوده‌اند یا به نواحی داخلی لر کوچک کوچ می‌کنند و یا در همان منطقه باقی می‌مانند و در آن سرزمین استحاله می‌شوند. بر این اساس مردمان لر کوچک از این مقطع تاریخی با لر بزرگ در یک تفاوت قرار می‌گیرند، هر چند تاریخ برای سرزمین پهلویان نیز نام لر کوچک لحاظ کرده است، اما واقعیت امر این است که این فقط یک نام بوده که در مقطعی از تاریخ برای پهلویان کاربردی شده است. به عبارت دیگر تمام ایلات و عشایری که در این سرزمین (پهلویان) زندگی کرده‌اند همچون: زنگنه، لک، کلهر، فیلی جملگی گوران بوده‌اند، اما مورخین و مستشرقین به دلیل وجه تسمیه لر کوچک تمام این قبایل را لر خطاب کرده‌اند.

مختصری از اردلان، کلیایی، گروسی، چرداولی

همان گونه که گفته شد در این مقطع تاریخی، پهلویان به شمالی و جنوبی تقسیم می‌گردند. پهلویان جنوبی رفته رفته در یک بافت فرهنگی-زبانی مشخص قرار می‌گیرند، و بافت پهلویان شمالی به دلیل نزدیکی به اکراد در بافت فرهنگی-زبانی دیگر. خود پهلویان شمالی هم به غربی و شرقی تقسیم می‌گردند. پهلویان غربی شامل نواحی شهرزور و کرکوک و هورامان است و پهلویان شرقی شامل اردلانی، گروسی و تا اندازه‌ای کلیایی.

اردلان‌ها و گروسی‌ها و کلیایی‌ها در یک مسیر جغرافیایی قرار دارند، از این رو در شکل‌گیری هویتی هم بی‌تأثیر نسبت به هم نبوده‌اند؛ هر چند اردلان‌ها را می‌توان مستقل از آن دوی دیگر دانست، اما گروسی و کلیایی متأثر از اردلان بوده است، اما به دلیل هسته مرکزی آن یعنی زنگنه، کلهر و عده‌ای از مهاجرین لک از نواحی جنوبی پهلویان این تأثیر آن‌چنان چشمگیر نبوده است. در بسیاری از منابع تاریخی تا دوران مغول و سلجوقیان، گروس با نام سهرورد شناخته می‌شود. شهر سهرورد در قرن هفتم در جریان حمله مغول‌ها به ایران نابود می‌شود و بعد از آن سهرورد از توابع گروس به حساب می‌آید. سهرورد معرب (سوره برد) به زبان کردی به معنی (سنگ کوچک قرمز)، قریه‌ای از مناطق سابق بیجار گروس بوده است که سالیان پیش بر اساس دستور میرزا شفیع مازندرانی، صدراعظم فتحعلی شاه قاجار آن را از حوزه‌ی گروس جدا نموده و به ولایت خدابنده زنجان ضمیمه نمودند، زمانی که سهرورد جزو گروس بوده به (قره قوش) معروف بوده است. (کوشا، ۵۸: ۱۳۸۴) نام دیگر گروس در زمان صفویان زرین کمر بوده است. گروس مرز بین دو ماد کبیر و آتروپاتن بوده و به علت نزدیکی به دو پایتخت ماد - یعنی تخت سلیمان و هگمتانه - گاهی آن را جزو ماد کوچک و گاهی جزو ماد بزرگ به شمار آورده‌اند. مینورسکی به نقل از کتاب تاریخ عالم آرای عباسی، آورده: طایفه گروس در دوران صفویه، هم ردیف با طوایف: چگنی، اردلان، بختیاری و فیلی... است. (مینورسکی، ۲۴: ۱۳۶۸) از وقایع مهم گروس در دوران صفویه طغیان، دولتیار خان سیاه‌منصور، حاکم آذربایجان، گروس و مناطقی دیگر از شمال غرب ایران، علیه سلطان محمد خدابنده، پدر شاه عباس اول بوده است که موجب یورش سپاهیان قزلباش به این منطقه شده و در نتیجه‌ی حمله‌های مکرر قزلباشان به گروس و اطراف که چندین سال به طول انجامید، این منطقه دچار ویرانی زیادی می‌گردد، و در نهایت شاه عباس دولتیارخان را اعدام و به منطقه‌ی تحت سلطه او نیز حمله می‌کند و اکثر افراد طایفه سیاه‌منصور را به مناطق مختلف کشور تبعید کرد. (روحانی، ۱۳۷۶: ۲۴۹)

شاه عباس در نوبتی دیگر باز به گروس حمله می‌کند؛ یعنی زمانی که گروس تحت سیطره‌ی خان احمد خان اردلان بوده است. خان احمد خان را شکست می‌دهد و منطقه را به آشوب می‌کشاند، و همین امر موجب کوچ مردمان این محال می‌گردد. (شعبانی، ۱۳۷۳:۳۹۲)

گفته می‌شود خواجه‌وند‌های شمال ایران از این منطقه می‌باشند که اگر این سخن صحت داشته باشد پس وجود یارسان در گروس و در دستگاه حاکمه‌ی اردلان مقرون به صحت است. زیرا که خواجه‌وند‌های شمال نسل در نسل در حفظ اصالت خود کوشیده‌اند و بر یارسانی بودن خود پایمردند. ناگفته نماند که سهرورد که در نزدیکی زنجان قرار دارد بر اساس گواهی مورخین اولیه همچون: مقدسی، ابن حوقل... گوران بوده‌اند و به زبان گورانی صحبت می‌کرده‌اند. (ابن حوقل، ۱۱۳:۱۳۶۶)، (ابوالفداء، ۲۸۱:۱۳۴۹). و باید به این مهم نیز اشاره شود که عارف و فیلسوف بزرگ شیخ شهاب الدین سهروردی از این محال بوده و تمام آنچه که تحت عنوان فلسفه‌ی اشراق مطرح کرده است با داده‌های فکری اعتقادی یارسان همخوان است؛ تو گویی یارسان بوده است. شاعران گروسی نیز با همان سیاق گورانی مبادرت به گفتن شعر کرده‌اند؛ همچون: جواد خان گروسی، نجف خان بایندر... بدلیسی آورده: عمده اکراد ایرانی سه طبقه‌اند: سیاه منصور، چگنی و زنگنه. حکایت مشهور است در السنه و افواه مذکور که در اصل ایشان سه برادر بوده‌اند که از ولایت لرستان آمده و به روایتی از گوران و اردلان، معزم ملازمت سلاطین ایران از وطن بیرون آمده‌اند. ایشان ترقیات کلی روا داده، هر سه برادر به مرتبه امارت رسیده و مردمانی که از طرف و جوانب بر سر رعیت آن‌ها جمع شده، ملقب به اسم ایشان گشته‌اند. (بدلیسی، ۴۲۳-۴۲۴)

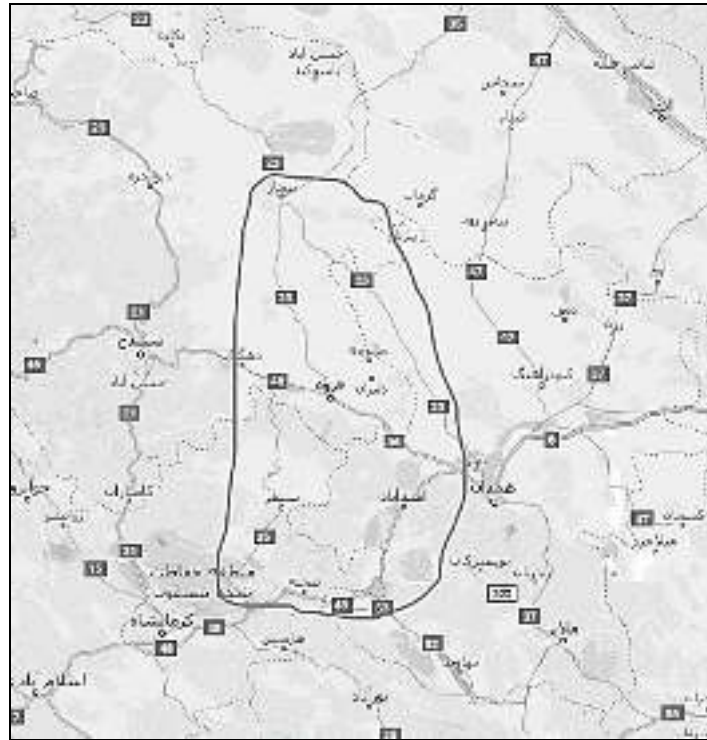
در خصوص موجودیت کلیایی نمی‌توان صراحت بیان داشت؛ چراکه روایات متفاوت است. برخی گویند سنقر نامی از کسان اتابکان فارسی است؛ برخی دیگر می‌گویند هلاکوخان و سلطان محمد خدابنده سنقر را مرتع مخصوص چهارپایان سلطنتی خود قرار داده‌اند. همچنین گفته می‌شود طغرل بیک سلجوقی وقتی حکومت بغداد را داشته حاکمی برای دینور معرفی کرده است. مدتی هم خاندان اردلان بر این منطقه حکمرانی کرده‌اند. سنقرکلیایی چون مابین سه استان کردستان همدان و کرمانشاه است، در نتیجه در طول تاریخ دست به دست شده است؛ اما در یک موضوع نمی‌توان شک کرد و آن هم تعلق این سرزمین به پهلویان است و اینکه مردمان اولیه‌ی آن به گورانی صحبت می‌کرده‌اند، و با اینکه با ترک‌ها اختلاط پیدا کرده‌اند اما زبان مادری خود را فراموش نکرده‌اند، هر چند که امروز آمیختگی لک‌ها و کلهرها با ایشان درونمایه‌ی گفتار ایشان را نزدیک به لهجه کرمانشاه کرده است.

در این بین لازم است که چرداولی‌ها را هم فراموش نکرد و آنها را نیز در این مجموعه شرح داد. اینان در مناطق ایلام، همدان، کردستان و آذربایجان غربی می‌باشند و خود را چرداوری معرفی می‌کنند. همچنین واژه‌های چاردولی، چهاردولی، چهاردولی... برداشت‌های نادرستی از واژه‌ی چرداولی هستند که در برخی از منابع نوشته شده است. جهت ریشه‌یابی این نام می‌بایست بررسی‌های تاریخی و زبانشناسی بر اساس واژه‌ای که خود کردهای چاردولی به کار می‌برند انجام شود نه بر اساس نام‌هایی که سایر اقوام با آن آنها را خطاب کرده‌اند.

خاستگاه اصلی اینان شیروان چرداول در ایلام کنونی است و شاید بتوانیم ریزوند را منشاء چرداولی‌ها بدانیم. زبان ایشان گورانی بوده که به خاطر حضور و مهاجرت قبایل کرد از نواحی شمالی زاگرس به این منطقه متأثر شده است. هرچند ساختار اولیه ثابت مانده اما واژه‌های جدید وارد شده و نوع تلفظ و همچنین آهنگ سخن را هم دچار دگرگونی کرده است. هر چند گویش‌های منطقه پهلویان تا حدودی تحت تأثیر فارسی و عربی قرار گرفته‌اند، ولی با بررسی این گویش‌ها و گونه‌ها می‌توان فهمید که گویشوران اولیه دارای چه زبانی بوده‌اند. با اینکه خاستگاه اولیه‌ی گروسی، کلیایی و چرداولی در جنوبی-ترین منطقه پهلویان بوده است، اما به دلیل متأثر بودن از جریانات خاص همجواری و وام‌گیری واژه و مناسبات ایلی در مناطق مربوط به زیست اینان... تفاوت‌هایی را میان سه گویش می‌توانیم ببینیم؛ هر چند که مبدأ گروسی‌ها مرکز و جنوب ایلام و مبدأ کولیایی‌ها منطقه‌ی ایوان و ریشه‌ی گونه‌ی چرداولی به گویش ایلامی بر می‌گردد.

برای بررسی و شناخت بهتر گویش چرداولی بهتر است نگاهی به دو گویشور هم‌خانواده‌ی آن یعنی کولیایی و گروسی داشته باشیم. این سه گویش دارای مشترکات زیادی هستند، شاخصه‌ی بارز آن وجود «آ» و یا «ئه» در ابتدای افعال است؛ همانند: ئه‌خوهم، ئه‌که‌م، ئه‌چم... که این افعال در کلهری به خوه‌م، که‌م، چم... تخفیف پیدا می‌کند و در لکی میهرم، مه‌که‌م، مه‌چم... است، و همان‌طور که دیده می‌شود لکی به نسبت اصالت اولیه‌ی نزدیک به گورانی را بیشتر توانسته است حفظ کند. این شاخصه‌ی بارز گویشوران پهلویان در منطقه‌ی صحنه و اطراف آن نیز از جمله شاخصه‌های شناسایی افراد می‌باشد که پس از حذف ادبیات گفتاری واتم و اتو یا همان گورانی شکل گرفته است. اما زنگنه به عنوان نماینده‌ی زبان شهر (کرمانشاهان) و با همراهی کلهر شاخ و برگ‌هایی که به مفهوم افعال آسیبی نمی‌رساند را می‌گیرد و

واژه‌ها را تخفیف می‌دهند. به عنوان مثال «ئه» یا «د» را از بیشتر واژه‌ها حذف می‌کنند. لازم به ذکر است گفته شود «د» در ادبیات گفتاری فیلی و ایلامی به جای همان «ئه» می‌آید.

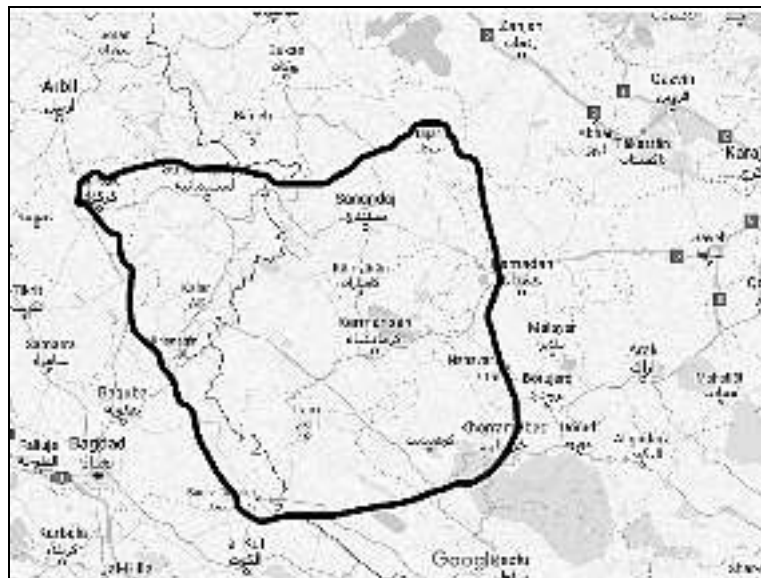
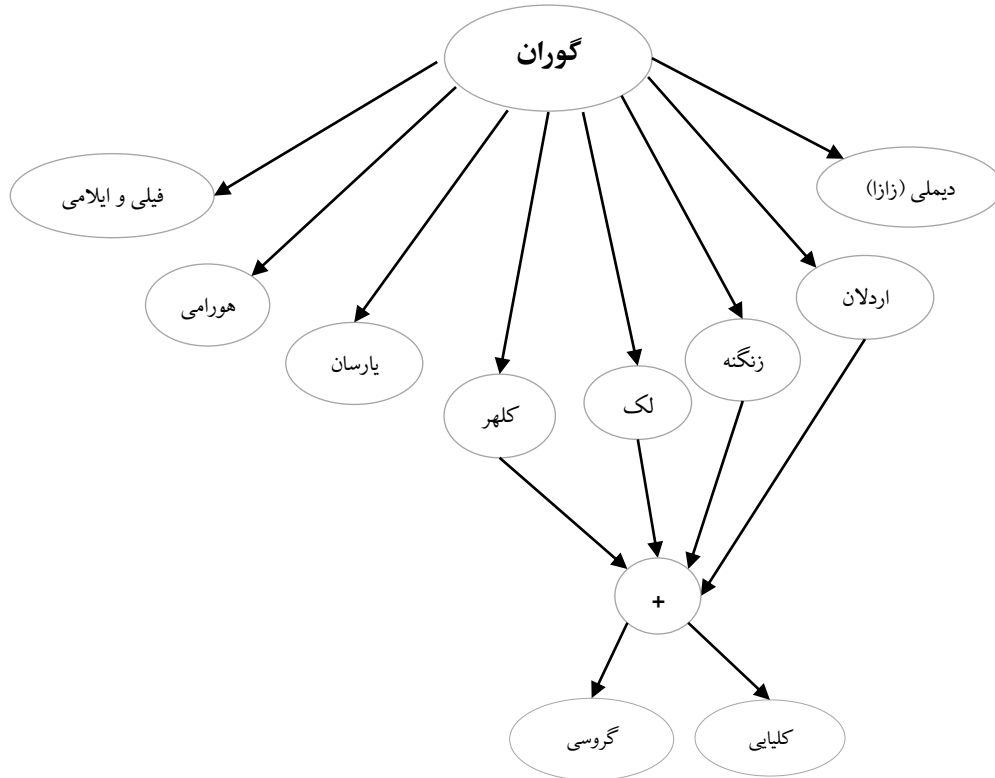

تصویر ۲: محدوده جغرافیایی

محدوده‌ی این سه گونه از بیجار شروع می‌شود تا به سنقر و صحنه و کنگاور برسد و از آنجا به اسدآباد و غرب بهار در استان همدان تا شرق قروه می‌باشد. همانگونه که گفته شد اردلانی که خود متأثر از سورانی می‌گردد بر منطقه‌ی پهلویان شمالی یعنی چرداولی، گروسی و کولیایی تأثیر می‌گذارد. البته نباید گونه‌ی لیلای را هم در این حوزه فراموش کنیم.

گونه‌ی لیلای ساختار اردلانی دارد که واژه‌ها و تأثیراتی را هم از پهلویان گرفته است. لیلای منطقه-ای کوهستانی و بیلاقی در نزدیکی مناطق چرداولی نشین منطقه‌ی اسفندآباد و قروه است. حرف "و" که یکی از شاخصه‌های زبان گفتاری مردمان پهلوی نشین است به وفور در گونه‌ی لیلای دیده می‌شود. و یا فراوانی واژه‌های مشترک بین لیلای و چرداولی را هم نباید از یاد برد، هر چند دستور زبان و ساختار جمله متفاوت از هم است، به طوریکه چرداولی غیر ارگاتیو و لیلای ارگاتیو است.

نمودار ۱: تقسیمات ایلی عشیره‌ای گوران تا قرن هفتم و هشتم هجری

تصویر ۳: محدوده جغرافیایی

گوران در قرون ذکر شده را می‌توان بر اساس اسناد و گواهی‌های ذیل تشریح کرد:

- وجود پایگاه دودان، عربت به واسطه‌ی ظهور و فعالیت‌های باباسرهنگ باباناووس و باباجلیل.
- تولد سلطان اسحاق در برزنجه.
- وجود اردلان‌ها با مرکزیت سنندج.
- وجود مقابر یارسان در نواحی کوه‌دشت و حضور ایشان در این مناطق همچون فعالیت‌های سید ابوالوفا و سید ذوالنور قلندر.
- وجود شاعران گورانی زبان در چهارگوشه‌ی ذکر شده در صفحه.
- وجود مقابر و حضور یارسان در کرکوک.
- حضور یارسان در خانقین و بدره.

تغییرات دموگرافی که در قرون ذکر شده در این سرزمین به وجود می‌آید:

- ایلات در این مقطع تاریخی استقلالی نسبی را برای خود تعریف می‌کنند. از این زمان به بعد است که نام قبایل در اسناد تاریخی شهود پیدا می‌کند؛ همچون ایلات: لک، کلهر، هورامی، فیلی.

نتیجه‌گیری

سرزمین پهلویان در قرون هفت و هشت آستن رویدادهای مربوط به تقسیمات ایلیاتی می‌گردد و همزمان با هجوم مغول و دلایلی دیگر همچون شکل‌گیری تعصبات دینی و رشد اسلام‌گرایی در میان گورانی زبانان منطقه‌ی پهلویان شکافی مابین یارسان‌ها و وجود قلیلی شیعه با اهل تسنن به وجود می‌آید تا تعاملات اجتماعی از بین برود و زمینه‌ی کوچ و قطع ارتباط فراهم بیاید. این مهم سبب می‌گردد تا ایلات و طوایف در بافت عشیره‌ای به جهت محافظت و انسجام بیشتر فرو بروند. با ایجاد فدراسیون‌هایی بر ساختارهای اولیه‌ی ایلیاتی خود سعی می‌کنند تا استقلال عشیره‌ای خود را بهتر حفظ کنند، در نتیجه منطقه‌ی مذکور، ایلات: زنگنه، لک، کلهر، هورامانی، یارسان، ایلامی و فیلی را در این قرون به خود می‌بینند.

این ایلات از بار ماهیت فکری، زبانی و فرهنگی به شاخه‌های نسبتاً مستقلی تبدیل می‌گردند؛ اما با اینکه این پنج شق در گذر زمان از هم منفک می‌گردند و تقریباً دارای استقلال می‌شوند اما باز زبان ادبی و رسمی آنها همان ادبیات سابق پهلوی یا گورانی است و بزرگان و شاعران در اعصار مختلف بر اساس همان ادبیات قدیم به هنروری مشغول می‌گردند که نمونه‌ی این شاعران را از چهار گوشه‌ی این منطقه

(بلادالپهلویین) می‌توان نام ببریم که تا همین چند سال متأخر زبان ادبی‌شان زبان گورانی بوده است. اما دشت شهرزور و هورامان به دلیل کوهستانی بودن و بر سر راه نبودن و همچنین وجود یارسان در آن و در همسایگی کردهای اهل تسنن بودن وضعیتی متفاوت می‌نمایند. همچنین برای لک نیز می‌توان عقبه‌ای تاریخی در نظر گرفت که آنرا به یارسان می‌رساند. سر منشأ لک را به دلفان می‌رسانند و دلفان بر اساس متون کلامی یارسان و همچنین آثار تاریخی و شواهد و قراین موجود فرهنگی - اعتقادی مردمان لک، یارسان بوده است که اخلاف وی در مقاطعی از زمان بنا به دلایلی به شیعه‌گری روی می‌آورند. وجود عرفان کبالا در تفکر یارسان و بودن داود نبی در منطقه و وجه تسمیه دکان داود در سرپل ذهاب و قداست آن در نزد یارسان... قوت این نظریه را تقویت می‌کند که کلهرها در دوران ماد از گوران‌های یهودی منطقه به شمار آمده‌اند که در اوایل هجوم اعراب دچار دگرگونی مذهبی می‌گردند؛ و چون به دلیل قرابت بیش از حد با یارسان - چه از منظر فکری و دینی و چه از منظر خاستگاه و یکی بودن منطقه - در ادوار مختلف تاریخی همیشه در کنار هم تعریف شده‌اند.

سرزمین پهلویان تا قبل از ورود خاندان فضلاوی به این سرزمین شامل کهکیلویه و بویر احمد و مالمیر هم می‌شده است. اما با ورود کرمانج‌های سوریه‌ای به مناطق لر بزرگ و در قرن چهارم تقسیم‌بندی لر کوچک و لر بزرگ به وجود می‌آید. مردمان گورانی زبانی که در مناطق لر بزرگ بوده‌اند یا به نواحی داخلی لر کوچک کوچ می‌کنند و یا در همان منطقه باقی می‌مانند و در آن سرزمین استحاله می‌شوند. هر چند تاریخ برای سرزمین پهلویان نیز نام لر کوچک لحاظ کرده است، اما واقعیت امر این است که این فقط یک نام بوده که در مقطعی از تاریخ برای پهلویان کاربردی شده است. به عبارت دیگر تمام ایلات و عشایری که در این سرزمین (پهلویان) زندگی کرده‌اند همچون: زنگنه، لک، کلههر، فیلی جملگی گوران بوده‌اند، اما مورخین و مستشرقین به دلیل وجه تسمیه لر کوچک تمام این قبایل را لر خطاب کرده‌اند. در این مقطع تاریخی، پهلویان به شمالی و جنوبی تقسیم می‌گردد. پهلویان جنوبی رفته رفته در یک بافت فرهنگی - زبانی مشخص قرار می‌گیرند، و بافت پهلویان شمالی به دلیل نزدیکی به اکراد در بافت فرهنگی زبانی دیگر.

خود پهلویان شمالی هم به غربی و شرقی تقسیم می‌گردد. پهلویان غربی شامل نواحی شهرزور و کرکوک و هورامان است و پهلویان شرقی شامل اردلانی، گروسی و تا اندازه‌ای کلیایی. اردلان‌ها و گروسی‌ها و کلیایی‌ها در یک مسیر جغرافیایی قرار دارند، از این رو در شکل‌گیری هویتی هم بی تأثیر

نسبت به هم نبوده‌اند؛ هر چند اردلان‌ها را می‌توان مستقل از آن دوی دیگر دانست، اما گروسی و کلیایی متأثر از اردلان بوده است. محدوده‌ی این سه گونه از بیجار شروع می‌شود تا به سنقر و صحنه و کنگاور برسد و از آنجا به اسدآباد و غرب بهار در استان همدان تا شرق قروه می‌باشد. همانگونه که گفته شد اردلانی که خود متأثر از سورانی می‌گردد بر منطقه‌ی پهلویان شمالی یعنی چرداولی، گروسی و کولیایی تأثیر می‌گذارد. البته نباید گونه‌ی لیلاخی را هم در این حوزه فراموش کنیم.

منابع و مأخذ

۱. ابن الأثیر، عزالدین علی (۱۳۵۰-۱۳۵۵). کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران. ترجمه ابوالقاسم حالت. تهران نشر علمی.
۲. اذکائی، پرویز (۱۳۷۵). باباطاهرنامه. تهران انتشارات توس.
۳. اردلان، شیرین (۱۳۸۷). خاندان کرد اردلان، ترجمه مرتضی اردلان، تهران نشر تاریخ ایران.
۴. اردلان، خسرو بن محمد بن منوچهر (۲۵۳۶). لب التواریخ، تهران کانون خانوادگی اردلان.
۵. امان‌اللهی بهاروند، سکندر (۱۳۷۰). قوم لر. پژوهشی درباره پیوستگی قومی و پراکندگی جغرافیایی لرها در ایران. تهران انتشارات آگاه.
۶. بدلیسی، میر شرفخان (۱۳۹۳). شرفنامه. ترجمه به کردی عبدالرحمن شرفکندی. تهران نشر پانید.
۷. بدلیسی، شرف‌الدین بن شمس‌الدین (۱۳۴۳). شرفنامه، محمدعلی، تهران علمی.
۸. خاراکسی، ایزیدور (۱۳۸۱). کاروانسراه‌های اشکانی، ترجمه از یونانی به انگلیسی ویلفرد اچ سوف، ترجمه به فارسی همایون صنعتی. کرمان.
۹. دوبد، بارون (۱۳۸۸). سفرنامه لرستان و خوزستان. ترجمه محمدحسین آریا، تهران شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۰. راولینسون، هنری (۱۳۶۲). سفرنامه راولینسون. ترجمه سکندر امان‌اللهی بهاروند. تهران انتشارات آگاه.
۱۱. روحانی، بابا مردوخ (۱۳۶۴، ۱۳۶۶). تاریخ مشاهیر کرد، تهران. سروش (انتشارات صدا و سیما).
۱۲. روملو، حسین بیگ (۱۳۵۷). احسن التواریخ، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران انتشارات بابک.
۱۳. ساکی، علی محمد (۱۳۴۳). جغرافیای تاریخی و تاریخ لرستان. لرستان کتابفروشی محمدی خرم آباد.

۱۴. سلطانی، محمد علی (۱). تاریخ ایلات و طوایف کرمانشاه. تهران نشر سها.
۱۵. شعبانی، رضا (۱۳۷۳). تاریخ اجتماعی ایران در عصر افشاریه، تهران.
۱۶. طاهری، طیب (۲۰۰۷). سرانجام (کلام‌های یارسان). عراق، سلیمانیه، انستیتو فرهنگی کرد.
۱۷. طاهری، طیب (۲۰۰۹). تاریخ و فلسفه‌ی سرانجام (شرحی بر نحله‌های فکری و اعتقادی کردستان)، هه‌ولیر ده‌زگای مکرانی.
۱۸. علی یزدی، شرف‌الدین (۱۸۸۷). ظفرنامه، مولوی محمد الهداد، کلکته.
۱۹. کوشا، محمد علی (۱۳۸۴). سیمای بیچارگوس و حسن‌آباد یاسوکند، تهران. چاپ سیروان.
۲۰. گلستانه، ابوالحسن بن محمد امین (۲۵۳۶). مجمل‌التواریخ، به سعی و اهتمام مدرس رضوی، مؤسسه انتشارات و چاپ.
۲۱. فیلد، هنری (۱۳۴۳) مردم‌شناسی ایران، ترجمه عبدالله فریار، انتشارات کتابخانه ابن سینا.
۲۲. مرادی مقدم، مراد (۱۳۸۵). تاریخ سیاسی اجتماعی کردهای فیلی در عصر والیان پشتکوه (ایلا)، تهران انتشارات پرسمان: الماس دانش.
۲۳. مردوخ، محمد (۱۳۷۹). تاریخ مردوخ. تهران نشر کارنگ.
۲۴. مسعربن المهلهل، ابودلف (۱۳۵۴). سفرنامه ابودلف در ایران، تعلیقات و تحقیقات ولادیمیر مینورسکی، ترجمه سید ابوالفضل طباطبائی. تهران انتشارات زوار.
۲۵. مستوفی، حمدالله (۱۳۳۶). نزهة القلوب. به کوشش محمد دبیر سیاقی. تهران انتشارات طهوری.
۲۶. مستوفی، حمدالله (۱۳۳۹). تاریخ گزیده. به اهتمام عبدالحسین نوایی. تهران انتشارات امیرکبیر.
۲۷. مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۶۸). سازمان اداری حکومت صفوی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، چ چهارم، تهران، امیرکبیر.
۲۸. مینورسکی، ولادیمیر فنودوروویچ (۱۳۶۲). دوسفرنامه درباره لرستان. ترجمه سکندر امان‌اللهی بهاروند، لیلی بختیاری. تهران انتشارات بابک.
۲۹. مینورسکی، ولادیمیر (۲۰۰۶). مینورسکی و کورد، ترجمه انور سلطانی، هه‌ولیر، ده‌زگای مکرانی.
۳۰. مقدسی ابو عبدالله محمدبن احمد، شمس‌الدین (۱۳۸۵). احسن‌التقاسیم فی معرفه الأقالیم. ترجمه دکتر علی‌نقی منزوی، انتشارات کومش.
۳۱. نطنزی، معین‌الدین (۱۳۳۶). منتخب‌التواریخ. به تصحیح ژان اوین. تهران انتشارات خیام.

۳۲. نیدرمایر، اسکارفن (۱۳۶۳) زیر آفتاب سوزان ایران، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران نشر تاریخ ایران.
۳۳. نیکیتین، واسیلی (۱۳۶۶). کرد و کردستان، محمد قاضی، تهران نیلوفر.
۳۴. وان بروین سن، مارتین (۱۳۷۸). جامعه‌شناسی مردم کرد، ترجمه ابراهیم یونسی، تهران نشر پانید.
۳۵. وقایع‌نگار، علی‌اکبر (۱۳۶۹). بدایع‌اللغه، فرهنگ کردی فارسی، محمدرئوف توکلی، تهران.
۳۶. هورامانی، محمد امین (۱۳۸۵). میژووی هورامان، تهران انتشارات بلخ.
۳۷. یاسمی، رشید(؟). کرد و پیوستگی نژادی او، تهران. کتابخانه سقراط، بی‌تا.
۳۸. یعقوبی، ابن واضح (۱۳۵۶). البلدان، ترجمه دکتر محمد ابراهیم آیتی، تهران بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مقالات

۳۹. آساطوریان، گارنیک (۱۳۷۴). قوم گوران، آیوازیان ماریا. تاریخ ایران شناخت، زمستان شماره ۱
۴۰. ولادیمیر، مینورسکی (۱۳۹۴). گوران، ترجمه سما سلطانی مجله مهاباد شماره ۱۷۶-۱۷۵
۴۱. اکبری، مرتضی؛ یاری، سیاوش؛ جمالی، همایون(.). جایگاه و اقدامات ابوجعفر صیمری در تحولات سیاسی - اجتماعی عصر آل بویه. فرهنگ ایلام دوره هیجدهم، شماره ۵۴ و ۵۵: بهار و تابستان.
42. Glimpses of life and manners in Persia. Lady Sheil. London: John Murray, Albermarle Street 1856. 398/ 401/ 727.
43. Faylis, Kurds and Lurs: Ambiguity on the frontier of Iran and Iraq An overview of the literature Presented at the Third International Conference on Faylee Kurds, Brussels, European Parliament, 12 April 2018 by Martin van Bruinessen, Utrecht University.
44. Gorani Influence on Central Kurdish: Substratum or Prestige Borrowing? Michiel Leezenberg. ILLC - Department of Philosophy, University of Amsterdam.

کیشهی (ی) له رینووسی کوردیدا

وریا عومه ر ئەمین^۱

کاتی قهبوولکردن: ۲۰۲۱/۰۶/۰۳

کاتی وهگرتن: ۲۰۲۱/۰۴/۲۲

پوخته

چهندين بېروړای جياواز سهبارهت به چهندين لایهني رینووسی کوردی ههیه. له ماوهی چهندهیهی ږاږدوودا چهندين توښینهوه و وتار سهبارهت به گرفته کانی رینووسی کوردی بلاو بوونهتهوه. هه ریه ک به گوږه ی پاشخانی زمانهوانی یان بۆچوون و تیگه یشتنی خو ی شیکردنهوه بۆ رینووس ده کات. یه کیک لهو کیشانه ی رینووسی کوردی که مشتومړی زۆری له سه ر کراوه، پیتی (ی)یه، که ئەم پیته دانه ییکی هۆمۆفۆنۆگرافیکی Homophonographic چوار ږووییه. ئەم توښینهوهیه هه ولئیکه بۆ شیکردنهوه ی ئەم دیارده رینووسییه له هه موو ئاسته زمانهوانیه کان و پيشنيازکردنی چاره سه ریکیش بۆی.

وشه سه ره کیه کان: رینووسی کوردی، زمانناسی، پیتی ی، فۆنه تیک.

The Problem of the (ی) in the Kurdish Writing System

Wirya Omar Amin¹

Recive data: 2021/04/22

Acpte data: 2021/06/03

Abstract:

There are different opinions about some aspects of the writing system of Kurdish language. Throughout decades, many researches and articles have been published about the Kurdish spelling problems. Each analyzes it and suggests solutions according to his intuition and linguistic background.

One of these issues which covers a wide range of argument is about the four dimensional homophonografic segment (ی). This work is an attempt to analyze this aspect on all linguistic levels and suggests a solution for it.

Keywords: Kurdish writing system, linguistics, letter "ی", Phonetic.

1- Professor of linguistic Kurdish Academy, University of Baghdad - Cihan University, wariaamin@gmail.com

پيشەكى

(ى) دانەيىكى ھۆمفونوگرافىكى Homophonographic چوار پروپىيە⁽¹⁾ واتا لە چوار ئاستدا (فونەتيكى - فونۇلۇجى - مۇرۇلۇجى - سىنتاكسى) دەردە كەوئى بۇ ئەنجامدانى ئەركى جياواز. وا رېكەدە كەوئى لە دارشتە مۇرۇسسىنتاكسىيە كاندا⁽²⁾ ھەر سى ھۆمۇگرافە كە پىكەوۋە رېزبەندى پىك بەيىن. ئەم خەسلەتە وائى كىشە لىلى و ئالۇزى لە بارە يەوۋە سەرھەلېدات و بېتتە كىشە يىكى رېئووسى. بە دەيان وتار و باس و لىكۆلېنەوۋە لە بارە يەوۋە بىلاوبوونەتەوۋە. ھەر يەكە بە پىي زەمىنە و بۆچوونى خۆي كىشە كان دەسنىشان دە كات و چارەسەريان دە كات. ئەم باسە ھەولدانە بو خستە پرووى ھەندى لە پرووۋە كانى (ى) لە پرووى زمانەوانى و رېئووسە كە يەوۋە.

(ى) لە ئاستە كانى زمانەوانىدا

1- (ى) لە ئاستى فونەتيكىدا

لە پرووى فونەتيكىيەوۋە، بۇ كۆكردنى دەنگى (ى)، ناوۋەراستى زمان بەرەو نەرمەمەلاشوۋ بەرزدە بېتتەوۋە. كە لىنى دەھىلېتتەوۋە، بە رادە يىك باي لە سىيە كانەوۋە ھاتوۋ بى تەگەرە و بى خشە Friction بە كەلېنە كەدا تىپە رى. ھاوكات ژىكان vocal cords دەلەرېنەوۋە و لېوۋە كان لە بارى ئاسايدا دەبن.

وئە ۱:

2- (ى) لە ئاستى فونۇلۇجىدا

لە خەسلەتە كانى ئەم دەنگە، لە پرووى فونۇلۇجىيەوۋە جووتروۋە. وەك بزوين Vowel و وەستاو consonant دەردە كەوئى، بە پىي ژىنگە كە فونۇلۇجىيە كەي. لە وشە (يارى - yari: دا، (ى) يەكەم وەستاوۋە و ھى دوووم بزوينە.

لە رینووسی فۆنۆلۆجیی (پایک Pike) (3) دا ، جیاکراوەتەو بەوێی بۆ ھەر یەکە زاراوەی خۆی بۆ دانراوە . بۆ بزویئە کە فۆکۆئید vocoid و بۆ وەستاو کە کۆتۆئید contoid .
ئەم خەسلەتە دەنگی (و) ش دە گرتەو:

Contod	Vocoid	
Y	i:	ی
W	U	و

لە نووسینی کوردیی ئارامی (کە لە عەرەبییەو وەرگیراوە) ئەم دوو سیما جیاوازی (ی) لیک جیا ناکرێئەو . لە نووسینی IPA (4) و لاتینیدا ، بۆ ھەر یەکە پیتی تاییبە خۆی ھەبە (y) بۆ وەستاو و (i) بۆ بزویئە . ئەم لەیەک جیاکراوەتەو یان تارادەییکی زۆر رینووسی کوردیی بە (پیتی ئارامی) ئاسان کردووە و زۆر گیروگرتی پۆشیو . (5)

لە دارشتنی برگەیدا ، گەر (ی) وە ک (ناوک nuclei) دەرکەوت ، ھەمیشە (بزویئە):

تیر - ti:r / سیر - si:r / برین - bri:n

گەر لە رۆخی برگەدا دەرکەوت وە ک پێشناوک onset و پاشناوک coda ھەمیشە (وەستاو):

یار - yar / یەک - yek / کەی - key / مە ی - mey

لە یاسا فۆنۆلۆجییەکانی دەرکەوتنی (ی)

یاساکانی لیکدانی دوو بزویئە ، یەکجار زۆر و ئالۆز و چوووەناویەکن . بەشیکیان پەییوەندیان بە یاسا مۆرفۆفۆنیەمەکانەو ھەبە و بەشەکە ی تر بە لایەنە ریزمانییەکانەو .

کە دوو بزویئە دەگەن بەیەک ییکێ لەم ناوگرانە لە ئیوانیاندا دەرە کەوئ:

(ی) - (ت) - (ر) - (ەت) - (یت) ... ھتد

لەبەر ئەوێی بۆسە کەمان تاییبەتە بە (ی) . تەنھا لە یاساکانی دەرکەوتنی ناوگری (ی) دە کۆلێنەو . بۆ ناوگر و

یاساکانی ئەوانی تر ، سەیری ئەم بۆسە بکەن (6):

۱- ئەو حالەتانی کە دوو بزویئە دەگەن بەیەک و (ی) لە ئیوانیاندا دەرە کەوئ:

چرا - ە کە : چرایە کە / تری - ترییە کە / درۆ - درۆیە کە / مامۆستا - مامۆستایان

باخچەییەک / خەندەییەک / نی - ە : نییە .

2- له هندی حاله تدا بزوینه کورته که ده تویتته وه و (ی) ده رناکه وی:

ئهو ئهستیره - ان - ه - ئهستیرانه. (ه) ی ئهستیره توایه وه.

3- که دوو (ه) ده کهونه پال یه ک ، له ناو یه کتردا ده تویتته وه و ده بن به یه ک:

ئهستیره - ه - که : ئهستیره که / په نجه ره - ه - که : په نجه ره که

به لام ئه گهر (ه) ی دووهم ئه رکی سینتاکسی هه بوو ، (ی) له تیواناندا ده رده که وی:

ئه م خانوو زور گه وره - ه - / گه وره یه .

ئهو ئهستیره یه گه شه / ئهستیره یه

(ه) ی دووهم تیایاندا ئه رکی سینتاکسی هه یه ، (ی) له تیواناندا ده رده کهوت .

4- که دوو (ی) ده گهن به یه ک ، له ناو یه کتردا ده تویتته وه و ده بن به یه ک:

ئیمه قوتایی - یین : ئیمه قوتاییین

..... و هی تر

۳ - (ی) له ئاستی مۆرفۆلۆجیدا

له ئاستی مۆرفۆلۆجیدا (ی) مۆرفیمیککی دارپژه ره derivational ده چیتته سه ر ئاوه لئاو بو دارشتنی ناو، (ئاوه لئاو - ی = ناو).

گهر ئاوه که به وه ستاو کۆتایی هاتیب، (ی) وه ک بزوین ده رده که وی:

جوان : جوانی / دوور : دووری / بهرز : بهرزی / شیرین : شیرینی / هه ولیر : هه ولیری .

ده چیتته سه ر هندی ناو بو دارشتنی ئاوه لئاو ..

ناو - ی = ئاوه لئاو

چه ور - ی : چه وری / دلخۆش - ی : دلخۆشی / چه رمه سه ر - ی : چه رمه سه ری

/ ده ستکورت - ی = ده ستکورتی

ئه گهر وشه که به بزوین کۆتایی هاتیب (ی) ی ناوگری فۆنۆلۆجی له تیواناندا ده رده که وی:

ته نیا - ته نیایی / شه قلاوه - شه قلاوه یی / سنه - سنه یی / شنۆ - شنۆیی

له گه ل به شی له ناوه کان ، که (ی) یان ده خریتته سه ر ، ناوگری (هت / ایهت - / یت)

پیاو - (هت) - ی - پیاوه تی

برا - (ایهت) - ی : برایه تی . (برایی) ش ده وتری .

پالەوان - (یت) - ی : پالەواتتی .

٤ - (ی) له ئاستی رسته سازیدا

له ناو چوارچۆیهی فریزی ناویدا NP ، (ی) رۆلی بهستن conjunction ده گێڕی . (ناو و ناو) و (ناو و ناوه‌لناو) لیکده بهستی .⁽⁷⁾

١ - ناو و ناو لیک ده بهستی له چه مکی هه ییدا : برای من / نیشتمانی کورد

٢ - ناو و ناسناوه که ی لیکده بهستی : چای سه فین / شاری سلیمانی

٣ - له فریزی ناوی نه ناسراودا indefinite ، ناو و ناوه‌لناو لیک ده بهستی^(٧) : گۆلی سوور / چای بهرز
 فهرامۆشکردنی (ی) ی خسته پال له و شانە ی به (ی) کۆتایان دی کار له و اتا ده کات : بهرزی تو - به
 رزی تو . / هیمنی تو - هیمنی تو . / کوردی گهرمیان - کوردی گهرمیان .

که سی (ی) ده که ونه پال یه ک :

له دوو حاله تدا سی (ی) ده که ونه پال یه ک :

١- که مۆرفیمی به بزوین دهستی پی کردی بچته سه ر وشه ییک به دوو (ی) کۆتایی هاتی ، (ی) ی ناوگری فۆنۆلۆجی له تیوانانا ده رده که وی : بهرزی - ه که = بهرزی (ی) ه که / بهرزییه که
 ٢- که (ی) خسته پال ده چته سه ر وشه ییک به دوو (ی) کۆتایی هاتی :

ته نیایی - ی / ته نیایی من

قوولایی - ی / قوولایی ناسمان

له حاله تی یه که مدا (ی) مۆرفیم نه ، هه یچ رۆلینی ریزمانی و واتاییکی ناخریته پال .

له حاله تی دوو مدا (ی) ئه رکیکی سینتاکسی هه یه رۆلی لیکه به ستنی دوو وشه ده گێڕی .

شایانی باسه ، که له رینووسی کۆندا (ی) ی خسته پال به جیا ده نووسرا . وه ک له ناویشانی ئەم کتێبه دا دياره

:

وېتە ۲:

هەولېرى يا هەولېرى

لە رېنوووسى ھەندى تەنانت زامانەوانىش ئەم جۆرە نووسىنانە بەرچاۋ دەكەون (هەولېرى – دەربەدەرى – بى كەسى) بەرانبەر (هەولېرى – دەربەدەرى – بىكەسى ..ھتد). لەرووى مۇرڧۇڧۇنىمىيەۋە ئەم لايەنە بەم جۆرە لىكەدەرتىتەۋە: بىكى لە خەسلەتەكانى وشەى كوردى ئەۋەيە (ھىز) Stress تيايدا دەكەۋىتە سەر دوا بېرگە. (8) بۇيە گەر مۇرڧىمىكى وشەدارپۇژ چوۋە سەر وشەيىك بۇ دارشتنى وشەيىكى تر ، ھىزە كە دەچىتە سە ر دوا بېرگە. ئەگەر مۇرڧىمە كە سىنتاكسى بوو كار لە شوپنى ھىزە كە ناكات. ئەمە پىۋانەيىكە بە ھۇيەۋە مۇرڧىمە مۇرڧۇلۇجىيە كان لە سىنتاكسىيە كان لە زمانى كورديدا جيا دە كرېتەۋە.

لە ھەموو زامانىكدا لە فەرھەنگى وشە كانيدا (ھۆمۇڧۇن و ھۆمۇگراف) ھەن.

ھۆمۇگراف Homograph ھاۋرېنوووس، دوو وشەى جيا ھەمان رېنوووسيان دەبى. ۋە ك

(چوون) لە (ئەۋان چوون و ئىۋە چوون) دا.

Homophone واتا ھاۋدەنگ (دوو وشەى جيا ، واتايان جيايە، رېز و دەنگى پىتە كان و شوپنى (ھىز) يان

Stress دەقاۋدەق ۋە ك يە ك گۆ دە كرېن. ۋە ك لە (پرواندن) ئەم دوو واتايەى دەخرىتە پال:

۱- نەمامە كەم رواند (چاندم).

۲- منالە كەم پرواند (وام كرد بروت).

هەردووکیان لە هەمان ریزە دەنگ پیکهاتون و لە هەردووکیاندا (هیز) کەوتۆتە سەر برگی دوو م (دن). ئە م دوو وشە هەر یە کە بە جۆرە یاساینکی جیای مۆرفۆلۆجی دارپژراوە و ریکەوت کردوونی بە هاو دەنگ (چوون) لە (ئەوان چوون و ئیو چوون) دا، هاو رینووس و هاو دەنگن. و اتا (هۆمۆگراف و هۆمۆفون). (هاتن) لە (هاتن بە پێ و ئەوان هاتن) دا، هاو رینووسن بە لام هاو دەنگ نین، و اتا (هۆمۆگرافن، هۆمۆفون نین). شوینی (هیز) یان جیایە.

لە زمانی کوردیدا، وە ک ناماژە ی پێ کرا، (هیز) دە کەوتۆتە سەر دوا برگی وشە وە: نازاد – هیز کەوتۆتە سەر برگی (زاد).

ئەستیرە – هیز کەوتۆتە سەر دوا برگی (رە).

ئە گەر پاشگریکی وشە دارپژ Derivational Suffix بچیتە سەر وشە یی و ژمارە ی برگی کانی وشە کە ی زیاد کرد، بە یاساینکی مۆرفۆفۆنیمی زمانی کوردی، برگی زیاد کراوە کە هیزە کە بۆ خۆی رادە کیشی.

لە وشە ی (نازاد) دا گەر (ی) ی وشە دارپژێ خرایە سەر دە بیته (نازادی) هیزە کە دە چیتە سەر دوا برگی زیاد کراوە کە (دی): (نازادی ناواتمانە). بە لام ئە گەر مۆرفیمە کە ریزمانی Inflectional بوو کار لە شوینی هیزە کە ناکات.

(نازادی) تۆ و اتا تۆ ناوت نازادە) یا (تۆ سەر بەستی)، هیزە کە لە شوینی خۆیدا دە مینیتە وە.

(نازادی) یە کە م و (نازادی) دوو م (هۆمۆگرافن / هاو رینووسن) بە لام (هۆمۆفون / هاو دەنگ) نین.

لە نووسینی رینووسیدا کەرەسە ناکەرتیە کان Suprasegmental (هیز – ئاوازه – تۆن) ناماژە یان پێ ناکری^(۹). بۆ یە (نازادی) لە (نازادی ناواتمانە) و (تۆ نازادی) وە ک یە ک دە نووسرین، بە لام وە ک یە ک گۆ ناکرین. ئە گەر (ت) خرایە سەریان، لە یە کە میاندا دە بیته (ت) ی هە یی بە واتای (نازادی) تۆ و لە دوو میاندا بە شە قرتاوە کە ی راناوی (یت) ه. (تۆ نازادیت).

هەندێ زمانە وانان وای بۆ دە چن کە ئەو ستریسە (ی) ی دوو مە. بۆ یە (هەولیری بە هەولیری / دە رده سە ری بە دە رده سە ری / بە رزی بە بە رزی .. هتد) دە نووسن.

ئەنجام و پیشباز

ئەنجام

لە دوو حالە تدا سی (ی) دە کە ونە یال یە ک:

1) كه (ى) ى سىيهم ئەركى فۆنۆلۇجى ئەنجامدەدات. وه ك له:(بهزاييه كانى دهره وهى شار). ليره (ى) ى سىيهم هيچ واتا و ئركىكى ريزمانى نيه. نه نووسىنى كار له واتا و ريزمانه كهى ناكات. 2) كه (ى) سىيهم ئەركى خسته پال ئەنجامدەدات. وه ك له:(ته نيايى مرقف). ليره (ى) ى سىيهم ئەركى ريزمانى ئەنجامدە دات ، نه نووسىنى كار له ريزمان و واتا كهى ده كات ، بويه ده بى بنوسرى.

پيشياز

بۇ ئەوهى رپنوسى (ى) جيگير بى و ژماره يىكى زور ورده ياساى سهرشپونهرى بۇ ده ستيشان نه كرى ، وای به باش ده زانم ، له رپنوسدا هه موو (ى) يىكى فۆنۆلۇجى بنوسرى ، (ى) ى سىيهم نه بى. وه ك له: له (بهزاييه كاندا) ، (ى) ى سىيهم ناوگرىكى فۆنۆلۇجيه - لابرئ و بهم جوره بنوسرى (بهزاييه كان). بهمه هيچ گرفت و لئلى سهره لنادات. به لام (ى) ى سىيهمى خسته پال بنوسرى ، وه ك له: له (به دريژايى ته مهن). ئەگينا گرفت و لئلى سهره لده دات.

پهراويزه كان

- 1- له كوردى باشووردا.
- 2- دارشتهى (مورفوسينتاكسى) نهو پىكهاتهيه كه سى ناستى (مورفۆلۇجى - سينتاكسى - فۆنۆلۇجى) به شدارى ده كهن له دارشتيدا.
- 3- كنيث پاىك Kenneth Pike (۱۹۱۲ - ۲۰۰۰) زانايىكى زمانه وانى و ئەتروپۆلۇجى ئەمهريكايه. دانه رى رپيازى (ته گمىمىكس) ى tagmemics فۆنۆلۇجيه. دارپزه رى زاراهى emic و etic و vocoid و contoid و هى تره. رپيازى ته گمىمىكس رپلنىكى زورى گپرا له دهرخستى چهنه لايه تىكى شاراهه ى زمان.
- 4- بۇ ئەمه سهرى ئەم بابته به كن: وريا عومه ر ئەمين (۲۰۰۸) ئەلفيى جيهانى. رپوزنامهى به درخان ژ ۸۹ ى ۲۰۰۸/۱/۲۲.
- 5- بۇ ئەمه سهرى ئەم باسه به كن: وريا عومه ر ئەمين (۲۰۱۱) گيروگرفته كانى نووسىنى كوردى به لاتىنى. توپيزنه وه كانى كوئفرانسى زانستى زمان. ۱۹ - ۲۲ ى ئەيلوولى ۲۰۱۱. ل ۱۳۸ - ۱۵۲
- 6- بۇ ياسا ده نكيه كانى گه يشتى دوو بزوين به يه ك سهرى ئەم باسه به كن. له ياسا ده نكيه كانى زمانى كوردى . گ. رپوشبىرى نوئ ، ژ ۱۳۶ ى سالى ۱۹۹۵. ل ۶۶ - ۶۹.

- 7- بۆ ئامرازەکانی بەستن سەیری ئەم باسە بکەن: وریا عومەر ئەمین (۱۹۸۸) لیکدانێ وشەکان . گ .
 رۆشنییری نوێ ، ژ ۱۱۸ ل ۱۳۲-۱۳۷
- _____ (۱۹۸۴) ئامرازەکانی بەستن . گ . رۆژی کوردستان . ژمارە ۶۷ .
 دووبارە لە کتیبی (ئاسۆیەکی تری زمانەوانی) دا بۆلاوکراوەتەو .
 8- هەندێ ناویژە هەن وە ک (بەلام - هیشتا - چونکە) .
 بۆ چەمکی هیز و یاساکانی دەرکەوتنی ، سەیری ئەم باسە بکەن:
 وریا عومەر ئەمین (۱۹۹۴) هیز و ئاواز . گ . رۆشنییری نوێ . ژ ۱۳۴ ، ل ۱۳ - ۱۶ .
 دووبارە لە کتیبی (ئاسۆیەکی تری زمانەوانی) دا ، ل ۲۸۳ - ۲۹۲ بۆلاوکراوەتەو بۆلاوکراوەتەو .
 9- لە نووسینی فۆنەتیکیدا Phonetic Transcription دەنووسرین .

سەرچاوەکان

- وریا عومەر ئەمین (۱۹۹۵) لە یاسا دەنگیەکانی زمانی کوردی . گ . رۆشنییری نوێ ، ژ ۱۳۶ ی سالی
 ۱۹۹۵ . ل ۶۶ - ۶۹ .
- _____ (۲۰۱۶) فۆنیای رینووس . گۆفاری ئەکادیمیای کوردی ، ژ ۳۶ ل ۱۷ - ۲۶ .
- Carr, Philip (1993) Phonology. The Macmillan Press. London.
 Crystal, D. (1987) The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press.
 Gimson, A.C.(1962) An Introduction to the Pronunciation of English. London.

رۆحی نهتهوه و دیاریکردنی په یوه نندیی نایین و ناسنامه

عرفان مستهفا^۱

کاتی قه بوولکردن: ۲۰۲۱/۰۶/۲۱

کاتی وه گرتن: ۲۰۲۱/۰۳/۱۸

پوخته

نهم لیکولینه وه په له باره ی په یوه نندیی نایین و نهتهوه یه. بۆ دیاریکردنی نهم په یوه نندیی پست به فینومینولوجیای رۆح لای هیگل به ستراره. له روانگه ی هیگل وه رۆحی نهتهوه کومه له درکه و ته یه کی هه یه و نایینیش بنچینه بیترین درکه و ته ی نه و رۆحه یه. نهم درکه و ته یه رۆحی نهتهوه له خویدا بۆ خوی ده نوینیت. نهم درکه و ته یه نه و کاته درده که ویت که رۆحی نهتهوه له ناوینته ی رۆحی جیهاندا خوی ده بینیتته وه و له خوی راده میتیت. لیره دا رۆحی نهتهوه به شه کیبانه و ناوچه یبانه گوزارشت له رۆحی ره های جیهان ده کات، هه ر نهمه شه وا ده کات هیچ نایینیک له نایینه کان گوزارشتیکه ره ها نه ییت له رۆحی جیهان و گوزارشتیکه به شه کی و ناوچه یی ییت له و رۆحه. بۆیه شتیکمان به ناوی نایینی جیهانییه وه نییه و هه موو نایینه کان به ره مه می تیرامانی رۆحه نهتهوه ییه کانن له خویان له ناو ناوینته ی رۆحی ره هادا. هه ر نهمه ش ریگه ده دات به وه ی نایین دیاریکهری ناسنامه ی نهتهوه ییت.

وشه سهره کیبه کان: رۆحی جیهان، نایین، نهتهوه، ده ولت، ناسنامه، رۆحی نهتهوه، ناسنامه ی نهتهوه.

روح ملت و مشخص کردن ارتباط آیین و هویت

عرفان مصطفی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۳۱

چکیده

این تحقیق در مورد ارتباط بین آیین و ملت است. برای مشخص کردن این ارتباط از فینومینولوژی روح در نزد هگل استفاده شده است. از دیدگاه هگل روح ملی مردم نشانه ای از خود بروز می‌دهد که می‌توان آیین به عنوان اساس این نشانه در نظر گرفت. این نشانه روح ملیت را از خودش برای خودش می‌نماید. این نشانه زمانی مشخص خواهد شد که روح ملیت در آیینی روح جهانی خودش را ببیند، پس در آن زمان وامی‌ماند. در اینجا روح ملیت از منطقه‌ی خودش سهم دارد و گزارشی که از روح کلان جهانی خواهد داد مبتنی بر آن است. این مهم سبب می‌گردد تا هیچ آیینی نتواند گزارش تمام از روح جهانی بدهد و صرفاً گزارش‌ها مبتنی بر داده‌های منطقه‌ای باشد. به همین دلیل چیزی به نام آیین جهانی نیست و تمام آیین‌ها محصول حیرت روح ملت‌های پیرو است که خودشان را در آیینی روحی می‌بینند. این نکته هم باعث می‌شود تا آیین مشخص‌کننده‌ی شناسنامه‌ی ملیت افراد باشد.

کلیدواژه: روح جهان، آیین، ملت، دولت، شناسنامه، روح ملت، شناسنامه ملت.

^۱ دکترای فلسفه، نویسنده و پژوهشگر در پدیدارشناسی

The spirit of the nation spirit and determining the relationship between religion and identity

Erfan Mostafa ¹

Recive data: 2021/03/18

Accpte data: 2021/06/21

Abstract:

This research is about the relationship between religion and nation. To determine this relationship, Hegel's phenomenology of the soul has been used. According to Hegel, the spirit of the nation people is a sign and religion can be considered as the basis of this sign. This sign defines the spirit of the nation for itself. This sign will become clear when the spirit of the nation sees itself in the mirror of the universal spirit. Here the spirit of the nation partially and regionally expresses the absolute universal soul and this makes it impossible for any religion to express the full spirit of the world but only reflects the regional spirit for each nation. For this reason, there is no such thing as a universal religion, and all religions are the reflections of the souls of nations who see themselves in the absolute spiritual mirror. In this way, the religion will determine the identity of nation.

Keyword: world spirit, religion, nation, state, identity, nation spirit, nation identity.

1- PhD of Philosophy. Erbil. Author and researcher of phenomenology

پېشەكى

بۇ ئەوۋى لەرۋانگە ئۇتۇلۇجىيەوۈ باس لە ناسنامەى نەتەوۋىيى بىكەين، سەرەتا دەبىت نەتەوۈ وەك بوونەوۋەرىك لە بوونەوۋەره كان دابىئىن، ھەموو بوونەوۋەرىكىش پېش ئەوۋى وەك بوونەوۋەرىك لەناو واقىعدا ھەبىت، دەبىت لەخۇيدا ھەبوۋىت. نەتەوۋەش پېش ئەوۋى لەواقىعدا وەك بوونەوۋەرىك بوون پەيدا بىكات، دەبىت شتىك بىت لەخۇيدا بوونى ھەبىت. نەتەوۈ لەو قۇناغەدا كە لەخۇيدا بوونى ھەيە و ھىشتا لەواقىعدا شىۋە گىر نەبوۋە، ئەوۋەيە كە ھىگىل بە رۇحى نەتەوۈ ناۋى دەبات. رۇحى نەتەوۈ لاي ئەو (من) يىكى كۆيىە، كەوايىت ئىمە لە سەرەتادا لەبەردەم (من) يىكى كۆيىداين و ئەم (من) ە كۆيىەش نەتەوۋەيە لەخۇيدا.

گەر لەم قۇناغەدا بمانەوۋىت باس لە ناسنامەى نەتەوۋىيى بىكەين، ئەوا دەبىت باس لە ناسنامەى نەتەوۈ بىكەين لەخۇيدا. ناسنامەى نەتەوۋەش لەخۇيدا خۇنۋىتىيى (من)ى نەتەوۈ يان رۇحى نەتەوۈ دەگەبىئىت، واتە لەم قۇناغەى ناسنامەى نەتەوۋىيىدا، رۇحى نەتەوۈ دەبىت لەخۇيدا سەيرى خۇى بىكاتەوۈ و بۇخۇى خۇى بىنۋىتىت. بۇ ئەوۋى بتۋاىت بەخۇى خۇى بىنۋىتىت، دەبىت لەخۇى ئەوۋىترىك بۇ خۇى بەدەست بەبىت و خۇى خۇى بە پىرۋەسى بەئەوۋىترىكردنى خۇدا بەرىت و ئەوۋەش لە دەرەوۈ ھاتوۋە و لەخۇيدا دەبىكات بە شتىكى جگە لە خۇى، بىكاتە دەرەوۋەى خۇى. بە نواندىنى خۇى بۇ خۇى، لەگەل خۇيدا دەكەوۋىتە ناو ناسنامەوۈ و خۇى دەبىت بە ناسنامەى خۇى.

(من)ى كۆيى يان رۇحى نەتەوۈ ئەوۋەيە كە پىشتەر لە بووندايە و دەيەوۋىت بىت، بەلام بۇئەوۋەى شياۋى ئەوۋە بىت بىت، دەبىت تۋاناي ئەوۋەى ھەبىت لە بووندا بىمىننەتەوۈ. رۇحى نەتەوۈ تا تۋاناي بەردەوامبوونى لە بووندا ھەبىت، ئەوۋە شياۋى ئەوۋەيە لە داھاتوۋدا بىت، بەردەوامبوونىش لە بووندا بەبى بوون لەخۇدا نايىت. بوونىش لەخۇدا واتە بوون لە ناسنامەدا لەگەل خۇدا. رۇحى نەتەوۈ بەوۈ بەردەوامى بە بوونى خۇى دەدات كە بەردەوام بىت لەوۋەى لە ناسنامەدا بىت لەگەل خۇيدا.

ناوەرۋك

لاى ھىگىل ئايىن ئەو ئاماژەيەيە كە نىشانى دەدات رۇحى نەتەوۈ بەوۋەى لە ناسنامەدايە لەگەل خۇيدا كە لە بووندا بەردەوامە و شىانى ئەوۋەى تىايە بىت، بەلام ئايىن لىرەدا مەزھەب نىيە. مەزھەب وەك ئايىن ئاماژەكەى رۇحى نەتەوۈ نىيە لەسەر ئەوۋەى كە بەردەوامە لە بوون و ناسنامە لەگەل خۇدا. مەزھەب وەك دەرکەوتەكانى تىر رۇحى نەتەوۈ ئاماژەيە بەوۋەى كە رۇحى نەتەوۈ لەشىۋەى نەتەوۋەدا بوۋەتە خاۋەنى بوۋىكى واقىعى و قۇناغى لەخۇدا بوونى تىپەراندوۋە و كەوتوۋەتە ناو ئەوۋەوۈ كە بۇ خۇى بىت، چۈنكە مەزھەب بەشەكى

کردنەوى ئەو ھەممەكییە بە ئایین بە شىوہیەكى ھەممەكییانە رۇحى نەتەوى وەك ھەممەكییەك شىوہ گىر کردووه.

رۇحى نەتەوى ئەو كاتە لە بووندايە لە گەل خۇيدا كە ئایین وەك رۇحى ھەممەكى خۇى بۇخۇى دەنوینیت. ئایین نواندنى رۇحى ھەممەكى نەتەوىە لە شىوہ بەشەكییە كەيدا. رۇحى نەتەوى خۇى رۇحىكى رەھا نییە و رۇحىكى ديارىكراو و بەشەكى رۇحى رەھایە (ئەو رۇحەى تايبەتە بە گەلىك رۇحىكى بەشەكى ديارىكراو و بەپى پلەى پەرەسەندنە مژووویە كەى شىوہ گىر بووه. ئەم رۇحە جەوھەر و بنچینەى ھەموو شىوہ كانى ترى ھوشيارى نەتەوى پىك دەھىتت. ھەر دەپت رۇح لە قۇناغى ھوشيارى خوديدا بىتتە بابەتى تىرامانى خۇى، بە پلەى بەكەم بابەتتەى دەرکەوتتى ئەو جياوازيانەى كە كۆمەلىك لە بوارە جياوازه كانى رۇحى بابەتى پىك دەھىتت). (۱-۱۲۶).

رۇحى نەتەوى كاتىك خۇى دە كاتە بابەتى تىرامانى خۇى، كە پەى بە رۇحى رەھا دەبات. بە پەبىردنى بە رۇحى رەھا لەخۇيدا، ئایین دەرە كەویت. واتە ئایین بەرھەمى تىرامانى رۇحى نەتەوىە لە رۇحى رەھا لە كۆشەنىگا بەشەكییە كەى خۇیەو. ئەمەش بەو روو دەدات كە رۇحى نەتەوى خۇى بكات بە ئەو پىرئىك بۇ خۇى، تا خۇى لەبەردەم خۇيدا وەك بابەتت بۇ تىرامان بىننیتەو، بەپى پروسەى بەئەو پىرئىك خۇى نەتەوى ناتوانتت لە بووندا بەردەوام بىت. ئایین خۇى ئاماژەى كە بەوہى كە رۇحى نەتەوى لە گەل خۇيدا لە بووندايە و سەرقالە بە تىرامان لە رۇحى رەھا لەناو ئەو خۇیەى خۇيدا كە کردووہىتت بە ئەو پىرئىك بۇ خۇى و لە گەلىدا لە ناسنامەدايە.

كاتىك لەناو خەلكاتىكدا ئایین دەرە كەویت، ئەمە بەلگەىە لەسەر ئەوہى كە لەناو ئەو خەلكەدا رۇحى نەتەوى بوونى ھەىە و بە ھۆى ئەوہو كە لەخۇيدا لە رۇحى رەھا رادەمىتت، لە بووندا بەردەوامە و شىانى ئەوہى تىايە ئەو مىللەتە بكات بە نەتەوى. ھەر لەمەوہىە كە ھىگىل بوونى دەولت دە كاتە بەلگە لەسەر بوونى نەتەوى و ئایینش دە كاتە بنەماى بوونى دەولت.

گەر دەولت بەلگە بىت لەسەر ئەوہى كە نەتەوى ھەىە و ئایینش دەولت بىت لەخۇيدا، ئەوا دەولت لەخۇيدا بەرھەمى تىرامانى رۇحە نەتەوىە لەخۇى وەك رۇحى رەھا. ئەمەش خۇى بەلگەىە لەسەر ئەوہى كە رۇحى نەتەوى بەھۆى بەئەو پىرئىك خۇى بۇ خۇى دەنوینیت و لە ناسنامەدايە لە گەل خۇيدا. ئایین خۇنىتت رۇحى نەتەوىە بۇخۇى و بەلگەىە لەسەر ئەوہى كە رۇحى نەتەوى لەناو مىللەتدا لە بووندا بەردەوامە، ئەمەش ئەو دە گەبىتت كە ئایین ناسنامەى رۇحى نەتەوىە. ناسنامەى رۇحى نەتەوى

جياوازه له ناسنامەى نەتەو، بەوەى كە ناسنامەى رۆحى نەتەو، ناسنامەى نەتەو يە لەخۆيدا، بەلام ناسنامەى نەتەو كە دەرکەوتەکانى تری رۆحى نەتەو دەنيوین، ناسنامەى رۆحى نەتەو يە بۇ خۆى و لەپیناو خۆيدا. بۆيە بۇ ئەوەى باس لە ناسنامەى نەتەو لەخۆيدا بکەين، دەبیت باس لەو ئايينه بکەين كە لەناو گەلیکدا سەرى هەلداو.

ئايين نوینەرى رۆحى رەهايه لە گۆشەنيگای رۆحى نەتەو وە كە رۆحىكى بەشەكى دیاریکراو، كەوايیت بۇ ئەوەى بزاین ئايين چيیه، دەبیت بزاین رۆحى رەها چيیه؟ چونكە ئەوەى ئايين دەنيوینت رۆحى رەهايه، بەلام لە گۆشەنيگای رۆحى نەتەو بەك لە نەتەو كانهو، نەك لە گۆشەنيگای رۆحى رەها خۆيهو.

گەر رۆحى نەتەو (من)ى كۆيى نەتەو بیت، ئەوا رۆحى رەها (من)ى كۆيى نەتەو كانی جيهانه و نەتەو كانی جيهان لەرێگەى ئايينه جياوازه كانيانهو هەريە كەيان رەنگىكى جياوازی داو بە و رۆحە رەهايه. رۆحى رەها رۆحى جيهانه، رۆحى جيهان لە ئايينه كاندا رۆحى نەتەو جياوازه كان بە رەنگى جياوازی خۆيان و گۆشەنيگا تايهتیه كانيانهو دەنيوین.

هیچ رۆحىكى نەتەو یی ناتوانیت رۆحى رەها بە رەنگە كەى خۆى بنوینت، بۆيە ئەستەمە لەناو ئايينه كاندا باس لە ئايینكى جيهانى بكریت. بوونی ئايينه جياوازه كان خۆى بەلگەيه لەسەر ئەوەى كە هیچ ئايینك نواندیتكى هەمەكى و رەهای رۆحى رەها نییه و نواندیتكى بەشەكى ئەو رۆحە رەهايه يە لەرێگەى رۆحى نەتەو بەك لە نەتەو كانهو.

هیگل لەبارەى پەيوەندىي رۆحى نەتەو كان بە رۆحى رەهاو دەلیت: (رۆحى بەشەكى نەتەو پيوسته وا هەلسوكەوت بکات كە تەنها تاكیکە لەناو رەوتى هەمەكى میژوودا، چونكە ئەو میژوو پيشانگای پەرسەندى خوايانەى رەهای رۆحە لە بالاترين وینیدا، واتە ئەو بەرەو پيشەو و چوونە پيشەيه كە بەهۆيهو دەگات بە حەقیقەتى خۆى و هوشيارى بەخۆى. "رۆحە نەتەويه" جياکانى ناو میژوو بە سروشته تايهتە كەى ژيانى ئاکارى خۆيان، حکومەتە كانيان و هونەرە كانيان و ئايين و زانسته كەيان ئەو وینەيه شیوه گیر دە کەن كە ئەو "رۆحى رەهايه" لە قۇناغە كانی بەرەو پيشچوونى خۆيدا وەریدە گریت. وەدیھاتى ئەم بەرەو پيشچوونە بە پلە جياوازه كانيهوه ئەو پالنه رەيه كە هیچ سنووریکى بۇ رۆحى جيهان نییه، هەروەك چۆن ئامانجى خواسته كەشى ئەو یە كە رێگەى لى ناگیریت، هەر لەبەر ئەمەشە ئەو دابەشبوونەى بۇ كۆمەلە بەشیکى ئۆرگانى و پەرسەندى تەواوى هەریەك لە بەشە كان لەناو ئەودا بیرۆكەى ئەو رۆحەيه. میژووى

هممه كيش هيچ خهم و خه يالئىكى نيه جگه له وهى ئەوه روون بکاته وه كه چۆن رۇح پييه پى ده گاته ناساندى حه قيهت و به ده ستهيتانى، بهم شيوه يه سپندهى زانين دهرده كه ويٽ و به دۆزينه وهى بنه ما ديار و مه زنه كان ده ست پنده كات و دوا جار ده گاته هوشيارى ته واو). (۱-۱۲۶).

ليهدا ئەوه دهرده كه ويٽ كه رۇحى نه ته وه كان له شيوه گيربوونى خو ياندا له ناو گه له كانياندا، رۇحى جيهان شيوه گير ده كن، واته رۇحى ئەوان له پيناو ئەوه دا شيوه گير ده بيت تا رۇحى جيهان له ريگه ي ئەو شيوه گيربوونه ي ئەوانه وه خو ي شيوه گير بکات.

مۇناد له ممله كه تى خوادا چۆن به پيى شوينگه جياوازه كه ي له مۇناده كانى تره وه، ممله كه تى خوا له گۆشه نيگاي تاييه تى خۆيه وه وينا ده كات، به هه مان شيوه رۇحى نه ته وه ش به پيى ئەو شوينگه جياوازه ي له ناو جيهاندا هه يه تى له پروانگه ي تاييه تى خۆيه وه له ئايينه تاييه ته كه ي خويدا رۇحى جيهان ده نويئيت و گوزارشتى لى ده كات. گوزارشتكردى هه ر ئايينك له ئايينه كان له خودا، گوزارشتكردى رۇحى نه ته وه يه كه له رۇحى جيهان، له شوينگه ي تاييه تى خۆيه وه له جيهاندا له ناو رۇحى نه ته وه كانى تردا.

كه واييت ناسنامه ي نه ته وه له خويدا له ئاييندا دهرده كه ويٽ و ئايينيش به ره هه مى پرۆسه ي به ئەو يتركردى رۇحى نه ته وه خۆيه تى بوخوى له پيناو بينينه وه ي رۇحى جيهان له خودا و هه ستركردى به شويى خو ي له جيهاندا. هه ر له مه شه وه يه كه هيگل ئايين جيا ده كاته وه له دهر كه وته كانى رۇحى نه ته وه و ده يكات به و شيوه ئايدياله ي كه دواتر له ده ولته تى نه ته وه كه دا شيوه ي مادى خو ي ده گريٽ.

هيگل پيى وايه گه ر له رۇحى نه ته وه و هوشيارى نه ته وه يى - كه وه ك بيرۇكه ي خوديه تى نه ته وه دهرده كه ون - راميين، ئەوه مان بو دهرده كه ويٽ هوشياريه نه ته وه يه خوديه كه و رۇحه نه ته وه يه كه بيرن و به هه مان كرده ي به ويست و زانينى رۇحى نه ته وه، روو ده كه نه ئامانجىكى هه مه كى كه جه وه هه رى رۇحه ره هاكه يه و دواى ئەمه لايه نى رۇحى نه ته وه و لايه نه جه سته يه بابته يه كه ي ده ولته تيان لى پيكديت. ده ولته تيش بنچينه و چه قى هونه ر و ياسا و ئاكار و ئايين و زانستى ئەو گه له يه. چالاكيه كانى رۇحى نه ته وه ش ئامانجىكى تريان نيه جگه له دهر كه وتتى رۇحى نه ته وه خو ي له ناو ئەو دهر كه وتانه دا كه ده ولته بووه ته تيشكو و چه قيان. كاتيك رۇحى نه ته وه هوشيار ده بيت به يه كبوونى دهر كه وته كانى له ناو پيكه اته ي ده ولته تدا، ئەوه توانويه تى به ئازاديه تاييه تيه كه ي خو ي هوشيار بيت، ئايين له ناو ئەو يه كبوونه هوشيارانه دا ده بيته ناوه ند و تيشكويه كى بالتر له ده ولته ت. رۇح له ناو ئاييندا به رز ده بيته وه و بالانوارتر ده بيت به سه ر هه موو ئەو ديارىكردانه ي بوونى دنيايى و كاتى كه ده ولته ت چه قه كه يه تى و به مه ش هوشياره به رۇحى

پەھا. لەم هوشیارییە رۆحی نەتەوہ بە رۆحی پەھا لە ئاییندا، رۆحی نەتەوہ لەخۆیدا و بەخۆی لە بووندا بە دەستبەرداری خەمە بەشەکییەکان و بەرژەووەندییە تاییەت و کەسییەکانی خۆی بوو و هەموویانی خستۆتە لاوە لە پیناوە گەشتن بە حالەتی تیرامان و خۆدانه دەست رۆحی پەھا. ئەم حالەتەش حالەتیکیە لە حالەتەکانی زەین کە رۆحی نەتەوہ تیایدا ئەو پەت دەکاتەو خۆی سەرقال بکات بە هەرشتیکی بەشەکی یان دیاریکراو (پروانە: 1-122).

ئەمە ئەو دەگەییەتی رۆحی نەتەوہ لە حالەتی بوون لە گەل خۆیدا دەکەوێتە ناو ئەو حالەتەتی کە ئایین تیایدا دەرکەوت دەکات، ئایینیش بەرھەمی ئەو حالەتەتی کە تیایدا رۆحی نەتەوہ لەخۆیدا رۆحی جیھان دەنوێنێت و لە گەلیدا دەکەوێتە ناو ناسنامەو.

رۆحی جیھان لەم حالەتە لەو شیوەیدا دەرکەوت کە رۆحی نەتەوہ لەخۆیدا خۆی لە ناو جیھاندا دەبینێتەو. لێرەشدا رۆحی نەتەوہ بە پرۆسە بەئەو ویتکردنی خۆی، بیری خۆی کردوو بە ئەو ویت و وەك ئاوێنەیک لە بەردەم خۆیدا دایاوە و لە ناو رۆحی جیھاندا لە خۆی پادەمییت. بەمەش دەگاتە ئەوێ کە خۆی بەخۆی خۆی بنوێنێت و خۆی بییت، واتە لە ناسنامەدا بییت لە گەل خۆیدا.

کەوا بییت ئایین خۆی ناسنامە رۆحی نەتەوہیە و رۆحی نەتەوہیە و رۆحی نەتەوہ دەنوێنێت لەو حالەتەدا کە لە جیھانی رۆحی نەتەوہکاندا هەرخۆیەتی و لە ناسنامەدا بە گەل خۆیدا. دەوڵەتیش کە شوینی دەرکەوتەکانی نەتەوہیە، ئەو ئەو پەت بەخۆکراوەیە کە لە گەل ئاییندا کە خۆیەکی بەئەو ویتکرداوە، پێکەو رۆحی نەتەوہ دەنوێن و رۆحیش بۆ ئەوان ئەو پەت کە لە گەلیدا بە کدا وەك ئەوێ کە یە کە دەنوێن.

رۆحی نەتەوہ لە ئایین و لە دەوڵەتیشدا هەرخۆیەتی و لە ناسنامەدا بە گەل خۆیدا، هەموو دەرکەوتە ئایینیەکان و دەرکەوتە دنیاویە مادییەکانی دەوڵەتیش رۆحی نەتەوہ دەنوێن و ناسنامە جیا جیاکانی هەمان پۆحن.

ئەمە ئەو دەگەییەتی خۆنوێنی رۆحی نەتەوہ بەهۆی پرۆسە بەئەو ویتکردنی خۆو ناسنامە بەک بۆ نەتەوہ دینیته ئاراو کە ناسنامە بنچینە کەیتەتی، واتە ناسنامە لەخۆیدا. بۆئەوێ لەم ناسنامە بنچینەییە نەتەوہش بکۆلێنەو، دەبییت لەو ئاییندا بۆی بگەرپین کە سەرچاوەی لە سروشت و رۆحی ئەو نەتەوہ خۆیەو گرتوو.

به بې بوونى ناسنامه يه كى له و جۆره ش رۆحى نه ته وه بوونى ناييت، چونكه رۆحى نه ته وه به وه بوونى هيه و له بووندا به رده و امه، كه له خۆنوئىيى خۆيدا بيت و له جهسته ي گه لدا به خۆى بوونى هه بيت و له بووندا بيت له گه ل خۆيدا.

گه ر ناييتكى له و جۆره له ناو گه ليكدا هه بوو، ئه وا ئه و گه له هه لگري رۆحى نه ته وه يه و له پرۆسه ي بوون به نه ته وه دا به رده و امه. چونكه نايين تاكه نيشانه يه كه كه ئيمه له رېگه يه وه ده توانين ئه وه بسه لميئين كه له ناو كۆمه له خه لكينكدا رۆحى نه ته وه بوونى هيه و ئه و كۆمه له خه لكه ته نها كه ساتينك نين كه به بې هيج جۆره په يوه ندييه كى رۆحى و جه وه هرى له گه ل به كدا بن و (من) پكى كۆيان نه بيت. بوونى نيشانه يه كى له و جۆره به لگه يه له سه ر ئه وه ي ئه و كۆمه له خه لكه، كۆمه له خه لكينك نين و به س، به لكو جهسته يه كى زيندووى خه وتوون و له ناو ئه و جهسته يه دا رۆحيكى بيدار هه يه سه رقاله به تيرامان له بوونى خۆى و له بووندا يه له گه ل خۆيدا و له جهسته كه دا له گه ل خۆيدا له ماله كه ي خۆيدا يه.

ئه و كه سانه ي له ناو جهسته ي گه لدا ناسنامه ي رۆحى نه ته وه لئيانه وه ده رده كه و يت، پياوه رۆحانيه كانى ئه و گه له ن و ئه وان ئه و كه سانه ي ناو جهسته كه ن كه هوشيارن به وه ي رۆحيك له ناو ئه و جهسته يه دا يه و له تيراماندا يه له گه ل خۆى. هه ر ئه مانه شن كه رۆحى نه ته وه له رېگه يانه وه ناسنامه بنچينه يه كه ي خۆى بۆ گه له خه وتووه كه ئاشكرا ده كات.

ئه و پياوانه ي كه رۆحى نه ته وه له رېگه يانه وه ناسنامه ي په تىيى خۆى ئاشكرا ده كات، گه واهيده رن له سه ر ئه وه ي كه رۆحى نه ته وه يى له ناو ئه و جهسته يه دا هه يه و چاوه رپى ئه وه ده كات جهسته كه ي له و خه وه قووله بيدار بيته وه تا له رېگه يه وه له بوون له خۆدا وه به ره و بوون له جيهان و بوون له پيناوى خۆيدا بروت.

هه يگل به م شيوه يه باس له و پياوه رۆحانيه ي گه ليك ده كات كه رۆحى نه ته وه ده يان كات به گه واهيده ر له سه ر بوونى خۆى له ناو جهسته ي ئه و گه له دا:

ئه و جۆره له مرؤف له رېگه ي قوربانيدا نه وه گوزارشت له وه ده كات كه سه رقاله به كار پكى رۆحانيه وه و خۆى له مولكويه تى تايه تى خۆى و ويست و ههسته تاكه كه سيه كانى خۆى گرتووه ته وه، ئه مه ش له وه دا ده رده كه و يت كه ته ركيز و تيرامانى نايينى له خود له شيوه ي كۆمه له شعور پكدا يان له شيوه ي ويزداندا تاييدا ده رده كه و يت و له گه ل ئه مه شدا ده چيته ناو چوارچيوه ي بىرى تيوريه وه و له و بىره ش شيوه يه ك له شيوه كانى په رستن به ره هم ديت (بروانه 1: ۱۲۲).

دواى ئەوەى لەناو گەلێكدا ئەو پیاو و رۆحانیانە بوونە گەواھیدەری بوونی رۆحی نەتەو لەناو ئەو گەلەدا، ئەوا ئەو گەلە شیانى ئەوەى تیاپە كە بكەوێتە ناو پرۆسەى بە نەتەو بوونەو و قۆناغ بە قۆناغ بەرەو ئەو بڕوات لە داھاتوودا وەك نەتەو یەك لە جیھاندا دەرکەوێت.

ئەوەى پیاو و رۆحانیانە كانی گەل لەرێگەى شعور و ھەلۆیستەكانیان و بیرە تیۆرییە رۆحانیانە كەیانەو دەنوێنن، ئەو ناسنامە رۆحانیانە بنچینەییەى نەتەو دەنوێنیت كە بنەمای بوونی ھەموو دەرکەوتە میژوووییە كانی تری ئەو نەتەو یە كە ناسنامەى مادى و دنیای ئەو نەتەو یە لە جیھانى نەتەو كاندا دەخەنە رۆو و بەمەش نەتەو كە لە جیھاندا دەگات بە ئازادى خۆى.

گەر ئايين ناسنامەى رۆحی نەتەو و ناسنامەى نەتەو بیت لە خۆیدا، بابزاین ناسنامەى كردهی نەتەو كە ناسنامە یە لە پێناو خۆدا چییە و ئەو دەرکەوتانەى رۆحی نەتەو كامانەن كە ئەو ناسنامە دەنوێنن و ئەوانەى لەرێگەیانەو گوزارشت لەو ناسنامە دەكەن كین و چين؟.

دواى ئەوەى رۆحی نەتەو لەرێگەى بەئەو ویتراکردنى خۆیەو لەناو پیاو و رۆحانیانە كانی گەلێكدا لە شیوہى ئايینیكى تايبەت و جیاوازا خۆى نواند و ناسنامەى بنچینەیی نەتەو لەناو گەلدا دەرکەوت، رۆحی نەتەو لەناو ئەو گەلەدا بەرەو ئەو دەرپرات كە بوونی لە پێناو خۆیدا دامەزرینیت.

بۆ ئەمەش رۆحی نەتەو پنیوستى بەو یە لە گۆشەگیرییە كەى خۆى بیتە دەرەو و لەناو جیھاندا بوونی خۆى ئاشكرا بكات و بچیتە ناو ھەموو بوارە كانی ژبانى گەلەو و لەناو ھەموویاندا ناسنامەى خۆى دامەزرینیت، ئەمەش بەو دەبیت جەستە خەوتوو كەى ئاراستە بكات بەرەو چوونە ناو پرۆسەى بەخۆكردنى جەستە كەى وەك ئەو ویتراكى خۆى. جەستەى خەوتوو گەل ئەو ویترا راستەقینە كەى رۆحی نەتەو یە، ئەو جەستە یە بەو بێدار دەبیتەو كە رێگە بدات رۆحە نەتەو یە كەى ناوى، بە پرۆسەى بەخۆكردنى ئەو ویترا، لە ئەو ویترا تى بىخات و بىكات بە خۆى.

ھەتا جەستەى گەل بەو پرۆسە بەدا نەرپرات، لەو خەوى غەفلەتە دەرناچیت و خودە كەى كە رۆحی نەتەو كە یە لەناویدا پەیدا نايت. گەر پیاو و رۆحانیانە كانی ئەو گەلە بەرجەستە كەرى پرۆسەى بەئەو ویتراکردنى رۆحی نەتەو بن بۆ خۆى، ئەوا ئەو خەلگەى كە ئەو گەلەیان پێك ھیناوە، دەبنە بەرجەستە كەرى پرۆسە یە كى تر كە پرۆسەى بەئەو ویتراکردنى خۆیە لەلایەن رۆحی نەتەو یە.

رۆحی نەتەو لەرێگەى ئەم پرۆسە یەو و لە جەستەى گەل دەكات بەرەو ئەو بڕوات ببيت بە ئەو و ئەو بنوینیت. لیرەدا رۆحی نەتەو دەتوانیت لە ئەو ویترا كەیدا خۆى بنوینیت، بەلام رۆحی نەتەو ناتوانیت ئەو ویترا

كەى خۇى كە جەستەى گەلە بە پروسەى بە ئەويتىركردنى خۇيدا ببات و خۇى تىيادا بنوئىت ئەگەر يىشتر خۇى بە پروسەى بە ئەويتىركردنى خۇيدا تىنەپەرىيىت و لە رېگەى ئەو پروسەىەو خۇى بۇ ناسىنى خۇى نە كرديت بە بابەت و خۇى لە خۇيدا نەيىيىتەو. رۇحى نەتەو لە پياو رۇحاننىە كانى گەلدا خۇى بە پروسەى بە ئەويتىربوونى خۇيدا دەبات، بەلام لەرېگەى پياو دنيايە كانەو ئەويتىرە كەى كە جەستەى كۆمە لايەتى گەلە، بە پروسەى بە خۇكرنددا دەبات و دەيكات بەخۇى، تا بۇ ئەو شياو بىت كە رۇحى نەتەو بنوئىت.

پروسەى بە خۇكرندى ئەويتىر ئەو پروسەىە كە رۇحى نەتەو جەستەى گەلى پىدا دەبات و بەمەش جەستەى گەل لە ھەموو خۇدىكى نامۇ بەخۇى بەتال دە كاتەو و لەبرى ئەوان خۇى لە ناو جەستە كەدا پىدا دەيىت و بەمەش جەستە كە بىدار دەيىتەو و رۇحى نەتەو ش لە شىوئەى كۆمەلە دەركەوتە كەى جياوازدا دەركەوت دە كات و لەوەدا كە دنيايە خۇى دەردە خات و ھەرخۇيە تىبە كەى خۇى دە پارىزىت.

ناسنامەى نەتەو دەركەوتنى ھەمان رۇحى نەتەو بە لە دەركەوتە جياوازە كانى نەتەو دا. رۇحى نەتەو بەيى دەركەوتكرندى لە خۇيدا و بەردەوامبوونى لەم دەركەوتكرندەدا، ناتائىت لە جەستەى گەلدا - كە ئە وىترە راستەقىنە كەى ئەو - دەركەوت بكات، بۇ بە دەيىت جەستەى گەل لە گەل ئەو خۇ بە ئەويتىربوونى نەتەو دا - كە پياو رۇحاننىە كانن - يە كىونى بن و پىكەو رۇحى نەتەو بنوئىن. لىرەدا ناسنامەى نەتەو پەوايەتى وەردە گرئىت و وەك ناسنامەى راستەقىنەى ئەو نەتەو بە دەردە كەوئىت.

لە يە كىونىيىدا ئەو ناسنامە تەواوئەى نەتەو دەردە كەوئىت كە ناسنامەى رۇحاننى نەتەو و ناسنامە دنيايە كەى پىكىيان ھىناو. ئەوئەى ناسنامە بەشە كىيە دنيايە كانى نەتەو لە يەك ناسنامەى نەتەو پىدا كۆ دە كاتەو ئەو يە كىونىيەى ئەو بە كە رۇحاننىە لە گەل ئەوئەى كە بەشە كى و دنيايە، واتە ئەو ئايىن و پياو رۇحاننىە كانى گەلن كە يە كىوونى تىوان ناسنامە بەشە كىيە كانى نەتەو كە دەركەوتە جياجيا كانىيەتى دە پارىزن.

يە كىونىيى رۇحى نەتەو لە رېگەى خۇدە بە ئەويتىر كراو كەى خۇى و ئەويتىرە بە خۇد كراو كە پەو دەپتە ئاراو، ئەم دووانە ھەردووكيان ھەمان شت دە نوئىن و ئەوئەى رۇحى نەتەو خۇيەتى. ئەم يە كىونىيەى ئەو دووانە زامەنكەرى يە كىوونى دەركەوتە جياوازە كانى نەتەو بە ھەر بەمە يە كىونىيەى تىوان ئەوئەى كە دنيايەى و ئەوئەى كە رۇحىيە دەوئەت پىدا دەيىت و دەيىتە چەقى ئەو دەركەوتە جياوازەنى نەتەو. بۇ بە داپرىنى ئايىن لە دەوئەت دەيىتە ھۇى ئەوئەى جەستەى كەى بى رۇح بىتە ئاراو و دەوئەت بۇ پارىزگار كىردن لە

پەکیوونە کە ی خۆی و دروستەبوونی لیکدژی لە تێوان پیکهاته جیاوازه کانی خۆیدا زەبروزەنگ بە کار بهیئیت و بههۆی ئەو زەبر و زەنگەووە خۆی لە هەلۆه شاندنەو و لەناوچوون پیاڕیزیت. بۆ ئەو دەوڵەت توشی ئەم قەیرانە نەبیت، دەبیت لە گەڵ ناییندا بەردەوام لە یەکنوینی رۆحی نەتەو دا بن و ئەو بنوین. دەوڵەت لە گەڵ ناییندا نەبیت ناتوانیت رۆحی نەتەو بنوینیت، گەر رۆحی نەتەو هشی نەنواند توشی هەلۆه شاندنەو و لەناوچوون دیت.

هیگڵ زۆر بەوردی باس لە دەوڵەت دەکات وەک یە کخەری دەرکەوتە جیاوازه کانی نەتەو و دواتریش باس لە پەيوەندی نایین و دەوڵەت دەکات و ئەو بۆچوونە سەرەو بۆ ئیمە پروتر دەکاتەو. ئەو لەبارە دەوڵەت و دەرکەوتە کانی رۆحی نەتەو دەلێت: (ئەو بنەما گشتییە کە جلیو دەکات و دەبیت بە بابەتی هوشیاری لە دەوڵەتدا، واتە ئەو وینەیی کە هەموو ئەو لەخۆی دەگریت کە دەوڵەت دەگریتەو، ئەو بازنە تەواو بە لە دەرکەوتە کانی کۆلتوری نەتەو بەک لە نەتەو کانی پیک دەهینیت. بەلام ئەو جەو هەرە دیاریکراوەی کە وینە هەمە کیه کە وەر دەگریت و لە واقعە عەینیە کە دا کە دەوڵەتە پەیدا دەبیت، رۆحی گەل خۆیەتی، ئەو رۆحی گەل کە ژیان دەخاتە ناو دەوڵەتیکێ راستەقینەو، ژیان دەخاتە ناو هەموو کاروبارە بەشە کیه کانیو، واتە جەنگە کانی و دامەزراوە کانی و... هتد. مرۆف لێرەدا هەر دەبیت بگاتە قوناغی وەدیھاتی هوشیارانە ئەو رۆحە و سروشتە جەو هەریە کە ی و ناسنامە رەسەنە کە ی خۆی لە گەڵ ئەو، چونکە ئیمە وتمان ناکاری کۆمەلایەتی پەکیوونی ویستی خودی یان کەسیە لە گەڵ ویستی هەمە کیدا، هەر دەبیت عەقل بەشیو یەکی راستەوخۆ بەم جۆرە لە هوشیاری هوشیار بیت. تیشکۆی ئەم هوشیارییە یان ئەم زانیەش نایینە، هونەر و زانست هیچ نین جگە لە دوو لایەنی جیاوازی هەمان ئەو ناوەرۆکە خۆی) (۱-۱۲۲).

لێرەدا ئەو دەردە کەوین نایین سەرچاوەی ئەو هوشیارییە کە هوشیارییە بە رۆحی نەتەو، بۆیە بەبێ یەکنوینی دەوڵەت لە گەڵ نایین و هاوڕایی لە گەڵیدا، دەوڵەت خۆی ناتوانیت رۆحی نەتەو بنوینیت و بەمەش لەو دەردە چیت کە دەوڵەتیکێ راستەقینە و زیندوو بیت. بەبێ نواندن ئەم رۆحە پەيوەندی ئەندامانی ئەو دەوڵەتە و پیکهاته کانی دەبیتە پەيوەندی کە نامیری و مردوو و لەو دەردە چیت کە پەيوەندی کە زیندوو و ئۆرگانی بیت.

دەوڵەت کە بوونی دنیایی رۆحی نەتەو یە (بەو ی کە بوونیکێ کاتی و راگوزەر و لەناوچوو و لەوە زیاتر نییە و سەرقالە بە بەرژەو وەندی کانیو یان خەمە بەشە کیه کانیو، رێژەیی و ناروایە، ناتوانیت پاساو بۆ

بوونى بهيئىتەۋە بەرپۇزەي ئەۋە نەيىت كە خودى ھەمەكى - كە بنەماكە يەتتى - تىيدا بلاۋ بىتتەۋە و بەشپوۋە يەكى رەھا بىتتە پاساۋ بۇي، ئەۋ پاساۋەشى "بۇ رەۋايەتدان بە بوونى خۇي دەست ناكەۋىت" گەر ۋەك جليۋە يەكى ديارىكراۋ و بوۋىتىكى رۋالەتتىانەي ماھىيەتتىكى خۋايى سەيرى نە كرىت، ئەمەش ئەۋە دەگەيىتتە كە ئىمە دەمانەۋىت لەرپىگە يەۋە بلىين: دەۋلەت پىشت بە ئايين دەبەستتە (۱۲۳-۱).

لىرەدا ئەۋە دەردە كەۋىت كە دەۋلەت و يەكە سىياسىيە كەي بەيى ھەماھەنگىۋەنەۋەيان لەگەل ئايىندا لەيىناۋ نواندى رۇخى نەتەۋەدا رەۋايەتتىيەكى راستەقىنەي ناۋەكى بۇ بوونىان نايىت و دەبن بە ئامپىرلىك بە دەستى جگە لە خۇيانەۋە.

ھىگىل لەبارەي ئەم ھەماھەنگىيەي دەۋلەت لەگەل ئايىندا لە نواندى رۇخى نەتەۋەدا درپۇزە بە بۇچوۋنە كەي خۇي دەدات و دەلىت: (ئەۋ ھەلۋىستەي پىشۋو بۇچوۋنىكى دروستى ۋە رىگرتوۋە كاتىك دەلىت دەۋلەت لەسەر ئايين دادەمەزرىت، ئەۋ بارودۇخەش كە بۇ ئايىنى ديارىكردوۋە گرىمانەي ئەۋە دەكات كە دەۋلەت بە كىرەيى ھەيە. بۇئەۋەي ئايين پىشتىۋانى دەۋلەت يىت، ھەر دەيىت بچىتە ناۋ دلىيەۋە تا بچىتە ناۋ دلى خەلكەۋە و لە دلىاندا كۆل بدات، راستە دەيىت خەلكى لەسەر ئايين رابھىنرپىن، بەلام ئەمە نايىت بەۋ مانەيە يىت كە پىشتر ئايين لەناۋياندا بوونى نەبوۋە. كاتىك ئىمە دەلىين دەۋلەت لەسەر ئايين دادەمەزرىت و رىشەكانى بەقوۋلى بەناۋيدا رۇچوۋن، ئەمە ماناۋ ئەۋەيە دەۋلەت لەبىنچىنەدا لە ئايين زاۋە، ئەۋ زانەش بەردەۋامە و لە داھاتوۋشدا بەردەۋامىي خۇي لەدەست نادات. ئەمەش ئەۋە دەگەيىتتە كە دەيىت ۋا لە بنەماكانى دەۋلەت پروانزىت كە لەخۇياندا و بۇ خۇيان دروستن، ئەمەش بەۋە دەيىت ۋا سەيرى ئەۋ بنەمايانە بكەين كە كۆمەلە جليۋە يەكى سىروشتى خۋايين، دۋاي ئەمە ۋىنەي ئايين ۋىنەي دەۋلەت و دەستۋورە كەي ديارى دەكات، ئەۋەي دۋايىشيان بەشپوۋە يەكى كىرەيى لە داۋىنى ئايىنكى بەشەككىيەۋە سەر ھەلدەدات كە نەتەۋە پرواي پىتتەي) (۱۲۴-۱).

دۋاي ئەمە ھىگىل ئەۋە پروۋن دەكاتەۋە كە: بلاۋكردنەۋەي ئايين بەۋ رپىگا باۋەي كە ھەيە و ئايين لەناۋ خەلكدا دەچىتتە، ناچىتە ناۋ دەۋلەت و نايىتە بنەما بۇ دەۋلەت، ئايين بەھىچ شپوۋە يەك شتىكى لەۋ جۆرە نىيە كە بەۋ شپوۋە يە بەرھەم بەھىنرپىت و بگۋازرىتەۋە، چونكە پياۋانى ئايىنى، ئايين بەرھەمى ناھىنن، ئايين خۇي لەرپىگەي پياۋە رۇحانىيەكانەۋە خۇي بەرھەم دەھىننەي و لەناۋ خەلكىشدا ھەر دەيىت خۇي بەرھەمەيىنەرى خۇي يىت (پروانە: ۱-۱۲۴).

دەولەت تیشکۆی دەرکەوتە دنیایەکانی رۆحی نەتەوە. بۆئەوێ ئەو دەرکەوتە دنیایانە ناسنامە ی رۆحی نەتەوە بنوێن، دەبێت هەلگری ئەو مۆرکە بن که رۆحی نەتەوە دەیدات لە دەرکەوتەکانی خۆی. بەوێش دەبنە هەلگری ئەو مۆرکە که ئامانجیان نواندنی رۆحی نەتەوە بێت و بواریک بن بۆ ئەوێ رۆحی نەتەوە شیوێ بگریت و لە دەولەتدا دەرکەوت.

دەرکەوتە دنیایەکانی نەتەوە لە هەموو ئەو بوارانە ی ژياندا دەرکەوت دە کەن که دەولەت دەیانگریتەو، رۆحی نەتەوە کاتیک دیتە ناو ئەو بوارانەو که کەسانی دنیای سەر بەو بوارانە لە کارە دنیایەکانی خۆیاندا ئەوێان نە کردبیت بە ئامانجی خۆیان که راگوزەر و کاتی و بەسەرچوو، بەلکو لە کارەکانیاندا بەردەوام عەودالی ئەو بن که رۆحی و هەمەکی و جینگیره.

بۆ ئەمەش ئەوان دەبیت هوشیار بن بەو رۆحی که لەرێگە ی کارەکانی ئەوانەوێ خۆی دەنوینیت، بەمە ئەوان دەبنە ئەوێ که رۆحی نەتەوە وەک ئەوێرێکی بەخۆکراوی خۆی بوونی خۆی لە رێگەیانەوێ ئاشکرا بکات و لەشیوێ نەتەوێک لە واقعدا وەدی بێت.

لێرەدا ئاین رپۆرەسمینک نییە بۆ پەرەوکردن، بەلکو هوشیاریی تاکەکانی ناو ئەو گەلە ی بە رۆحی نەتەوە لەرێگە ی رۆحی کەسی خۆیانەو. هەر ئەم هوشیارییە ئەوانیشە بەو رۆح، وا دەکات که کار و کردەوێ کانیا بەو شیوێ دەرکەون که رۆحی نەتەوە پێوستی، بەمەش کار و کردەوێکانی ئەوان لە کار و کردەوێکی بازاری و راگوزەرەو بەرز دەبیتەو بۆ ئەو جۆرە لە کار و کردەوێ که کار و کردەوێکی نەتەوێیە و هەلگری مۆرکی رۆحی نەتەوێکە یە.

هیگل لەبارە ی رۆحی نەتەوێ دەرکەوتە رۆحی و دنیایەکانەو دەلێت: (ماهیەتی خودی رۆح چالاکییە، ئەوێش وەدیپێنانی توانستەکانیەتی. رۆح وا لەخۆی دەکات که وەدیپێنەری خۆی و کارە تاییەتەکی خۆی بێت، هەر بەمەش دەبیتە بابەت بۆخۆی و وەک بووتیکی بابەتی لەخۆی رادەمێنیت. حالی رۆحی گەل هەمان حالە، ئەویش رۆحیکە خاوەنی خاسیەتەکانی خۆیەتی ئەو خۆی بەوردی لە جیهانی بابەتیدا دادەمەزرینیت، ئەو لە ئیستادا هەیه و درێژە بە بوونی خۆی دەدات لە وێنەکی ئایینی وێنەکانی پەرستن و دابونەریت و دەستور و یاسا سیاسیەکانیدا، واتە لە کۆی گشتیی رپۆکخراوە و دامەزراوەکانیدا و لەو کار و کردەوێ و رۆوداوانەشدا که میژووێ کە ی دروست دەکەن، ئەمە کاری ئەو و ئەمەش ئەوێکە نەتەوێکی دیاریکراو دەبیتە بوون، نەتەوێکان ئەوانەن که کار و کردەوێکانیان بوونە کە یانی پێک هێناو^(۱)).

که واییت بۆئەوهی له ناو گەلیکدا به شوین نهتهوهدا بگهړین، ده بییت بگهړینهوه بۆئەوهی که له میژوودا لهو نهتهوهیه کهوتووتهوه، چونکه نهتهوه کۆی ئهوهیه که له رۆحی نهتهوه که کهوتووتهوه.

گەر ئهمه واییت ده بییت پیوه ریگمان هه بییت بۆ ئهوهی له میژوودا ئهوه جیا بکهینهوه که له ناو میژووی نهتهوه دایه و لهو نه کهوتووتهوه له گهڵ ئهوهی که له ناو میژووه که دایه و لهو کهوتووتهوه.

هیگڵ بۆ جیا کردنهوه ئهوه دوو جۆره له ده رکهوته، ئاماژه به پیوه ریگی دیاریکراو ده دات که ده تانین له میژووی ئهوه گهله و ده رکهوته کانی ناو میژووه که ی وه ریگری، ئهوه پیوه رهش بهو مۆرکه ده زانییت که رۆحی نهتهوهیه که له هه موو ئهوه ده رکهوتانهی نهتهوه که ی داوه که ئهویان نواندوووه و بهمهش بوونه ته ناسنامه ی ئهوه نهتهوهیه له میژوودا.

ئهو پینوایه ههر نهتهوهیه که بنه مایه کی تاییه تی خۆی ههیه (ئهوه بنه مایه ش له میژوودا خاسیه تی رۆحه و بلمه تیه کی نهتهوه یی تاییه ته به نهتهوهیه که له نهتهوه کان، له ناو سنووری ئهوه خاسیه ته دا رۆحی نهتهوه له جلیوه ی عهینیه که یدا گوزارشت له ههر لایه نیک له لایه نه کانی هوشیاری نهتهوه و ویسته که ی ده کات، واته گوزارشت له چپوه ته واوه که ی وه دی هاتنه کردیه که ی ده کات که: ناینه که ی و سیسته مه سیاسییه کانی و ئاکاره که ی و ته شریعه که ی و ته نانه ت زانسته که ی و هونه ره که یه تی له گهڵ ئاستی لینه اتووییه ته کینکییه که ی، ئه مانه هه موویان هه لگری سروشت و مۆرکیکی جیا که ره وه ن. کللی ئهوه خاسیه ته به شه کییه تاییه تانه ش له ناو خاسیه ته گشتیه هاوبه شه که دایه، واته ئهوه بنه ما تاییه ته ی که به نیشانه کانی خۆی گه لیک نیشانه ده کات. له لایه کی تریشه وه به هه مان شیوه ده کریت ئهوه بنه ما گشتیه جیا به لهو راستیانه دا بدۆزریته وه که میژوو به دریزی ده یان خاته پروو. له باره ی ئهوه شه وه که کام نیشانه ی دیاریکراو رۆحی نهتهوهیه که له نهتهوه کان، ده بییت بگهړینهوه بۆ لایه تیکی تری لیکۆلینه وه که مان که پینوایه ته له نه ته موونه وه هه لپه نجریت و میژوو بیانه به لگه کاری بۆ بکریت و بسه لمینریت) (۱-۱۳۸).

ئهوه ئهوه ده گه یینیت که رۆحی ههر نهتهوهیه که له ده رکهوته کانی نهتهوه دا خۆی عهینی ده کاته وه، نیشانه و مۆرکیکی تاییه ت به جی ده هیلیت، به هۆی ئهوه مۆرکه وه ده زانریت ئهوه ده رکهوته یه ده رکهوته ی رۆحی ئهوه نهتهوهیه یان هی ئهوه نییه، ئهوه مۆرکه ش که رۆحی نهتهوه جی ده هیلیت له هه موو ده رکهوته کاندایه هه مان مۆرکه و سه رچاوه له بنه مایه کی دیاریکراوه ده گریت و ئهوه بنه ما دیاریکراوه ش دیاریکه ری ئهوه خاسیه ته ی رۆحی نهتهوهیه که نهتهوه که له هه موو نهتهوه کانی تر جیا ده کاته وه.

بۇ پەيىردن بەۋ بنەما و خاسىەت و نىشانەيەش دەيىت سەرەتا بە ھۇي تىپرامانەۋە گرىمانە بىكرىت و پاشان بە بەلگەي مېژوويى بسەلمىترىت. ناسنامەي نەتەۋەيى ھەر نەتەۋەيە كىش بەيى ئەۋ نىشانە تايىتەي رۇحى نەتەۋە كە ناكرىت ديارى بىكرىت، چونكە تەنھا بەۋ نىشانەيە دەتوانىن بزائىن دەرکەۋتەيەك لە دەرکەۋتە كان ناسنامەي ئەۋ نەتەۋەيە دەخەنەرۋو و نەك ھى نەتەۋەيە كى تر. واتە بوونى ئەۋ نىشانەيە دەيسەلمىتت كام دەرکەۋتە نوئىنەري ناسنامەي فلان نەتەۋەيە و كامىشيان نوئىنەري ناسنامە كەي نىيە.

ئەمە ئەۋە دەگەيەتت بنەماي ناسنامەي نەتەۋەيى نەتەۋەيەك ئەۋ مۇركەيە كە رۇحى نەتەۋە لە دەرکەۋتە كانى نەتەۋەي دەدات. بۇئەۋەي ناسنامەي نەتەۋەيەك ديارى بىكەين، يەكەمجار دەيىت ئەۋ مۇركە بدۇزىنەۋە. بەيى ناسىنى ئەۋ مۇركە ناكرىت باس لە ناسنامەي نەتەۋەيە كى ديارىكراۋ بىكەين، چونكە بەناسنامە بوونى ھەر دەرکەۋتەيەك لە دەرکەۋتە كانى نەتەۋەيەك بۇ نەتەۋە كە بەندە بە بوونى ئەۋ مۇركەۋە و بەۋ مۇركەدا دەزانرىت ئەۋ دەرکەۋتەيە دەرکەۋتەي رۇحى ئەۋ نەتەۋەيە، يان دەرکەۋتەي رۇحى نەتەۋەيە كى ترە.

ئەنجام

ھەموو نەتەۋەيەك رۇحى نەتەۋەيى خۇيى ھەيە و ئەۋ روخە لە رىگەي ئاين و زمان و نەرىتە كۇمەلايەتى و سىياسىيە كان و ھونەر و بوارە كانى ترى ژيانى مرۇيى خۇي نىشانەدەدات. ئاينىش يەككىكە لەۋ بوارانەي كە رۇحى نەتەۋەيى نەتەۋەيەك لە رىگەيەۋە بوونى شاراۋەي خۇي ئاشكرا دەكات. ئاين ھەر تەنھا بوارىك نىيە لە بوارە كان، بەلكو ئەۋ بوارەيە كە رۇحى نەتەۋە دەتۋايتت گوزارشتىكى روحيانە لە رىگەيەۋە لە خۇي بىكات و زياتر لە بوارە كانى تر خۇي ۋەك خۇي نىشانىدات، ئەمەش ھۆكەي دەگەرىتەۋە بۇ ئەۋەي كە ئاين لەۋ بوارانەي تر كە رۇحى نەتەۋە خۇي لىيانەۋە ئاشكرا دەكات رۇحى تر و پەتتيرە لە مادە و زياتر نزيكە لە رۇحى نەتەۋەيەۋە. بۇيە لە رىگەي ئاينەۋە دەكرىت باشتر رۇحى نەتەۋە بناسرىت تا بوارە كانى تر. ئەگەر ناسنامەي شتىكىش نوئىنەري ئەۋ شتە يىت و ئەۋ شتە بنوئىتت، ئەۋ ئاين بە ھۇي ئەۋەۋە كە بوارى رۇحى نەتە ۋەيە، لە بوارە كانى تر باشتر رۇحى نەتەۋە دەنوئىتت و ئاشكراي دەكات، بۇيە بۇ ديارىكردى ناسنامەي نەتە ۋەيەك پىۋىستە سەرەتا لە رىگەي ئاينەۋە ئەۋ ناسنامەيە دەستىشان بىكرىت.

سەرچاۋە

ھىجل (۱۹۸۳). محاضرات فى الفلسفة التاريخ-العقل و التاريخ (الجزء الأول), ترجمه: د. امام عبدالفتاح امام, الطبعة الثالثة, دار التنوير-بيروت.

گذری و نظری بر لهجه‌ی فارسی کرمانشاهی

عبدالرضا رادفر^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۰۵

چکیده

کرمانشاه در متون و اسناد تاریخی به شکل‌های مختلف آمده است. قرمسن، قرماسین، کرماشین، کرمانشاهان. این نوشتار کوتاه، نگاهی تاریخی به حضور اقوامی غیرکرد و دگرگشت‌های فرهنگی - زبانی در جغرافیایی است که خواستگارش در گستره‌ی تاریخ کردیست. کرمانشاه از دیرباز به دلیل واسط بودن در شاهراه کهن شرق و غرب و همسایگی عتبات مقدس عراق؛ پیوسته و با رویکردهای گوناگون به ویژه در سه قرن اخیر پذیرای اقوامی بوده که با زبان چیره و جاری فارسی که زبان ادبیات؛ حکومت‌ها و مقبول همه‌ی اقوام بوده صحبت می‌کرده‌اند. نتیجتاً موجب امتزاج زبانی و آفرینش یک لهجه از زبان فارسی گردیده که موسوم است به فارسی کرمانشاهی. لهجه‌ی فارسی کرمانشاهی با یک مطالعه‌ی دقیق، همان ساختار زبان فارسی دارد، اما با ویژگی‌های وجودی اکسنت، آوایی و گاه واژگانی و کاربرد تصریفی و فعلی متأثر از ادبیات پهلوانی کرمانشاهی.

کلید واژه: قرمسن، کرمانشاه، فارسی کرمانشاهی، ایران، کرد.

A review on the Persian dialect of Kermanshah

Abdolreza Radfar ¹

Recive data: 2021/02/11

Acpte data: 2021/04/25

Abstract

Kermanshah has been mentioned in various forms in documents and historical texts. Qarmsin, Qarmasin, Kermashin, Kermanshahan. This short article is a historical look about the presence of non-Kurdish tribes and also travel of some people with different cultural-linguistic background in the geography that historically belongs to the land of the Kurds. Kermanshah in the long past was located in the middle of the ancient highway between east and west and also located in the way to the holy shrines in Iraq. During the last three centuries Kermanshah welcomed people speaking in Persian, the language of literature and governments, all these people were fluent in Persian then mixed with local people of Kermanshah. As a result, this led to linguistic fusion between two languages and ultimately created an accent or a dialect from the Persian language among kermanshahi speakers which is called Kermanshahi Persian. A comparative study between both languages shows that Kermanshahi Persian accent or dialect has same structure of Persian language but in terms of phonetic, sometime lexical and verb conjugation influenced by Kermanshai Kurdish.

Keywords: Qarmasin, Kermanshah, Kermanshahi Persian, Iran, Kurdish

1- PhD in Persian Language and Literature, Resercher and poest.

مقدمه

سرزمین کهن کرمانشاه پیوسته یکی از معابر و گذرگاه‌های تاریخی بوده است، و همین امر موجب مهاجرت و سکونت اقوام و مردمی غیر از کردان در این منطقه گردیده و باعث پذیرش و دگرپسندی و دگر گشت‌های جمعیتی و فرهنگی و زبانی و باور و رسوم شده است. به گونه‌ای که بسیاری از بزرگان و جغرافی‌نویسان از این معبر و گذرگاه عبور کرده‌اند و در یادداشت‌ها و کتاب‌های خود نامی از کرمانشاه را در صفحات تاریخ به یادگار گذاشته‌اند. به همین مناسبت مراجع و منابع ارزنده‌ای در ارتباط با کرمانشاه وجود دارد که همگی اسنادی هستند بسیار ارزنده و قابل اعتنا در تأیید دگرگونی‌های ذکر شده.

آثار ارزنده و مهمی که از مشهورترین منابع تاریخی محسوب می‌شوند کرمانشاه را با گونه‌های تغییر یافته ی آوایی و واجی این نام ذکر کرده‌اند و خود شاهی معتبر و پذیرفتنی در عبور و حضور غیر بومیان در این بوم کهن تواند بود. به طور مثال می‌توان از کتاب تاریخ بلعمی یاد کرد که در ذکر بزرگی خسرو و آیین او که هیچ پادشاه را نبود، نام کرمانشاه را در کتاب خویش آورده است. او می‌گوید: «پرویز از پس کشتن بهرام سی و هشت سال بزیست، اندر پادشاهی که هیچ خسرو آن خواسته گرد نیارود که وی. نخستین چیزی او را تختی زرین بود. بالای او صد آرش، و آن را تخت طاقدیس خواندندی و آن را چهار پایه از یاقوت سرخ بود که هیچ ملک را این نبود. و اندر تاج او صد دانه مروارید بود هر یک دانه چند خایه گنجشکی و اسبی داشت شب دیز نام که هیچ پادشاه را آن چنان اسبی نبود. [از همه اسبان جهان به چهار بدست افزوتتر و بلندتر، و از روم به دست وی افتاده بود. و چون نعل بستندی بر دست و پای وی هر یکی به هشت میخ [زر] بستندی.] و هر طعام که پرویز خوردی، آن اسب را دادی. و چون آن اسب بمرد، پرویز بفرمود تا آن اسب را کفن کردند و به گور کردند و نقش او به سنگ اندر بفرمود کردن. تا هر وقتی که او را آرزو کردی، به نقش آن اسب اندر نگرستی [و همی گریستی. و امروز همچنان هست به کرمانشاه، و پرویز را بر آن شب‌دیز نقش کرده‌اند]. و کنیزکی بود او را، شیرین نام که اندر [همه ترک و] و روم از آن صورت نیکوتر نبود. پرویز بفرمود تا آن کنیزک را نیز صورت کردند بدان سنگ. چون بمرد، او را نیز دفن کرد و ماتمش بداشت. و پرویز به روم کس فرستاد و به ترکستان و اندر همه جهان، تا یکی چون او بیارند. نیافتند کس مانند او. و این کنیزک آن بود که فرهاد بر او عاشق شده بود، و پرویز فرهاد را عقوبت کرد و به کوه کندن فرستاد» (جریر طبری، ۱۳۸۶، ۹۵۰-۹۴۹).

در کتاب "المسالک و الممالک" ابن خرداد به که در سال ۳۰۰ ه.ق در گذشته است؛ به نام قرمیسین بر می‌خوریم که این نام معرب واژه‌ی کرمانشاه است که شکل درست آن را که مردم این سرزمین تلفظ می‌کرده‌اند؛ کرماشان بوده است و اعراب کرماشان را، قرماسان به کار برده است و همچنین ممال این واژه، قرمیسین نیز به کار گرفته شده است. ابودلف در سفرنامه‌ی خود می‌نویسد: «قرمیسین و آن شهر عجیب و زیبایی است. در این شهر آثاری وجود ندارد فقط ساختمان خانه‌ای دیده می‌شود که می‌گویند بسیار شگفت‌آور است... و می‌گویند این بنا کار شخصی است که مجسمه‌ی شب‌دیز را ساخته است» (ابودلف، ۱۳۵۴، ۶۱).

ابوبکر احمد بن اسحاق همدانی (ابن فقیه) به کرمانشاه اشاره می‌کند و اینگونه می‌نویسد: «این قسمت از ایران دارای آب و هوای معتدلی است.» (ابن فقیه، ۱۳۵۶، ۲۶) همچنین ابواسحاق ابراهیم استخری در اصل متن عربی مسالک و الممالک واژه‌ی قرماسین را به کار برده است و اشاره‌ی کوتاهی به فاصله‌ی قرماسین تا بیستون دارد. یکی دیگر از منابع مهم جغرافیایی که نام کرمانشاه را ذکر کرده است؛ کتاب تقویم البلدان، از ابوالفداء عمادالدین اسماعیل ابن علی امیرحماء (۷۳۲ ه.ق) می‌باشد که به شرح مختصری درباره‌ی وضعیت جغرافیایی کرمانشاه پرداخته است و همچنین حمدالله ابی‌بکر مستوفی قزوینی (۱۲۸-۱۲۹) لفظ کرمانشاه را به صورت فارسی آن ضبط کرده است. یکی دیگر از آثار مهم جغرافیایی و تاریخی کتاب «آثارالبلاد و اخبارالبلاد» از ابو عبدالله زکریا بن محمد بن محمود قزوینی است که به هر دو واژه‌ی کرمانشاه و قرمیسین اشاره کرده است.

از طرفی دیگر جغرافی‌نویس مشهور، ابن حوقل (صوره الارض، ۱۲۳) علاوه بر شرح مسافت قرمیسین تا بیستون، به این نام اشاره کرده است. همچنین در قدیم‌ترین شکل نام کرمانشاه در دوران باستان و در زمان فرمانروایی کاسی‌ها، الی‌بی بوده است (لغتنامه دهخدا). مسعود گلزاری در کتاب کرمانشاهان، کردستان جلد اول می‌نویسد: «سرزمین (الی‌بی) در سرحدات شمالی عیلام که از کوه‌های شمال شرقی در (=بدره) تا نهاوند را شامل می‌شد و حد شمالی آن شاهراه بابل - همدان بود، حکومت مقتدر بابل و در شمال آن شاهنشاهی عظیم آشور که تمامی بین‌النهرین را می‌پوشانیدند؛ طوایف گوتی و کاسی در نواحی شمالی الی‌بی سکنی داشتند و لولویان در دشت‌های حاصلخیز زهاب و شهر زور روزگار می‌گذرانیدند.» (گلزاری، ۱۳۵۵، ۵۴).

در این باره هرمز بیگلری در کتاب کوه نشینان زاگرس گفته است: «در مرز شمالی کشور عیلام که تا سده نهم پیش از میلاد آرام و خاموش بود سرزمینی بنام «الی‌پی» قرار داشت الی‌پی نامی است آشنا برای کسانی که مطالعه بیشتری در تاریخ قدیم ایران دارند و نامی است برای منطقه‌ای که بعدها در طول تاریخ به نام‌های «الی‌ماید» و «کامپادان» و دشت‌های اطراف آن که به نام دشت «نیسای» خوانده می‌شد و محل پرورش بهترین اسبان آن دوره بشمار می‌رفت و شهرت جهانی داشته است. این الی‌پی همان قرماسین یا کروماسین یا کرمانشاه است که از لحاظ جغرافیایی آن عصر بعثت وجود رودهای پرآب گاماسیاب، سیمره ماهیدشت و کوه‌های مجاور به عیلام می‌گرایید ولی از نظر تاریخی به ماد مربوط بوده و جاده‌های کاروان روی مناسبی از الی‌پی به سمت هگمتانه (همدان) و امپراطوری‌های بابل و عیلام در عهد باستان این منطقه را فوق العاده حائز اهمیت قرار داده بود بطوریکه مردم این ناحیه در طول چندین هزار سال تاریخی و حتی ماقبل آن چون سدی استوار در مقابل تهاجم بیگانگان دلیرانه مقاومت نموده‌اند. اما اندکی شمالی‌تر از «الی‌پی» اقوام گوتیان و کاسی‌ها و همچنین مردمی که آنها را لولوبی می‌نامیدند زندگی می‌کردند که هنوز جلگه‌های حاصلخیز دشت زور را در اشغال داشتند و از راه‌های شمالی جاده تجارتي می‌رسیدند که خود بدرون فلات ایران می‌رفت و نگهبانی این جاده بعهد آنها بود.» (بیگلری، ۱۳۷۵، ۱۵).

ناگفته معلوم است که اقوام فوق کرد بوده‌اند. اما در دوران هخامنشیان کرمانشاه را کامبادان می‌گفتند و همچنین کارمیسین، کارمیشین و کرمینشان نیز نامیده شده است. در این باره دکتر کزازی می‌گوید: «اما گمان دیگری که می‌توان در بنیاد نام کرمانشاه زد؛ آن است که این نام گونه‌ی دگرگون شده کرمینشان است که نام باستانی این سامان بوده است. کرمینشان به کرماشان دیگرگون شده است؛ بدان سان که در دیگرگونی گرمینیه به کرمانیه نیز که نام شهری بوده است. بر کناره نیمروزین رود سغد در میانه بخارا و سمرقند، دیگرشدگی کرمین به کرمان را می‌بینیم. کرمانشان نیز سرانجام در ساحت کوتاه شده کرماشان به کار برده شده است، و ریخت‌های تازیکانه قرماسان و قرماسین و قرمیسین از آن برآمده است... کرمینشان نامی باستانی است که در بخش چگونگی آفرینش‌ها از دانشنامه کهن و پهلوی بندهشن یاد شده است. در سخن از چگونگی آفرینش کوه‌ها، آنگاه که از بیستون سخن رفته است جایگاه این کوه بشکوه «سپاهان کرمینشان» شمرده شده است. چنان می‌نماید که بوم بیستون که اکنون شهرکی به همین نام در آن جای دارد، در روزگار باستان، سپاهان نام داشته است و آنرا به کرمینشان باز می‌خوانده‌اند و «سپاهان کرمینشان» می‌نامیده‌اند. کرمینشان بدین سان در بندهشن آورده شده است:...

پهرگر پد خوراسان. کوفی مرگ پد لاران. کوفی زرن پد ترکستان، کوفی بیستون پد سپاهانی کرمانشاه...» (کزازی، ۱۳۷۳: ۶).

یعقوبی نیز در تاریخ خویش از سفر هارون الرشید به کرمانشاه اینگونه نوشته است: «هارون الرشید در سال ۱۸۹ هـ.ق به سمت ری رهسپار شد و چون به کرمانشاه رسید، برای پسرش قاسم به ولیعهدی پس از مأمون بیعت کرد.» و در جای دیگر گفته است: «هارون در شعبان ۱۹۲ هـ.ق رهسپار خراسان شد و در کرمانشاه فرود آمد و ماه رمضان به آنجا رسید و عید اضحی را در ری بود.» (یعقوبی، ۱۳۶۲: ۴۴۲).

از این دو روایت تاریخ یعقوبی در می‌یابیم که کرمانشاه واسطه بین راه بغداد تا خراسان بوده است و یکی از شهرها و پایگاه‌های قبل از کرمانشاه، حلوان (سرپل ذهاب فعلی) است که در آغاز جنگ‌های اعراب بر علیه ایران از این شهر به کزات در کتاب‌های تاریخی نام برده شده است. و از این شواهد تاریخی در می‌یابیم که حلوان نیز در شاهراه بغداد تا خراسان یا راه شاهی باستان قرار داشته است و از ارزشی تاریخی بهره‌مند است. بعدها نیز این شهر یکی از پایگاه‌های مهم رسیدن به عتبات عالیات که در عراق کنونی واقع شده در تاریخ محسوب می‌شود که موجب حضور مهاجران و سکونتشان شده است. در یادکردهایی مختصر از تاریخ یعقوبی می‌خوانیم: «سعد بن ابی وقاص پس از سه سال اقامت، از مدائن به عمر نامه‌ای نوشت و او را از فراهم آمدن پارسیان در جُلولا که قریه است از قرای سواد نزدیک حلوان آگاه ساخت و به او نوشت که با همراهان خویش برای نبرد با ایشان آماده شود و عبدالله بن مسعود را فرستاد و در مدائن به جای سعد نهاد و بقولی سلمان را فرماندار مدائن کرد و ابن مسعود به آنان درس فقه و علم دین می‌آموخت. پس جنگ جلولاء در سال ۱۹ بانجام رسید.» (یعقوبی، ۱۳۶۲: ۳۷). ... پس عثمان هر چیزی را که از دامن کوه حلوان تا زمین عرب که پایین فرات است، مساحی کرد و آنگاه به عمر نوشت که من زمین های آباد و بایری را که آب بآنها می‌رسد چه مالک آن را کشت کرده یا نه ... درهمی وقفیزی و بر تاکستان ده درهم و بر یونجه پنج درهم، خراج نهاد و بر خود ایشان بر دارا چهل و هشت و بر پایین تر بود بیست و چهار، و بر نادار دوازده درهم نهاد و گفت درهمی در ماه مردی را نادار نمی‌کند. پس از خراج سواد در نخستین سال هشتاد هزار درهم و در سال آینده صد و بیست هزار درهم بدست آمد.» (یعقوبی، ۱۳۶۲: ۳۹). همو در جای دیگر می‌نویسد: «معاویه، عبدالله بن دراج غلام خود را بر خراج عراق گماشت و باو نوشت: از مال عراق آنچه بدان کومک جویم بسوی من حمل کن. پس ابن دراج بدو نوشت و بدو خاطر نشان ساخت که دهگانان باو خبر داده‌اند که کسری و خاندان کسری را خالصه‌هایی

بوده است که درآمد آنها را برای خودشان جمع آوری می کرده‌اند و حکم خراج بر آن بار نمی‌شود، پس باو نوشت که آن خالصه‌ها را بشمار و خالصه‌اش قرار ده و سدها برای آنها بساز. پس دهگانان را فراهم ساخت و از ایشان پرسش کرد و گفتند که دفتر در حلوان است، پس فرستاد تا آن را آوردند و هر چه را برای کسری و خاندان کسری بود از آن استخراج نمود و سدها بر آن بست و آن را خالصه‌ی معاویه قرار داد پس از زمین کوفه و سواد آن، درآمدش به پنجاه میلیون درهم رسید. به عبدالرحمان بن ابی بکره درباره سرزمین بصره نیز چنین نوشت و آنها را دستور داد که هدیه‌های نوروز و مهرگان را نزد وی فرستند و در نوروز و جز آن و در مهرگان ده میلیون نزد وی فرستاده می‌شد.» (یعقوبی، ۱۳۶۲: ۱۴۵) ... در دوران معاویه خراج عراق و مضافات آن در کشور ایران بر ششصد و پنجاه و پنج میلیون درهم قرار گرفت، خراج سواد صد و بیست میلیون درهم بود؛ و خراج فارس هفتاد میلیون؛ و خراج اهواز و مضافات آن چهل میلیون؛ و خراج یمامه و بحرین پانزده میلیون درهم؛ و خراج شهرسان‌های دجله ده میلیون درهم؛ و خراج نهبوند و ماه کوفه که دینور باشد و ماه بصره که همدان است و مضافات آن از اراضی عراق عجم، چهل میلیون درهم؛ و خراج ری و مضافات آن سی میلیون درهم؛ و خراج حلوان بیست میلیون درهم؛ و خراج موصل و متعلقات آن چهل و پنج درهم؛ و خراج آذربایجان سی میلیون درهم؛ و این پس از آن بود که از هر سرزمینی املاک آبادی را که پادشاهان ایران خالصه خود قرار می‌دادند، بحساب نیاورد و آنها را خالصه خود قرار داد و تیول جمعی از بستگان خویش ساخت و عامل عراق از درآمد خالصه‌هایی که معاویه در این نواحی داشت، صد میلیون درهم نزد وی می‌فرستاد و صله‌ها و جایزه‌های معاویه از همین درآمد بود.» (یعقوبی، ۱۳۶۲: ۱۶۶).

بنا بر این گزارش‌های تاریخی متوجه می‌شویم که منطقه‌ی کرمانشاه از دیرباز شناخته شده بوده و بر سر راه مشهور بغداد تا خراسان از جلوه و شهرت خاصی بهره‌مند بوده است. محمدعلی سلطانی در کتاب جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاه درباره‌ی "ماه بصره" و "ماه کوفه" نوشته است: «بعد از جنگ جلولاء سعدبن ابی وقاص لشکری به جریربن عبدالله بجلی داده او را به تسخیر حلوان فرستاد- یک شهر قدیم واقع در مدخل گذرگاه زاگرس و در جای امروزی سرپل ذهاب که کواذ اول پادشاه ساسانی در آنجا ابنیه‌ای ساخته بود و تعمیرات و اصلاحاتی انجام داده. «جریر» حلوان را که آن زمان ناحیه‌ای بود حاصل خیز با چشمه‌های آب معدنی و باغ‌ها و بستان‌های میوه، به صلح، فتح کرد (۱۹ هـ / ۶۴۰ م.) و از آنجا به فتح کرمانشاه شتافت که ظاهراً در دوران سلطنت ساسانیان مرکز ناحیه ماه بشمار می‌آمد و آنجا را نیز به

صلح گشود؛ دینور را هم ابوموسی اشعری حاکم بصره فتح کرد و بعد از آن «ماسبدان» را. بدینگونه نیمی از ولایات ماه به دست کوفی‌ها فتح شد و نیمی به دست بصری‌ها و از این رو بعدها ولایت ماه که اعراب، جبال و ماهین می‌خواندند - ولایت قدیم مدی - به امر خلیفه به عنوان اقطاع داده شد به جنگجویان کوفه و بصره؛ گشت. قسمت علیای آن ماه الکوفه شد که مرکزش دینور بود و قسمت سفلیش که ماه البصره خوانده شد، مرکزش «کرمانشاه» گشت.

اما گویا ماه البصره «نهادند» باشد و کرمانشاهان جدای از ماه البصره، چنانکه در آغاز آمد و همانطور که شیرویه بن شهردار گوید، شهرهای پهلویان هفت است: همدان، ماسبدان، و قم و ماه بصره و صیمره و ماه کوفه و کرمانشاهان.

در قرون اولیه اسلام، ناحیه کوهستانی پهناوری که یونانیان آن را «مدیا» می‌گفتند و از باختر به جلگه‌های بین‌النهرین و از خاور به کویر بزرگ ایران محدود بود، نزد جغرافی نویسان عرب به نام «ایالت جبال» معروف بود. این نام بعدها متروک شد و در قرن ششم هجری در زمان سلجوقیان به غلط آن را «عراق عجم» نامیدند تا با عراق عرب که مقصود قسمت سفلی بین‌النهرین بود، اشتباه نشود.

یاقوت در این خصوص گوید: «ایرانیان در این زمان، کلمه عراق عجم را به جای ایالت جبال بکار می‌برند و این تسمیه هم غلط است، و هم نوظهور. خود یاقوت که او هم کتاب خود را به عربی نوشته «قوهستان» یعنی، کوهستان را که مرادف فارسی کلمه جبال است، برای این ناحیه استعمال می‌کند.

پس از حمله مغول، اسم «جبال» برای این ناحیه دیگر استعمال نشد و حمدالله مستوفی که در قرن هشتم می‌زیست هیچ‌جا این اسم را ذکر نمی‌کند او ایالت قدیم جبال را به دو قسمت می‌کند: قسمت کوچک - تر کردستان در سمت باختر و قسمت بزرگتر عراق عجم در سمت خاور و همچنین درباره‌ی نواحی کردستان می‌نویسد: کردستان شانزده ولایت است و حدودش به ولایت عراق عرب و خوزستان و عراق عجم و آذربایجان و دیاربکر پیوسته است. آلانی، الشتر، بهار خفتیان - دربند تاج خاتون - دربند زنگی - دزیل - دینور - سلطان آباد - چم چمال - شهروز - کرمانشاه «قرمیسین» - کرنه و خوشان - کنگور (قصرالاصوص) - ماهیدشت - هرسین و سظامم. اکثر این نواحی که مستوفی بعنوان ولایات شانزده گانه کردستان نام می‌برد؛ در حال حاضر از توابع استان کرمانشاهان هستند که بنا به گفته مقدسی در احسن - التقاسیم، کرمانشاهان، همدان، ری و اصفهان در آغاز خلافت عباسیان بزرگترین شهرهای نواحی چهارگانه جبال بوده‌اند.» (سلطانی، ۱۳۷۰: ۲-۳).

با توجه به این شواهد در ادوار مختلف تاریخ، کرمانشاه شناخته شده بوده است و شهرهای توابع آن به واسطه‌ی برخورداری از موهبت قرارگرفتن در شاهراه و گذرگاه تاریخی شاهی و بغداد تا خراسان همیشه مطمئن نظر پادشاهان، حکومت‌ها، جهانگردان و سیاحان و تاریخ نگاران و اقوام دیگر با زبان‌های دیگری غیر از مردم کرد منطقه بوده است و حضور آنان در تحولات فرهنگی و زبانی و لهجی غیر قابل انکار است. یکی از نشانه‌های تاریخی که از ارزش شناختی در تحولات آیینی و دینی؛ زبانی و فرهنگی برخوردار است، همین مسیر کرمانشاه تا بغداد است که بنا به گزارش تاریخ یعقوبی، امام رضا(ع) از مسیر بغداد و ماه بصره و کرمانشاه عبور کرده است و به خراسان رفته است. این گزاره‌ی تاریخی سند بسیار معتبری است که کرمانشاه همیشه‌ی تاریخ واسطه‌ی بین راه عراق و عتبات بوده است و محل عبور و حضور کاروانیان و مسافران و اقوام غیرکرد. در این باره یعقوبی گفته است: «رضا علی بن موسی بن جعفر(ع) را، مأمون از مدینه به خراسان آورد و فرستاده‌اش نزد آن حضرت رجاء بن ابی‌الضحاک خویشاوند فضل بن سهل بود پس وارد بغداد شد و سپس آن بزرگوار را از راه ماه بصره آوردند تا به مرو رسید و مأمون در روز دوشنبه هفتم ماه رمضان سال دویست و یک به ولیعهدی پس از خود با وی بیعت نمود.» (یعقوبی، ۱۳۶۲: ۴۶۵).

این گزارش تاریخی را محمدعلی سلطانی در کتاب تاریخ تشیع در کرمانشاه با توجه به مستندات تاریخی دیگر به گونه‌ای متفاوت از روایت تاریخ یعقوبی بدین صورت ذکر کرده است: «پس از رحلت او، امام علی بن موسی الرضا (ع)، جانشین آن حضرت شد. وی در سال ۱۴۸ یا ۱۵۱ هـ ولد یافت و در هنگام رحلت پدرش ۳۵ سال داشت و خلافت هارون و امین و مأمون را درک فرمود، مأمون پس از کشتن برادرش امین در سال ۱۹۸ هـ به خلافت نشست. چون بنی عباس به علت قتل امین او را دوست نمی‌داشتند، مقر خلافت خویش را در مرو از بلاد خراسان قرار داد. به سبب اینکه از بنی عباس، سرخورده بود برای جلب قلوب مردم به پیشنهاد فضل بن سهل و برادرش حسن بر آن شد که علی بن موسی الرضا را که از سادات قریش و از بزرگان خاندان هاشمی بود، از مدینه به خراسان طلبید و او را جانشین و ولیعهد خویش سازد، از این جهت وی را به خراسان خواست. مردم در آن زمان از بنی عباس راضی نبودند و بر اثر مظالم فراوان ایشان، آنان را بدتر از بنی امیه می‌دانستند و می‌گفتند:

یالیت جور بنی مروان دام لنا و لیت عدل بنی العباس فی النار

یعنی: ای کاش ستم بنی مروان بر ما ادامه داشت، و ای کاش عدل بنی عباس به دوزخ می‌افتاد.

امام از مدینه به بصره و از آنجا به بغداد، و از بغداد به قرمیسین (کرمانشاهان)، و از آنجا به همدان و از همدان به ری و سپس به طوس رهسپار شد، و پس از آن به مرو فرود آمد. مأمون او را ولیعهد خویش ساخت، و وی را به «الرضا من آل محمد» ملقب کرد، یعنی؛ کسی که از آل محمد به وی راضی شده، (۲ رمضان سال ۲۰۱ ه.ق). مأمون دختر خود ام حبیب، را نیز به ازدواج حضرت درآورد و شعار عباسیان را که لباس سیاه بود، تبدیل به شعار علویان، جامهٔ سبز کرد. و فرمان داد که نام علی بن موسی الرضا را با نام خود بر سکه چنین نویسند: ملک الله و الدین المأمون امیر و خلیفه المؤمنین و الرضا امام المسلمین. انتخاب حضرت رضا به ولیعهدی، عباسیان را سخت به خشم آورد و از بیم آنکه مبادا دولتشان سپری گردد، ابراهیم بن هدی را نامزد خلافت کردند. بغداد میدان آشوب و کشتار شد. مأمون در مرو از این حوادث غافل بود. حضرت رضا که در نزد او اقامت داشت، خلیفه را از وقایع آگاه کرد، و فضل و حسن بن سهل را مسئول آشفته‌گی اوضاع معرفی فرمود. مأمون به شتاب به بغداد بازگشت. در بین راه فضل وزیر او به تحریک خلیفه در حمام سرخس کشته شد (۲۰۲ ه). دیری نگذشت که حضرت علی بن موسی الرضا (ع) در طول سفر وفات یافت (صفر ۲۰۳ ه) مأمون در عزای آن حضرت بسیار بگریست و بر جنازه‌ی وی نماز گزارد، و دستور داد جسد او را به حرمت تمام در مقبره‌ی پدرش در باغ حمید بن قحطبه در سناباد به خاک سپردند. (سلطانی، ۱۳۸۰: ۲۱).

دیگر گزاره‌های تاریخی که می‌تواند گذرگاه بودن کرمانشاه را در معبر عتبات عالیات در سه قرن اخیر، علاوه بر قرون آغاز اسلامی ثابت کند، عبور جهانگردان و جغرافی‌نویسان و سیاحان از قدیم‌ترین ایام تا قرون متأخر از این منطقه است. بطور مثال ابن فقیه از جغرافی‌نویسان سده سوم هجری در مورد کرمانشاه در کتاب البلدان، می‌آورد: «قباد از مداین تا رود بلخ در همه راه هیچ سرزمینی که هوایش از کرمانشاهان تا گردنه‌ی همدان- اسدآباد- خوش‌تر و آبش گوارتر و نسیمش لذت بخش‌تر باشد، نیافت، این بود که قرمیسین را ساخت.» (خرمشاهی، ۱۳۷۵: ۱۴).

وستر دوساس (آذرنگ، بنیاد دایره المعارف اسلامی-پاتاق)، شرق شناس مشهور فرانسوی که در سال ۱۸۰۷م. از کرمانشاه دیدن می‌کند، جمعیت این شهر را در آن روزگار شانزده تا هجده هزار نفر برآورد می‌کند. گنراد مالت برن، در سال ۱۸۲۴م. در کتاب خود شمار خانه‌های شهر کرمانشاه را دو هزار خانه عنوان می‌کند (یهودیان کرمانشاه، ۱۳۸۵: ۱۸۴).

با این یادکرد مستند و کوتاه تاریخی، می‌توان گفت که کرمانشاه از روزگاران کهن تاریخی پیش از اسلام تا اکنون همیشه یکی از شهرهای مهم ایران محسوب می‌شده است و بارها مورد تاخت و تاز حکومت‌ها و اقوام گوناگون قرار گرفته است. همین مورد توجه بودن و اقامت حکومت‌ها و پادشاهان باعث شده است که از دیرباز کرمانشاه محلی برای دگرگونی و تحول فرهنگی و نشانه‌ها و یادمان‌ها و ایجاد بناها و سنگ نوشته‌های تاریخی قرار بگیرد که هر یک از آنها امروزه جزء فهرست میراث جهانی و ملی قرار گرفته‌اند.

یکی دیگر از دلایل حضور و عبور جغرافی نویسان و مورخان و جهانگردان روزگاران گذشته تاریخ در کرمانشاه این است که این منطقه یکی از بزرگترین شهرهای فلات ایران محسوب می‌شده است و به شاهره ارتباطی مردم فلات ایران به دنیای متمدن آن روزگار وصل می‌شده است و در حقیقت کرمانشاه شاهره اتصال مسیر شرق و غرب بوده است. در این استان و در این منطقه جاده‌های باستانی فراوان وجود داشته که فلات ایران را به جلگه بین‌النهرین در زمان مادها وصل می‌کرده است. بابل را به پایتخت قدیمی هگمتانه مرتبط می‌ساخته است. لوتن و اندرور (باستان شناسی ایران باستان، ۱۳۵۴:۹۷) می‌گوید: «راهی در زمان سلوکی‌ها وجود داشته است که وسیله‌ی اتصال سلوکیه به شهر صدروزه بوده، و در دوران ساسانیان شهر تیسفون را به کرمانشاه متصل ساخته است که از بین باستان شناسان، هرتسفلد این راه را دروازه‌ی آسیا نام نهاده است». راه مزبور پس از گذر از کوه‌های زاگرس و کرمانشاه وارد وادی بلند کرخه می‌شود و پس از عبور از کنگاور به همدان منتهی می‌گشته است.

اهمیت کرمانشاه و شهرتش در تاریخ به واسطه‌ی موقعیت‌های چشمگیر این منطقه بوده است. احمد بن یحیی (فتوح البلدان، ۶۱) می‌گوید: «جریر بن عبدالله جبلی از سوی هاشم بن عتبّه بن ابی‌وقاص به حکومت حلوان آن روز و نیز قرماسین (کرمانشاه) و دینور منصوب شد.» ابن اثیر (الکامل، ۳۱۶) می‌گوید: «در سال نوزده هـ.ق از ره بن قیس والی کرمانشاه شد و سعید بن عاص طی نامه‌ای عتبّه بن عتبّه نهاس را به عنوان نماینده‌ی خود به حکومت حلوان (سرپل ذهاب) و کرمانشاه منصوب کرد.» در تاریخ طبری جلد ۶ آمده است که در زمان حکومت علی (ع) عماره بن شهاب از طرف ایشان به صدارت کوفه منصوب شد، وی نیز والیانی برای حلوان و دینور کرمانشاه فرستاد. مجدداً ابن اثیر (الکامل، ۳۵۸-۳۴۹) درباره‌ی بعضی از حاکمان کرمانشاه و کوفه مطلبی مهم نوشته است که به طور خلاصه اینگونه است: پس از شهادت حضرت علی (ع) و خلافت معاویه در سال (۴۲ هـ.ق) مغیره بن شعبه از سوی وی به

حکومت کوفه و نیز قرماسین و دینور و حلوان منصوب شد. در روزگار حکومت خلفای عباسی به ویژه هارون الرشید خلیفه‌ی مقتدر عباسی به کرمانشاه و نواحی این منطقه توجه بسیار داشت؛ به گونه‌ای که در روزگاری که در اثر عزل و مصادره اموال برمکیان در برخی شهرهای ایران اغتشاش به وجود آمد (۱۹۲ه.ق) هارون الرشید از بغداد به کرمانشاه آمد و مردم را به آرامش دعوت کرد (افشار سیستانی، ۱۳۶۹: ۸۳)، و همچنین بعد از عباسیان در زمان حکومت صفاریان کرمانشاه برای مدت زیادی قلمرو حکومت آنان بود و در زمان حکومت آل زیار به سال ۳۱۹ ه.ق، مرداویج پس از استیلا طبرستان و گرگان سپاهی گرد آورد و به قصد توسعه‌ی قلمرو خود به همدان لشکر کشید و آن ناحیه را تسخیر کرد و از آنجا به کرمانشاه هجوم برد. پیداست که این وقایع در تغییر تدریجی زبان بی تأثیر نبوده است، به ویژه در محور لهجه و یا اواها و مفردات و ترکیبات.

«در زمان آل بویه علی عمادالدوله به سال ۳۲۳ ه.ق فارس را تصرف کرد و (حسن رکن‌الدوله) نیز به کرمانشاه رفت. همچنین این مورخ می‌نویسد در سال ۴۴۱ هجری بین ابراهیم ینال و برادرش سلطان طغرل سلجوقی اختلاف افتاد، سلطان از او خواست که همدان و قلاء متصرف یعنی کرمانشاه و دینور و حلوان را تسلیم کند ولی او سرپیچی کرد.» (افشار سیستانی، ۱۳۶۹: ۲۳۷).

در روزگار خوارزمشاهیان که در نواحی مرکزی ایران فتوحاتی عظیم کردند به منطقه‌ی کرمانشاه نیز وارد شدند. «چون حاکم همدان در مقابل خوارزمشاهیان ایستادگی کرد، خوارزمشاهیان به کشتار و غارت پرداختند و از همدان تا کرمانشاه و دینور را خراب کردند.» (گلزاری، ۱۳۵۷: ۱۲۴) همچنین چنگیزخان مغول که در آغاز قرن هفتم (۶۱۶ ه.ق) به ایران حمله کرد و سلطان محمد خوارزمشاه از وی شکست خورد و فراری شد، به همین مناسبت ایالات ایران یکی پس از دیگری در مقابل مغولان سقوط می‌کرد که یکی از این شهرها کرمانشاه بود. به گواهی صفحات تاریخ رد پای این تاخت و تازها و فتوحات تا روزگار هلاکوخان خود را نشان داده است. «در روزگار حکومت شاه طهماسب صفوی به موجب مفاد قراردادی ننگین بین دولت ایران، عثمانی و روسیه در سال ۱۱۳۶ ه.ق برخی از نواحی ایران از جمله کرمانشاه مورد تاخت و تاز و تجاوز بیگانگان قرار گرفت» (گلزاری، ۱۳۵۷: ۱۲۵).

با این شواهد مختصر تاریخی مشخص می‌شود که کرمانشاه در طول تاریخ پیوسته مطمع نظر حکومت‌ها و جهانگردان و مورد افت و خیز تاریخی قرار گرفته است و همین امر موجب حضور مردم غیر کرد در این شهر و منطقه شده است. از دیگر نکات مهم که در تاریخ تحولات کرمانشاه می‌توان به آن اشاره کرد،

حوزه‌ی تمدنی پیش از اسلام، کرمانشاه است که می‌توانیم به واسطه‌ی حضور سنگ نیشته‌ی عظیم بیستون در روزگار داریوش بزرگ شاه ایران، که در صخره‌ای به بلندی ۱۰۰ متر در سر شاهراه شاهی نقش کرده است؛ گفتیم که کرمانشاه پیوسته واسطه‌ی عبور کاروانیان از شرق به غرب و بین‌النهرین بوده است و داریوش به همین مناسبت که بیستون مرکز بزرگی در آن روزگار بوده است و پرستشگاه مادی در آنجا دایر بوده موقعیت خاصی داشته است و کاروانیان و زائران از این گذرگاه عبور می‌کرده‌اند؛ پس بیستون را بهترین جایگاه برای اعلام دیدگاه‌های خود در ارتباط با تصرفات و به انقیاد درآوردن شورشیان دانسته است (دولت‌شاهی، ۲۷۲: ۱۳۸۰).

دکتر محسنیان راد درباره کتیبه‌ی بیستون در کتاب خویش چنین گفته است: «در ارتباط با همین کتیبه، پرفسور گریشمن انگیزه حجاری بیستون را ایجاد یک بنای تاریخی ماندگار از واقعه‌ی غلبه بر فتنه‌ی بردیای دروغین می‌داند و می‌نویسد: «داریوش، خاطره‌ی موفقیت خود را پایدار کرد، بدین معنی که دستور داد بر روی تپه‌ای مرتفع در کناره‌ی جاده‌ی کرمانشاه به همدان در حدود صد متر بالای زمین، لوحه‌ای برجسته و عریض حجاری کند. در این لوحه پادشاه تحت حمایت مرحمت آمیز خدای بزرگ - اهورامزدا - که به شکل نیم تنه‌ی قرص خورشید بالدار تجلی می‌کند، دیده می‌شود. در پی پادشاه، دو نگهبان مسلح هستند و داریوش با پای خود بردیای دروغین را که بر زمین افتاده است، می‌کوبد. در عقب بردیای دروغین هشت پادشاه دروغین مغلوب، طناب بسته، صف کشیده‌اند. در اطراف این بنا روی ستون‌های متعدد داستان عصیان آنان و غلبه بر ایشان حک شده است. سوال اینجاست که چرا داریوش بیستون نزدیک کرمانشاه را برای نقش برجسته‌ی خویش برگزیده است؟ به هر حال زمانی داریوش به این نتیجه دست یافت که رویدادهای سرنوشت ساز روزگار خویش را در روزنامه‌ی سنگی برای آگاهی معاصران و آیندگان درج کند؛ حال آنکه پایتخت او پاسارگاد و شوش بود. او ترجیح داد تابلوی تبلیغاتی خود را در کنار یک گذرگاه پر رفت و آمد تمام اقوام نصب کند ضمن آنکه آن را در ارتفاعی قرار دهد که در آینده نیز نتوانند به آن آسیبی برسانند (گویا سربازان انگلیسی در جنگ جهانی دوم هنگام عبور از بیستون به سوی تابلوی مذکور که در دسترسشان نبوده، تیراندازی تفریحی می‌کرده‌اند) (محسنیان راد، ۱۳۸۴: ۱۲۶).

«داماندا یوف بزرگترین هخامنشی شناس روس می‌گوید که به خوبی می‌توان حدس زد انتخاب محل کتیبه‌ی بیستون با مداخله‌ی مستقیم داریوش بوده است. مسئولیت او به مراتب مهمتر از تصمیم‌گیری مدیر

شرکت بازرگانی امروزی بوده که می‌خواهد فرسک (تابلو) تبلیغاتی خود را در پر رفت و آمدترین اتوبان و در بزرگترین اندازه و بالاترین ارتفاع نصب کند. موقعیت خاص صخره‌ی بیستون که در کنار جاده‌ی کاروان رو در ارتفاع زیاد بالای جلگه‌ی وسیع و حاصلخیز قرار گرفته و نیز این نکته که شاید محل مزبور مقدس و محترم بوده، موجب آن شده که داریوش این محل را برای نقش کتیبه‌ی خود برگزیند. بیستون از دوران‌های خیلی قدیم مورد توجه و مقدس بوده است و موقعیت طبیعی‌اش از جمله وجود چشمه‌های فراوان در آن سبب شده که در اعصار متمادی محل توقف کاروان‌ها و مسافری باشد که در نتیجه محل عبور و تلاقی همه‌ی راه‌های مغرب ایران در این کوه قرار گرفته است» (محسنیان راد، ۱۳۸۴: ۱۲۹-۱۲۶).

به طور کلی بیستون یکی از شناخته‌ترین پایگاه‌های راه ارتباطی بوده است و بسیاری از مورخان و بزرگان و سلاطین از این معبر عبور کرده‌اند همانگونه که پیشتر از کتاب ایران در چهار کهکشان ارتباطی تألیف دکتر مهدی محسنیان راد، درباره‌ی بیستون و اثر شگفت‌انگیزش مطالبی ذکر گردید، پیامد آن مطالب لازم است که نکات دیگری در ارتباط با حوزه‌ی شاه‌راهی و شهرت بیستون به عنوان یک پایگاه در سر راه شاهی و دستیابی به بین‌النهرین باز آورده شود. وی همچنین می‌گوید: «نمی‌دانم هنوز در آن جاده کنجکاو محتوای آن روزنامه‌ی سنگی هستی یا نه. اگر با همان ذهن، حضور خود را در زیر آن تابلو در سال اول میلادی فرض کنید، به احتمال بسیار زیاد از هر عابری که سوال کنید در این کتیبه چه نوشته شده، خواهد گفت قادر به خواندن این خط عجیب و ناشناخته نیست. علت این، آن است که مردمان پس از داریوش، به تدریج نحوه‌ی خواندن آن خط ابداعی بی نظیر ۳۶ حرفی را کاملاً فراموش کردند و در نتیجه، محتوای روزنامه‌ی سنگی، به خلاف تمام تدابیر داریوش، در حاله‌ای از ابهام فرو رفت. علت اصلی فراموشی مردم این بود که خط مذکور، خط مردم نبود. از همان ابتدا، خط مأمورانی بودند که وظیفه‌ی تحریر را به عهده داشتند و همین نکته می‌توانست یکی از دلایل فراموشی سریع آن در مقاطع تاریخی بعد شود. «برای آنکه شیوه‌ی خط میخی ایران در ردیف شیوه‌های متداول (آن عصر) قرار گیرد و با آنها برابر شود، این خط با موفقیت مقرون نبود. علاوه بر آن، در دوران جانشینان خشایارشا نیز انحطاط زیادی در خط میخی پیدا شد. خواندن خط میخی فارسی باستان، پس از یورش اسکندر مقدونی و در پایان سلطنت هخامنشیان به کلی فراموش شده بود و در نتیجه، مضمون و معنای کتیبه، حتی برای رزم‌آوران اسکندر مقدونی نیز معمای بوده است.» وقتی اسکندر از کنار بیستون و کتیبه‌ی آن عبور می‌کرد خود و

همراهانش از سر سبزی دشت پای صخره به حیرت افتادند. دیودوروس سیسیلی آن را چنان وصف می‌کند: منطقه‌ای زیبا و آکنده از درختان میوه و تمام چیزهایی هست که در زمره لذایذ زندگی قرار دارد. از دوران باستان درباره‌ی نقش برجسته‌ی بیستون تفسیرهایی نادرست یا داستان پردازی‌هایی صورت پذیرفته است. مثلاً دیودوروس سیسیلی با دیدن کتیبه به داستان سرایی پرداخته، می‌نویسد: سمیرامیس (ملکه‌ی افسانه‌ای آشور که به زیبایی و دانایی معروف است) فرمان داد صخره را بتراشند و تصویرش را مهاط در صد پاسدار بر آن حک کنند.

«کنزیاس» یونانی که فقط صد سال پس از ساختن کتیبه‌ی بیستون و پنجاه سال قبل از عبور اسکندر از کنار آن، عبور کرده و هفده سال در دربار داریوش دوم و اردشیر دوم خدمت می‌کرده و از نزدیک کوه بیستون را دیده، در توصیف خود از محتوای کتیبه اشتباه کرده و مجلس حجاری بیستون را به سمیرامیس نسبت داده است، همچنین نوشته است که سمیرامیس در نزدیکی این کوه باقی بزرگ داشته و در این کوه صورت خود و صد سوار نیزه دار را حجاری کرده است که این دوازده نفر نمودار قسمتی از آن صد نیزه-دار است.

ابن رسته و ابن فقیه که هر دو کتاب‌هایشان را در سال ۲۹۰ هـ.ق تألیف کرده‌اند نیز به توصیف نادرست بیستون پرداخته‌اند.

«از آنجا تا کوه بهستون و در پهنی کوه بیابان بزرگی قرار دارد و در آن چشمه‌ی آبی است که پنج سنگ آب دارد این چشمه از نهری عبور می‌کند که از سنگ ساخته شده تا به ابی ایوب می‌رسد و سایه‌ی کوه بهستون هنگام عصر بر آن می‌افتد. سپس جریان می‌یابد تا به دکان. و این بنایی است از خسروان.» ابن فقیه در کتاب البلدان بیستون را یکی از عجایب دنیای قدیم دانسته است. اصطخری در کتاب مسالک‌الممالک خود که میان سال‌های ۳۱۸ و ۳۲۲ ق تألیف کرده است، درباره بیستون می‌نویسد: «و کوه بیستون همچنین بلند است و دشوار، و روی کوه پنداری تراشیده‌اند و در این کوه چند مرد بالای آن است که تراشیده‌اند و ساده کرده‌اند. می‌گویند پادشاهی بوده است و می‌خواستند این کوه را کوشکی سازد تا قدرت و پادشاهی او مردم را معلوم شود.» ابن حوقل در کتاب صوره‌الارض که در سال ۳۶۷ ق به پایان رسانیده است، می‌نویسد: «بهستون کوهی استوار و بلند است و نمی‌توان به بالای آن رفت و راه حاجیان از نیشابور به حلوان از زیر آن است و گاهی از بخشی از آن می‌گذرد و صفحه‌ی کوه از بالا به پایین صاف و هموار و برهنه است. برخی مردم... ادعا کرده‌اند که یکی از پادشاهان ساسانی خواست که

در اندرون کوه بازاری سازد تا نیرومندی و تسلط خود را نشان دهد... و کسی به من چنین گفت که وی بالاتر ... و به مسافتی دورتر، نقش سنگی مکتبی با معلم و بچه‌ها دیده است و در دست معلم، تسمه‌ای که بدان قصد زدن بچه‌ها را دارد و همچنین آشپزخانه‌ای را مشاهده کرده است که در آن آشپزی ایستاده و دیگرها را بر روی اجاق کنده شده و در دست آشپز کفچه‌ای است و همه اینها از سنگ است».

در کتاب عجایب المخلوقات که در نیمه دوم سده ششم قمری تألیف شده چنین آمده است: «جبل بهستون کوهی است ممتنع از یکسو تراشیده بدین حدود عظیم‌تر از این کوه نیست مگر الوند و سبلان. و چشمه از زیر وی به در می‌آید و بر آن صورت شب‌دیز کرده‌اند.» در تاریخ اولجایتو، در ذیل سال ۷۱۱ قمری، به هنگام ذکر کوه بیستون، بدون اشاره به کتیبه، صفت باشکوه را برای آن به کار می‌برد و می‌نویسد پادشاه امارت دوست به حدود چمچمال و کوه باشکوه بیستون، شهری بنا نهاد و نامش سلطان آباد کرد.» در سال ۱۸۱۷ میلادی، ر. کر، پورتر توانست برای اولین به ارتفاعی که نقوش بیستون قرار داشت صعود کند و از نزدیک مشاهدات خود را گزارش نماید اما او نیز تصویر داریوش را تشخیص نداد و تصور کرد که مجموعه‌ی نقوش، مربوط به فتوحات آشوری‌هاست. در سال ۱۸۳۴ میلادی، اوژن فنلاندن نقاش، از مسیر بیستون عبور و تابلویی را نقش کرد که نکته‌ی عجیب در این نقاشی حضور دو نفر ایستاده بر سکوی مقابل روزنامه‌ی دیواری است. آنها در حالی که لباده‌های دوران فتحعلی قاجار را به تن دارند ظاهراً در حال واریسی کتیبه هستند. سرانجام در سال ۱۸۳۵ یک افسر انگلیسی مقیم ایران کار گشایش راز کتیبه بیستون را آغاز کرد. هنری کرزیک راویلینسون، در آن سال به سمت مشاور نظامی به استخدام دولت ایران درآمد. دامنادایف هخامنشی شناس بزرگ روس معتقد است که او بدون آنکه از کشفیات جدید اروپاییان، از برخی رمزهای خطوط میخی مطلع باشد، به دلیل مدتی اقامت در کرمانشاه بدین کار توجه کرد. راویلینسون چهارسال از ۱۸۳۵ تا ۱۸۳۹ میلادی هرگاه فرصت می‌کرد خودش را پای کتیبه می‌رساند و از آنچه در مقابل خود می‌دید رونویسی می‌کرد... «راویلینسون پنج سال بعد دوباره به محل بازگشت و ... سرانجام با سختی‌ها و مشکلات فراوان از کتیبه رونوشت برمی‌داشت و از روی سطح هفت متری صخره‌ی صیقلی شده عمودی، کلیشه‌ای برداشت. به این ترتیب، راویلینسون توانست با پیگیری دوازده ساله‌ی خود، رونوشت برداری از کتیبه‌ی بیستون را کامل کند... راویلینسون پس از خروج ایران ارتباطش را با باستان شناسان و آثار آنها ادامه داد و سرانجام در سال ۱۸۴۶ میلادی موفق شد متن کامل کتیبه‌ی بیستون را منتشر کند و تاریخچه‌ی جامعی درباره خط فارسی باستان نیز بر آن بیفزاید». از طرفی دیگر

وقتی ناصرالدین شاه برای رفتن به عتبات عالیات به کرمانشاه سفر می‌کند هنگام توصیف کتیبه، اگرچه ذکر می‌کند که کتیبه متعلق به داریوش است، نقش فروهر را شاهنشاه و نقش داریوش را تصویر یکی از سرداران داریوش می‌پندارد. او می‌نویسد: «برای ملاحظه آثار بیستون رفتیم اثرها که ملاحظه شد به این تفصیل است که همگی تصوراتی اشتباه است.... و برای پرهیز از اطاله‌ی کلام از تصورات ناصرالدین شاه چشم پوشی می‌کنم» (محسنیان راد، ۱۳۸۴: ۱۷۰-۱۷۷).

بنا بر این گزاره‌های تاریخی به این نتیجه می‌رسیم که از روزگاران دور؛ کرمانشاه و مناطق مختلف آن مخصوصاً حلوان، دینور و بیستون از اهمیت بسیار بسیار ویژه‌ای برخوردار بوده است و وجود پرستشگاه در این منطقه باعث ایجاد تمدن و رونق گردیده است. همین پیشینه‌ی تمدنی و آیینی در صدر اسلام و پذیرش این دین در این منطقه، آنگونه که پیشتر در شواهد تاریخی آغاز اسلام بیان کردیم باعث شد که مردم و بزرگانی در این منطقه نقش اعتقادی و اثرگذار و تاریخی خود را در حوزه‌ی پذیرش اسلام و تقویت و تثبیت آیین و شریعت اسلام به ویژه مذهب تشیع و توسل به زبان ارتباطی همه‌گیرتری مثل زبان فارسی که زبان شعر و ادبیات و تاریخ و حکومت بود ایفا کنند به گونه‌ای که در این منطقه بسیاری از بزرگان در حوزه‌ی راویان حدیث و یاوران ائمه‌ی شیعه نقشی بسیار مهم و تاریخی ایفا کرده‌اند که نام آنان در صفحات تاریخ باقی مانده است که این ویژگی تاریخی سند بسیار معتبر و ارزشمندی است که گرایش مردم این منطقه به دین اسلام را به واسطه‌ی نزدیکی به شاهراه ارتباطی کرمانشاه تا بین‌النهرین و عتبات عالیات عراق بیش از پیش اثبات بنماید و همین ویژگی باعث گردید مردان بزرگی در عرصه‌ی حمایت ائمه (علیهم السلام) از غبار تاریخ سر برآورند. این مهم در ادوار مختلف ادامه داشته است و کرمانشاه را حدّ واسط و واسطه‌ی العقده راه دستیابی به بغداد، نجف و کربلا ساخته است. برای اثبات این مدعا، به متن نوشته شده‌ی سخترانی استاد علامه آیت... نجومی کرمانشاهی در نخستین سمینار کرمانشاه، دینور و رجال تاریخی آن، استناد می‌کنم.

بسم الله الرحمن الرحيم

دلت به وصل گل ای بلبل صبا خوش باد / که در چمن گلبانگ عاشقانه تو است.

نمی‌دانم شیفتگی مرا به شهر عزیزم تا چه پایه می‌دانید؟ شهر مظلوم و شهر خضوع و شهر خشوع، کرمانشاه.... من نمی‌دانم در خاک این شهر چه رازی نهفته است که مردمانی بدین حد خاضع و

متواضع دارد. بسا بزرگانی که به عمد حتی ترجمان حال خودشان را اجازه ندادند تا در تاریخ ثبت شود و از سر تواضع می‌گفتند که ما را چه قابلیت است!

نقل است از مرحوم آیه‌الله سید شهاب‌الدین نجفی مرعشی که گستره معلومات و بزرگی فضل ایشان مشهور اهل تحقیق است، چند سالی را در کرمانشاه در محضر حاج شیخ حسن اعلامی تلمذ نموده است و پس از زمان تحصیل در نامه‌ای به یکی از بزرگان نجف چنین می‌نگارد: من (مرعشی نجفی) در کرمانشاه به شخصیتی برخوردارم که به جرأت در هیچکدام از مراکز علمی و حوزه‌های دینی تا این تاریخ ندیده‌ام چنین بزرگ‌مرد محقق و نابغه‌ای عجیب در فکر و تحقیق ندیدم.

و مرحوم نجومی بزرگ پدر این ناچیز که به نیریزی عصر معروف بود از درج نام خود در ذیل آثارشان خودداری می‌کردند و در پاسخ به اصرار دوستان که چرا این قطعات زیبای خوشنویسی را بنام خودتان امضا نمی‌کنید، می‌فرمودند خط مرا چه قابلیت امضا است؟! راز شگفت این همه تواضع و سخاوت در چه چیز نهفته است؟ این روش و منش سلوک و رفتاری مردم کرمانشاه ریشه در کجا دارد؟ کنجکاوی و تحقیقات من این را می‌گوید که این روش و منش از برکت دروازه کربلا بودن این دیار است.

شهر من شهر عشق و شیفستگی و ولایت و نبوت است و خواهد بود. خوی نیکوی دست و دلبازی و میهمان‌نوازی مردم کرمانشاه ریشه در این جایگاه دارد.

پیرمردی برای من نقل می‌کرد در ایامی که با قافله‌ها به کربلا می‌رفتیم یک روز در بازار کرمانشاه دیدم بین چند نفر از مردم آن سامان بر سر پذیرایی از ما اختلاف نظر تا حد اوقات تلخی پیش آمده است و هر کدام از آن بندگان خدا اصرار می‌ورزیدند که بمنزل آنها برویم و بین مردم رقابت بود که خانه هر کس بیشتر از دیگری زائرسرای مشتاقان کربلا باشد. در سابق ایام مختلف ظروف و لوازم پذیرایی وقفی برای مسافران وجود داشت، حتی لباس دختران نوعروس و جوانان تازه داماد وقفی بود.

سخاوت و بخشندگی به عنوان یک فرهنگ عمومی در بین مردم ریشه داشت، کنجکاوی از ویژگی‌های منحصراً این مردم در طول تاریخ و تواضع و فروتنی و سخاوت مثال زدنی مردمان شهرم مرا بدین مهم هدایت کرد که این مهرورزی و مظلومیت ریشه در جایگاه خاص جغرافیایی بلاد جبل دارد که مسیر و محل عبور محبان اهل بیت و کربلای معلی بوده است و در بین عناوین پیشنهادی در بروشور سمینار «عنوان کرمانشاه در زمان ائمه طاهرین علیهم السلام» توجه مرا جلب نمود و موضوع سخن خود را همین عنوان انتخاب کردم.

کرمانشاه و دینور به گواهی تاریخ از دیرباز مهد تشیع بوده است.

بزرگانی از اهل علم و عرفان و رجالی از جمله فقها داشته‌ایم که با ائمه معصومین ارتباط مستقیم داشته و - مقام نیابت و وکالت ائمه طاهرین را در زمان خود داشته‌اند که من بعنوان شاهد مثال مواردی را به اجمال برمی‌شمرم:

۱- ابوالحسن محمدابن معقل قرمیسینی، از سلسله رواة این حدیث مشهورند که قال رسول الله اثنا عشر من اهل بیتی اعطیهم الله فهمی و علمی خلقوا من طینتی فویل للمنکرین حقهم و القاطعین فیهم صلتی. می‌بینید که در مصدر این حدیث که بزرگانی چون صدوق و شیخ مفید در سلسله رواة این حدیثند یک رجل نامدار کرمانشاهی است و نیز از سلسله رواة این حدیث شریف که از امام صادق (ع) نقل است «لم سمیت فاطمه الزهراء زهراء ... همین محمد ابن معقل قرمیسینی است.

۲- علی ابن عبیدالله دینوری، شهید جبلی است که چون اهل جبل بوده است، معروف به جبلی است، ایشان از مخلصین ابوالحسن امام هادی (ع) است و نامه‌ای دارد به امام هادی که از طریق فارس ابن حاتم قزوینی هدایا و جوهاتی برای امام می‌فرستد و امام هادی (ع) در نامه‌ای به علی ابن عبیدالله دینوری می‌نویسد که پس از این جوهات خود را از طریق این شخص برای ایشان نفرستد که مورد وثوق نیستند و بعدها معلوم گردید که این فرد «فارس ابن حاتم قزوینی» از منحرفین و غلوکننده گان بوده است.

۳- حسین راوندی دینوری، از اصحاب امام رضا (ع) بوده است.

۴- حسن بن احمد دینوری، این حسن ابن احمد دینوری ظاهراً برادر حسن راوندی دینوری بوده است و در تنقیح المقال جلد اول این را جزء اصحاب امام رضا (ع) ذکر کرده است. سید ابن طاووس در کتاب خود نقل فرموده است از ابی‌جعفر محمدابن جریرطبری صاحب کتاب دلائل الامامت از ابوالمفضل محمدابن عبدالله از محمدابن جعفر بن مقری از محمدابن صابور نقل می‌کند که من «ابن احمد دینوری» در سفر حج از اردبیل تا مکه از شهر خودم دینور عبور کردم و در آنجا شیعیان در اطراف من اجتماع کردند و اهالی دینور ۱۶ هزار دینار را به من سپردند که به دست مبارک امام عسکری برسانم، من عذراوردم و آن مردم نپذیرفتند و اصرار کردند و این مرتبت وثوق و بزرگی حسن ابن احمد دینوری را می‌رساند، و مقام نیابت امام زمان خود را داشته است که مردم این چنین به او اعتقاد و اطمینان داشته‌اند.

۵- احمد حسن مادرانی قرمسینی (کرمانشانی)، احمد حسن مادرانی نیز از وکلای امام حسن عسکری (ع) در کرمانشاه بوده است، که حسن ابن احمد دینوری در سفر خود به حج بعد از دینور در کرمانشاه بر ایشان وارد می‌شود و وجوهات مردم کرمانشاه را از ایشان جهت رساندن به محضر مبارک امام عسکری تحویل می‌گیرد.

۶- ابو عبدالله ابن فنجویه، که در مورد او گفته شده است: «کان ثباً صدوقاً».

۷- ابواسحاق ابراهیم ابن شیبان قرمسینی است، عزالدین ابن اثیر در کتاب لباب فی تهذیب انساب می‌گوید قرمسینی کلمه نسبت است به قرمسین که به او کرمانشاهان گفته می‌شود، و از آنجا بزرگان برخاسته‌اند که ابواسحاق ابراهیم ابن شیبان قرمسینی از آن جمله است که شیخ الجبال علی الاطلاق فی وقته موصوف است.

۸- ابوبکر عمر ابن سهل ابن اسماعیل ابن ابی الجهد الحانظ القرمسینی متوفی ۳۳۰ هجری قمری. این ابوبکر از حافظان بنام و از مراجع اسناد حدیث بوده است و مرحوم مامقانی نام دیگری برای او ذکر کرده است بنام احمد ابن داود دینوری.

و اما فرصت محدود و ناگفته‌ها نامحدود است، آنچه که گفته آمد فهرستی است مجمل و هنوز به بحث هنرمندان و اهل ذوق این دیار نرسیده‌ایم، دریغ می‌آید که از یک بانوی با فضیلت و هنرمند نامی نیاورم که در حسن خط و روش کتابت از چهره‌های استثنایی خوشنویسی به شمارست، او شهدهء دینوری نام دارد، نقل است که او استاد یاقوت بوده است و جد هنری یاقوت معروف در دوره عباسی به حساب می‌آید، هر چند در همزمان بودن او و یاقوت تردید است اما ظاهراً این گونه است که یاقوت مستعصمی شاگرد شاگرد شهده بوده است، بزرگان هنرهای ظریفه و ذوقی کم نیستند که برشمریم، فقط به ذکر نام میرزا رضای کلهر بسنده می‌کنم که بر تمام اکتونیان زمان ما و تا روزگاران آینده نقش سروری دارد، ناگفته بسیار و ادامه گفتگوی مثنوی هفتاد من کاغذ شود، من از حضار محترم عذر می‌خواهم، هیچ مجال و فرصتی برای تدوین و تصنیف سخن و نوشته نبود و من مهبیای حضور در این مجلس ارجمند آنگونه که باید نبودم، ...» (نجومی، ۱۳۷۳، ۱۵-۸۷).

با توجه به متن سخنرانی می‌توان ادعا کرد که از همان شروع گسترش اسلام و واقعه‌ی کربلا، کرمانشاه پایگاهی برای ارتباط با ائمه علیهم‌السلام بوده است و همین پایگاه و وجود راه‌های اتصالی از کرمانشاه به عتبات عالیات این شهر را دروازه‌ی ورود به کربلا و دستیابی به عتبات عالیات کرده است و ورود و حضور

و اقامت مردمانی غیر از کردان. برای تأیید همین نکته و تکمیل دیدگاه‌های استاد مرحوم آیت الله نجومی از منابع مهم تاریخی و کتاب‌ها و مقالات دیگر در این نوشتار بهره خواهیم گرفت تا خوانندگان و مخاطبان ارجمند این نوشتار را در ایقان به گذرگاه و دروازه‌ی کربلا بودن کرمانشاه و حضور اقوام دیگر با زبانی غیر از زبان و لهجه‌های کردی اتفاق و قبول حاصل افتد. فرشید یوسفی می‌گوید: «(کلمات هوارت خاورشناس فرانسوی اسم سابق استان ما را کامبادان یا کمبادن و یا گمبادنه و مرکز آن را باواتانا دانسته و می‌گوید: «باواتانا یا باونا در محل کرمانشاه کنونی و یا جایی بوده بین این شهر و بیستون. و جای دیگر یادآور شده که «اسم ولایت کرمانشاهان در زمان سناخریب (پادشاه آشور که در ۷۰۵ قبل از میلاد به تخت نشست و در ۶۸۱ قبل از میلاد درگذشته (یعنی در حدود ۲۷۰۰ سال پیش) المیبی یا ایلیبی بوده است. در اواخر دوره هخامنشی نامی از کامبادن برده نشده اما بواسطه جاده‌ای که از بابل به سوی اکباتان کشیده شده که از یک سو به نینوا و سارد و از سوی دیگر به شوش پایان می‌یافته و در مسیر کرمانشاه امتداد داشته، شهر ما از بُعد سیاسی و نظامی و اقتصادی حائز اهمیت بوده است. ابوبکر احمدبن محمدبن اسحاق همدانی معروف به ابن فقیه در اثر خود البلدان که به سال ۲۹۰ هجری قمری تدوین یافته می‌نویسد: «او - قباد- از ملاین تا رود بلخ در همه راه هیچ سرزمینی را که هوایش از کرمانشاهان تا گردنه همدان - آسه آوا- خوش تر و آبش گوارتر و نسیمش لذت بخش‌تر باشد نیافت، این بود که قرامسین را ساخت.» ابوالقاسم محمدبن حوقل بغدادی معروف به ابن حوقل در صورة الارض که در قرن ۴ مدون شده می‌نگارد که «کرمانشاهان شهرست خرم و دارای آبهای جاری و درخت میوه، در آن جا قیمت‌ها ارزان و علف فراوان و ستور و شتران چرنده بسیار و همچنین کالای تجارتنی و عایدات فراوان». شهاب الدین ابوعبدالله یاقوت حموی در معجم البلدان آورده است که «قرمیسین شهرست مشهور و بین آن تا همدان ۳۰ فرسنگ است». در جای دیگر آمده است که «قرماسین بزرگترین و مهمترین شهر جبل است. شهری است آبادان با مردم بسیار و در آن زعفران روید.» رویدادهای سیاسی و لشکرکشی‌های پی در پی و پدیده‌های طبیعی مانند وبا، طاعون و زلزله در طول تاریخ مخصوصاً از قرن‌های ششم و هفتم به بعد مردم این سامان را مجبور به یک سلسله مهاجرت‌ها و کوچ‌های دور و نزدیک می‌سازد. بطوریکه جهانگردان و سیاحان گاه از کرمانشاه با عنوان شهر جلیل القدر و پرجمعیت یاد می‌کنند. و گاهی آنچنان شهر بی‌ارزش می‌شود که در حد یک روستا افول می‌کند. مثلاً پیتر دلواله جهانگرد معروف ایتالیائی در سال ۱۶۱۷ میلادی یعنی در حدود ۳۷۶ سال پیش وارد ایران می‌شود به سرزمین متروک و مخروبه‌ای می‌رسد که نام

آن قصرشیرین است. و بعد از گذشتن از کرند و هارون آباد به ماهیدشت می‌رسد و روال طبیعی این است که منزل بعدی کرمانشاه شهر جلیل‌القدر و پرجمعیت باشد، اما دلاواله می‌نویسد: «روز دوشنبه ۱۶ ژانویه ۱۶۱۷ موفق شدیم فقط نصف روز راهپیمائی کنیم و به علت برف و باران مجبور شدیم برای استراحت به دهی که نزدیک پل رودخانه قره سو بنا شده پناه آوریم.» در این زمان که کرمانشاه تا حد یک ده تنزل کرده، کاروان سیاح ایتالیائی به منزل بعدی یعنی بیستون می‌رسد. از آنجا راهی صحنه می‌شود و می‌نویسد: «شب را در صحنه که جای نسبتاً بزرگی است به سر آوردیم، در اینجا کاروان بزرگی بار افکنده بود، ولی چون شهر بزرگ است برای بیتوته خانه‌ای پیدا کردیم» (یوسفی، ۱۳۷۳: ۱۰۶).

اضافه بر حضور و عبور سیاحان و گزارش‌هایشان؛ یکی دیگر از نکات مهم و قابل‌اعتنا در ارتباط با دگرگونی‌های فرهنگی و زبانی کرمانشاه علاقه مندی مردم این دیار به امام سوم (ع) و نیز حضور علما و دانشمندان دین در این منطقه است. در کرمانشاه بزرگانی از همه رده‌های علم و فرهنگ در کمال پویایی بالیده‌اند و رشد کرده‌اند که به ویژه در حوزه تصوف و علوم دینی و اعتقادات و ارتباط با ائمه (علیهم السلام) نقش تاریخی چشم‌گیری داشته‌اند و این بزرگان با توجه به حوزه کاری و اعتقادی خویش با عتبات عالیات مرتبط بوده‌اند و با ائمه طاهرین مکاتبه و مراوده داشته‌اند و باعث گسترش و رونق فرهنگ تشیع و تأیید و تثبیت مسیر کرمانشاه به عتبات گردیده‌اند. به همین دلیل برای این مدعا به طور خلاصه افزون بر شخصیت‌هایی که در متن مقاله‌ی آیت الله نجومی و یوسفی، پیشتر ذکرشان رفت به شرح مختصر احوالی از تعداد دیگری از این بزرگان و علمای دین می‌پردازیم تا نقش آنان در ایجاد کانال ارتباطی یعنی راه دستیابی به عتبات و کربلا در کرمانشاه بیش از پیش مشخص باشد. بی‌گمان حضور علما و دانشمندان و محدثان و فقهاء و ارتباط آنان با ائمه علیهم‌السلام در عراق و عتبات عالیات دلیل بسیار مستحکمی است که از قرن دوم هجری، کرمانشاه دروازه‌ی ورود به کربلا بوده است. بهترین سند برای اثبات این داعیه، وجود همین دانشمندان است که به استناد گواهی موجود کتب تاریخی برخی از این دانشمندان مستقیماً با مردم در ارتباط بوده‌اند و نامه‌ها، عرایض و وجوهای شرعی و پرسش‌ها و مشکلات اعتقادی و دینی آنان به محضر امامان خویش می‌رساندند و در طول تاریخ موجب نشر زبان فارسی و شکل‌گیری یک لهجه از این زبان موسوم به فارسی کرمانشاهی شده است. اینک به شرح بسیارگزیده‌تری به معرفی و احوال موثرترین این دانشمندان می‌پردازیم که در آشکارشدن گذرگاه کرمانشاه و عتبات، می‌توانند اسناد موثق، موجه و مویدی باشند.

لهجه‌ی فارسی کرمانشاهی

بسیاری از نقد و نظرها و گفتگوهایی که در ارتباط با لهجه‌ی فارسی کرمانشاهی دیده؛ شنیده یا خوانده ایم؛ متأسفانه از سوی برخی از افراد نا آگاه و شماری غرض پیشه به تعداد انگشتان دست انجام گرفته است و یا انجام می‌شود که از دانش زبانی و ویژگی‌های پذیرفته شده‌ی علم زبان شناسی و از گزاره‌های مستند تاریخی ناآگاه هستند و کمترین اطلاعاتی در این خصوص دارند. همین امر موجب اعوجاج و خلط مبحث و صدور حکم‌های ناآگاهانه‌ای شده است که خوشایند اهل نظر و جامعه‌ی گویشوران این لهجه نیست. و بعضاً کاملاً مشاهده می‌شود که بسیاری از این نقد و نظرها از حوزه‌ی تعصب ناآگاهانه و یا شیدایی چشم و گوش بسته و مجادله‌های کور و راه به دهی نبر، برخاسته است. چکیده‌ی این دیدگاه‌ها این است که لهجه‌ی فارسی کرمانشاهی نامشروع و از روزگار حکومت رضاخان و رویکرد اسیمیلیسیون دستگاہ وی بر کرمانشاه تحمیل شده است. این رویکرد از سوی اهل فن و تاریخ پذیرفته نیست؛ بلکه از کهن روزگاران پیشین زبان و لهجه‌های مردم منطقه‌ی زاگرس؛ غرب و کرمانشاه کردی بوده است و این زبان یکی از زبان‌های زنده‌ی ایرانی و از گروه بزرگ زبانی هند و ایرانی است که بعدها به هند و آریایی و اخیراً، هند و اروپایی نامیده می‌شود؛ که به باور من همان عنوان گروه هند و ایرانی راستین‌تر و واقعی‌تر است. بنابراین زبان کردی و زبان فارسی هر دو به لحاظ ساختاری و نزدیکی آوایی از یک ریشه رشد کرده‌اند و ساقه‌های بالنده و پر ثمر از این ریشه‌ی کهن سال زبانی هستند. وانگهی وجود پارسیان در قرون اولیه هجری در کرمانشاهان توسط مورخین گزارش شده است و این سرزمین از زمان ساسانیان محل آمد و رفت عمال حکومتی و پارسیان بوده است. زبان شناسان در تعریف مختصر و تقریباً جامع و مانعی می‌گویند: زبان؛ یک سیستم زنده‌ی اجتماعی است. بنا بر سرشت و ذات درونی این تعریف هر موجود و سیستم زنده‌ی اجتماعی دائماً در حال تغییر و دگرپسی است و این تغییر گاه رو به رشد و بالندگی است و گاه به سمت نشیب و نیستی، کما اینکه بسیاری از لهجه‌ها و زبان‌های دیگر این گروه مرده‌اند و فقط آثاری مکتوب، اگرچه اندک از آنها به جای مانده است و گویشوری ندارد.

خوشبختانه زبان فارسی و کردی با بسیاری تنوع و گوناگونی لهجه‌هایشان هنوز زنده و پویا هستند و گویشوران و ادیبانی فراوان با این زبان‌ها گفتگو می‌کنند و ادبیات می‌آفرینند.

زبان فارسی امروزی ایران؛ از ریشه‌ی زبان فارسی دری؛ زبان مردم شرق ایران کهن زبان مردم بلخ و سیستان تا خجند امروز و خراسان بزرگ دیروز بوده و هست و زبان کردی؛ زبان غربی مردم ایران کهن از

شرقی‌ترین نقطه‌ی مدیترانه تا منطقه‌ی کوه‌های زاگرس در غرب ایران امروزی تا مرز دشت‌های خوزستان بوده و هست با تمامی لهجه‌های دور و نزدیک و دگرذیسی وارد آمده بر این زبان اما اگر پذیرش و اقبال عمومی زبان فارسی از دوره‌های دیرین تا به امروز بیشتر از کردی و دیگر زبان‌های رایج ایرانی بوده است؛ دلایل عمده و متعدد دارد که مهمترین آنها عبارتند از:

۱- دگرگونی‌های تاریخی و سرگذشت بروز و ظهور حکومت‌ها و جنگ‌ها و کوچ‌ها و رویکردهای سیاسی و آیینی و زبانی برندگان جنگ‌ها و تسلط اقوام و پادشاهان و وابستگان آنان در روزگاران کهن پیش و بعد از اسلام تا روزگار معاصر که با توجه به اسناد و گزارش‌های تاریخی؛ بسیار گذرا نگاهی می‌اندازیم.

۲- خواسته یعقوب لیث صفاری بعد از قیام مسلحانه بر علیه حکومت اسلامی خلفای عباسی و تشکیل اولین حکومت و دولت ملی ایرانی در شرق ایران در قرن سوم بعد چیرگی مسلم و مسلط اعراب بر تمامی مظاهر فرهنگی سیاسی اعتقادی و فرهنگی اجتماعی ایران. یعقوب در آغاز تشکیل دولتش از شاعرانی که او را به زبان عربی مدح گفته بودند. به روایت تاریخ سیستان؛ به آنان می‌گوید: به زبانی که من درنیابم شعر نگوید. و شاعران فارسی سرودن گرفتند. اصل روایت تاریخ سیستان اینگونه است: «... پس شعرا او [یعقوب لیث صفاری] را شعر گفتندی به تازی:

قد اکرم الله اهل المصر و البلد بمُلک یعقوب ذوالأفضال و العُدَد

... چون این شعر برخواندند او عالم نبود، درنیافت. محمد بن وصیف حاضر بود و دبیر رسایل او بود و ادب نیکو دانست و بدان روزگار نامه پارسی نبود. پس یعقوب گفت: چیزی که من درنیابم چرا باید گفت؟ محمد وصیف پس شعر پارسی گفتن گرفت و پیش از او کسی نگفته بود که تا پارسیان بودند سخن ایشان به رود بازگفتندی، بر طریق خسروانی، و چون عجم برکنده شدند و عرب آمدند، شعر میان ایشان به تازی بود و همگان را علم و معرفت شعر تازی بود و اندر عجم کسی برنیامد که او را بزرگی آن بود پیش از یعقوب که اندرو شعر گفتندی، مگر حمزة بن عبدالله الشاری و او عالم بود و تازی دانست. شعرای او تازی گفتند و سپاه او بیشتر همه از عرب بودند و تازیان بودند، چون یعقوب زنبیل و عمار خارجی را بکشت و هری بگرفت و سیستان و کرمان و فارس او را دادند، محمد بن وصیف این شعر بگفت:

ای امیری که امیران جهان، خاصه و عام بنده و چاکر و مولای و سگبند و غلام از این گزارش ارجمند تاریخی اینگونه می‌توان نتیجه گرفت که بعد از چیرگی اعراب بر ایران و اقبال و شاید اجبار به نوشتن و گفتن به زبان عربی؛ زبان رایج حکومت و اغلب اقوام ایران که در آغاز ورود اسلام؛ پهلوی ساسانی و دیگر زبان‌های زنده‌ی ایرانی مثل زبان کردی و ... بود در مدت دو قرن و نیم به فراموشی سپرده شد و بعد از انقلاب‌ها و نهضت‌های فرهنگی و سیاسی و نهایتاً انقلاب و مبارزه‌ی مسلحانه‌ی یعقوب لیث صفاری و ایجاد دولتی مستقل از خلفای حاکم بغداد و دستور یعقوب در سرودن شعر به زبان فارسی؛ زبان فارسی دری بسرعت جایگزین زبان عربی می‌شود و با اقبال عمومی نیز مواجه می‌گردد. این اقبال عمومی به گونه‌ای بود که در کمتر از ۱۵۰ سال و با همراهی و حمایت حکومت سامانیان در نهضت ترجمه به فارسی دری و همراهی شاعران و نویسندگان و دانشمندان در روزگار غزنویان؛ زبان فارسی دری زبان پذیرفته‌ی اقوام دیگر ایران می‌شود و در حقیقت زبان نوشتاری و تخاطب دربار و حکومت‌ها و شاعران و نویسندگان و مردم کوی و برزن می‌گردد.

بهترین شاهد بر این ادعای نیز گزارش و روایت هزار ساله‌ی ناصر خسرو قبادیانی بلخی است که در کتاب ارزشمند سفرنامه‌ی خود در هنگام سفر به تبریز نوشته است: شاعری تبریزی؛ قطران نام نزد او آمده است و مشکلات دیوان منجیک را از وی پرسیده و فهرستی یا بهتر است بگویم فرهنگی واژگانی از فارسی را گرد کرده بود و به زبان فارسی شعر ساخته بود. همین سند ارجمند نشان می‌دهد که زبان فارسی دری جای خود را در چهار سوی ایران و تمامی اقوام گشوده بود. بنا براین زبان فارسی که بیشتر زبانی حکومتی بود با پذیرش و اقبال شاعران و ادیبان و مورخان و منشیان و عامه‌ی مردم و اقوام ایرانی همراه می‌گردد و بویژه ادیبان، شاعران و حتی علمای دین و فلاسفه و عارفان بیشتر به این زبان پرداخته و نوشته‌اند و در طول زمان و دست بدست شدن قدرت و حکومت‌ها که بیشتر سردمداران آنها غیر فارس زبان و عمدتاً ترک بوده‌اند از زبان فارسی استفاده می‌کردند. اسناد و گزارش‌های متعدد و مکرر تاریخی گواهانی معتبر بر دلایل و رویکردهای تدریجی در تحول فرهنگی و اجتماعی و چیرگی همه جانبه‌ی تغییر و تحولات و شکل‌گیری لهجه‌ی فارسی کرمانشاهی در حوزه تخاطب و گفتار به ویژه در بیش از دو قرن اخیر است.

از طرفی نیز زبان فارسی زبان رسمی و زبان معیار همه‌ی اقوام ایرانی بوده است و از چهار نقطه شرق و غرب و شمال و جنوب با آن ادبیات خلق می‌شده است. گویشوران با لهجه‌های مختلف فارسی صحبت

می‌کردند و همین معیارها باعث مقبولیت بیشتر زبان فارسی بوده است. اما حکایت لهجه‌ی فارسی کرمانشاهی دور از لهجه‌های دیگر فارسی نیست. خیلی گذرا شواهدی تاریخی بیان شد که از روزگاران کهن تاریخ به دلیل اینکه کرمانشاه در سر راه تاریخی - غرب به شرق - یا راه ابریشم و راه شاهی بوده است پیوسته مردمان دیگری غیر از اقوام کرد در گذار و اقامت و تجارت و حکومت بوده‌اند و بی تردید در ترویج زبان حکومتی ده قرن اخیر - فارسی دری - بسیار پر تأثیر و بویژه از روزگار تسلط حکومت مرکزی صفویه به بعد تا روزگاران معاصر، کارگزاران حکومتی و خاندان‌های شهری و مهاجر، غیر ایلی و غیر کرد؛ در کرمانشاه ساکن بوده‌اند و نقش عمال دیوانی و کارگزار حکومتی را نیز داشته‌اند و مهمتر از این رویکرد؛ نقش مهم زائران عتبات عالیات را نیز که طی بیش از سیزده قرن از این منطقه‌ی عبور کرده و ساکن شده‌اند؛ نباید نادیده گرفت. و همین‌ها که به زبان رسمی و حکومتی وقت (فارسی) حرف می‌زدند؛ پرنگتر در ایجاد یک لهجه به زبان دری موسوم به لهجه‌ی فارسی کرمانشاهی موثر واقع شده است.

طبیعی است که به دلیل زنده بودن زبان و پذیرش و صدور واژگان و ترکیبات و نزدیکی صامت‌ها و مصوت‌های زبان‌های یک گروه زبانی مشترک با هم، موجب خلق یک لهجه خواهد شد و امتزاج آواها و کلمات دخیل لهجه‌های کردی کرمانشاهی با زبان فارسی در طی قرون لهجه‌ی خاص از زبان فارسی ایجاد شده است که به آن لهجه‌ی فارسی کرمانشاهی می‌گوییم. این لهجه دارای ویژگی‌های شناخته شده‌ی زبان شناسی است که به زبان فارسی دری بسیار نزدیک است و از یک ساختار مستحکم زبانی با تمام ویژگی‌های نشانه شناسی نحوی و ساختاری و واژگانی و آوایی برخوردار می‌باشد. از طرف دیگر چون شهرستان کرمانشاه مرکز غرب ایران بوده است، نقش دارالملکی را داشته و در پذیرش مهاجران و تثبیت و تأیید کاربری زبان فارسی بسیار مؤثر بوده است؛ به همین لحاظ و موقعیت گذرگاهی و تجاری استان کرمانشاه و بازارهای بزرگ و مهم و حضور تجار و تجارت پر رونق و شکل‌گیری خاندان‌های حکومت‌گر غیرکرد و یا حاکمان کرد وابسته به دربارهای حکومت‌های مرکزی و فرمانبری از سیاست و ادبیات حاکمان غیرکرد زبان و فارسی گو؛ همگی عوامل و دلایلی محکم در جریان جایگزینی لهجه‌ی فارسی کرمانشاهی در طی قرن‌ها به ویژه چهار قرن اخیر در شهر کرمانشاه هستند.

بنابراین در تغییر سریع روستا نشینی و کوچ روی و تمایل انتخابی و جبری به شهر نشینی؛ شهر گسترش یافته‌ی کرمانشاه از روزگار صفویه و وزرای کرد نسبش؛ خاندان زنگنه؛ و عمال و کارگزاران حکومت‌های

بعد به ویژه دوران قاجار و پهلوی بیشتر به زبان فارسی می‌نوشتند و ادبیات خلق می‌کردند و حرف می‌زدند و همین امر موجب رواج این لهجه‌ی توانمند کرمانشاهی شده است که در رده‌ی لهجه‌های دیگر زبان فارسی قرار می‌گیرد؛ مثل فارسی اصفهانی، فارسی شیرازی، فارسی قمی، فارسی تهرانی، فارسی کرمانی، فارسی یزدی فارسی مشهدی... که همه‌ی این لهجه‌ها دارای ویژگی‌های آوایی خاص زبان شناسی هستند و کاملاً قابل مطالعه و بررسی آکادمیک و دارای فاکتورهای مقبولیت علمی می‌باشند.

بنابر گزارش‌های تاریخی از دگرگونی‌های سیاسی حکومتی و تغییرات اجتماعی و حضور اقوام و مردمی غیر کرد زبان و موقعیت جغرافیایی منطقه‌ی زاگرس و غرب و کرمانشاه و ماندگاری مهاجران به هر دلیل در این خطه چیرگی زبان و لهجه‌ی تخاطبی غیر از زبان و لهجه‌ی کردی ناگزیر بوده. فارسی کرمانشاهی یکی از لهجه‌های شناخته شده‌ی زبان فارسی است با امتزاجی از واژگان و ترکیبات و ویژگی‌های آوایی زبان و لهجه‌های کردی کرمانشاهی. ناگفته پیداست که این لهجه از ساختار زبان فارسی بهره‌مند و بسیار با ریشه و استوار است همان قدر که زبان فارسی استوار و با ریشه است و همان قدر که زبان کردی استوار و با ریشه است.

نتیجه‌گیری

«لهجه‌ی» فارسی کرمانشاهی با یک مطالعه‌ی دقیق؛ همان ساختار زبان فارسی است؛ با ویژگی‌های آوایی و گاه واژگانی و کاربرد تصریفی و فعلی. پایان سخن سه تعریف از- زبان، لهجه و گویش - به مخاطبان ارجمند ارائه می‌دهم که امیدوارم ریشه‌ی بسیاری از اختلافات و ناآگاهی‌ها را بخشکاند. زبان شناسان در تعریف زبان گفته‌اند: "زبان سیستمی زنده و اجتماعی با ساختاری مشخص و واژگان و ترکیباتی شناخته شده است." و در تعریف لهجه گفته‌اند: "هرگاه زبانی در مجموعه‌ی واژگان و ترکیبات و بکارگیری آنان دچار تغییر آوایی شود لهجه از آن زبان شکل می‌گیرد." به همین دلیل می‌بینیم که یک زبان در جغرافیای مختلف با لهجه‌های گوناگون کاربرد و گویشوران ویژه دارد. مثل لهجه‌های مختلف زبان کردی و زبان فارسی. همچنین زبان شناسان در تعریف گویش گفته‌اند "علاوه بر تغییرات آوایی اگر بعضاً تغییرات واژگانی و نحوی در یک زبان صورت بگیرد؛ گویش از آن زبان ساخته شده است.

به همین دلیل هر چقدر گویش‌ها تغییرات واژگانی؛ ترکیبی و ساختاری کنند از زبان اصلی دورتر می‌شود. از دلایل و فاکتورهای ایجاد لهجه‌ی فارسی کرمانشاهی علاوه بر یادکردهای تاریخی که در صفحات پیشین این مقاله یاد کرده شد، وجود خاندان‌هایی غیر کرد هستند که غالباً فارسی زبان و فارسی گو بوده

اند و همگی از سه قرن اخیر برای تروج مذهب و یا تجارت و دلایل دیگر در کرمانشاه ساکن شدند و عبارتند از:

خاندان‌های: آل اقا - کزازی - مهدوی - عراقی - علامی - مییدی - معصومی لاری - سردار کابلی - خاندان جلیلی - خاندان علما - خاندان کاظمی - حجتی - حاج آخوند - خاندان بیدل - خاندان بسمل کرمانشاهی - خاندان اخوت - خاندان هاشمپور - خاندان شهرستانی و خاندان نجومی - خاندان الهامی - خاندان شله‌ای - خاندان کریمی - خاندان وزیزی - خاندان ممدوحی - خاندان حاج دایی - و خاندان های باز مانده از شاهزادگان قاجار و تجار و صنعتگران اصفهانی یزدی و اراکی و شیرازی؛ همدانی و خاندان‌هایی از مذاهب اسوری؛ ارمنی و یهودی و بازماندگان خوارزمشاهیان؛ و سکنا گزیدگان از ژائران و مهاجران دیگر شهرستان‌های استان‌های همجوار و حضور قشون و فرماندهان نظامی از صفویه؛ افشار؛ زندیه؛ قاجار و به ویژه خاندان پهلوی و حضور ارتشیان و افراد ژاندارمری و پلیس و پادگان‌های فراوان و سربازان و کارکنان غیر بومی ادارات و خانواده‌های آنها در کارگزاری و مناسک دولتی و مکاسب عمومی و ماندگاری و عبور نسل‌ها و سیاست‌های مدیریتی و آموزشی پهلوی در تشکیل مدارس و آموزش و پرورش و دانشگاه‌ها و وسایل ارتباط جمعی و رسانه و رسمیت بکارگیری زبان فارسی در همه‌ی تعاملات سیاسی اجتماعی و فرهنگی و حاشیه‌های هر یک از این پارادایم‌ها در روان سازی، بکارگیری و امتزاج زبان رسمی فارسی و لهجه‌های جاری از زبان کردی در منطقه‌ی سیاسی و جغرافیایی کنونی کرمانشاه در شکل‌گیری سرشتی یک لهجه از زبان فارسی در منطقه مخصوصاً مرکزیت سیاسی استان؛ شهر کرمانشاه؛ بسیار اثرگذار و شاخص هستند.

منابع و مأخذ

- ۱- آل اقا، نظام الدین (۱۳۸۰). خاندان آل اقا. جلد اول. کرمانشاه.
- ۲- ابودلف، مسعربن مهلهل خزرچی یبعی (۱۳۴۵). سفرنامه ابودلف (با تحقیقات و تعلیقات ولادیمیر مینورسکی). ترجمه ابوالفضل طباطبایی. زوار. تهران.
- ۳- اصطخری، ابراهیم بن محمد اصطخری (۱۳۶۸). المسالک و الممالک. انتشارات علمی فرهنگی. تهران.
- ۴- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۸۱). کرمانشاهان و تمدن دیرینه آن. نگارستان کتاب. تهران.
- ۵- بلوشر، وپیرت (۱۳۶۲). سفرنامه. ترجمه کیکاوس جهاننداری. انتشارات خوارزمی. تهران.

- ۶- بیگلری، هرمز (۱۳۷۴). تاریخ کرمانشاه در عصر قاجار. انتشارات طاق بستان. کرمانشاه.
- ۷- داماندایف، محمد (۱۳۸۱). ایران در دوران نخستین پادشاهان هخامنشی (قرن ششم قبل از میلاد). ترجمه روحی ارباب. علمی و فرهنگی. تهران.
- ۸- دلاواله، پیتر (۱۳۴۸). سفرنامه پیتر دلاواله. ترجمه شعاع الدین شفا. بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تهران.
- ۹- راولینسون، سرهنری (۱۳۶۲). سفرنامه خوزستان «ذهاب». ترجمه سکندر امان اللهی بهاروند. چاپ اول. انتشارات آگاه. تهران.
- ۱۰- سلطانی، محمدعلی (۱۳۷۰). جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان. نشر سهی. تهران.
- ۱۱- طبری، محمدبن جریر (۱۳۸۶). تاریخ بلعمی. ترجمه ابوعلی بلعمی. تصحیح ملک الشعرای بهار و محمد پروین گنابادی. تهران.
- ۱۲- گلزاری، مسعود (۱۳۵۷). کرمانشاهان - کردستان. دو جلد. انتشارات آثار ملی. تهران.
- ۱۳- مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین (۱۳۵۳). مروج الذهب و معادن الجواهر (جلد اول). ترجمه ابوالقاسم پاینده. بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تهران.
- ۱۴- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲). نزهة القلوب. باهتمام گای لیسترنج. حدیث امروز. تهران.
- ۱۵- محسنیان راد، مهدی (۱۳۸۴). ایران در چهار کهکشان ارتباطی. انتشارات سروش. تهران.
- ۱۶- نجومی، مرتضی (۱۳۷۳). نشریه آئینه. شماره ۱۴ و ۱۵. تهران.
- ۱۷- یعقوبی، ابواحمد (۱۳۶۲). تاریخ یعقوبی. ترجمه‌ی محمدابراهیم آیتی. جلد اول. انتشارات علمی و فرهنگی. تهران.

بارودۆخی کاکهیی له ناوچهی گهرمیانی باشووری کوردستاندا

هه یاس مه محمود کاکهیی¹

کاتی قه بوولکردن: ۲۰۲۱/۰۵/۲۸

کاتی وه گرتن: ۲۰۲۱/۰۴/۰۷

پوخته

کاکهییه کان وه ک توێژێکی کورده واری له کوردستان له دێرزه مانه وه (سه رده می میدیه کان و کاشیه کان تا ده گاته سه رده می نوێ) میژوو یان هه یه. سه ره پای ئه وه هه موو بارودۆخه ناله باره ش که به سه ر یاندا هاتوو و مانه وه ی خۆیان پاراستوو. له ناوچه ی گهرمیانی باشووری کوردستاندا چه ندين میرنشینیان هه بووه، که پایتهختیان داقوق بووه له باشووری کهرکووکدا. له میرنشینی ئه رده لان و میرنشینی بابانیش له سه رده می قاجاریه کان و عوسمانیه کان کاکهییه کان رۆلیان هه بووه. دوا ی نه مانی میرنشینی بابان له سالی ۱۸۵۱، کاکه یه کان دو چاری بارودۆخیکی ناله بار بوون، ناچار بوونه کۆچ بکن و ناوچه و ديهاته کانی خۆیان به جی بهیلن له هه ورمان و شاره زوو ره وه بۆ پشتی قه ره داغ به ره و ناوچه کانی ده وره به ر ی شاری کهرکووک هاتوون، له و شوێنا نه ی به جیان هه شتوو ه تا ئیستاش ئاسه واریان به ناوی خۆیا نه وه ماوه، پاشان له باشووری داقوق له هه ژده ديهاته دا ده گیرسینه وه. هه ر له سه ره تا ی دروستبوونی ده وه له تی عیراقه وه ته عریبی ئه م ناوچه نه ده ستی بێ کردوو، دواتریش به هۆی په یدا بوونی تیرۆرستانی قاعیده و داعش ئه و ديهاته نه چۆل کراون و کاکهییه کان روو له شاره کان ده کهن. به هۆی ئه م شه رانه وه له ناوچه ی کهرکووک نزیکه ی ۲۵۰ شه هید و بزبوویان هه یه. له حا لی ئیستاش به هۆی جموجۆلی داعش و کوشتاری عه ره به کانی ده وره به ر یان ته نیا چوار دێیان ماوه به ژماره یه کی که م له خیزان، ئه وانیش له دلّه راوکی و مه ترسیه کی زۆردان که هاوسنوورن له گه ل عه ره به هاورده کان، ده یانه و ئی ده ست به سه ر ما ل و مو لک و زه ویه کانیاندا بگرن. کاکهییه کان به گشتی له شه ر و ناژاوه خۆیان به دوور ده گرن، چه ز له بیکه وه ژیان و ژیا تیکی ناشتیانه ده کهن، لیورده بیان زۆره، جگه له په یره و کردنی راستی و پاکی، خاک و نیشتمانی خۆشیان خۆش ده ویت.

وشه سه ره کییه کان: کاکهیی، گهرمیان، باشووری کوردستان، ته عریب، یارسان.

1- لیکۆلەر و نووسەر له بواری میژوو و ئه ده بیاتی یارسان. hayyas.kakay@yahoo.com

شرایط کاکه‌یی منطقه‌ی گرمیان در جنوب کردستان

هیاس محمود کاکه‌یی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۰۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۱۸

چکیده

کاکه‌یی یکی از اقلیت‌های موجود در کردستان است که دیر زمان‌یست (از زمان مادها و کاسی‌ها تا به امروز) دارای تاریخ هستند. هر چند شرایط بسیار ناگواری را هم تجربه کرده‌اند اما توانسته‌اند خود را حفظ کنند. در طول تاریخ چند دولت و میرنشین نیز در منطقه‌ی گرمیان جنوب کردستان داشته‌اند که پایتخت آنها داقوق در جنوب کرکوک بوده است. همین‌طور در میرنشین اردلان و میرنشین بابان در زمان قاجارها و عثمانی‌ها نیز بدون نقش نبوده‌اند. میرنشین بابان در سال ۱۸۵۱ میلادی افول می‌کند و از آن زمان کاکه‌ای‌ها شرایط نامساعدی برایشان به وجود می‌آید و همین مهم نیز سبب می‌شود تا دست به کوچی اجباری بزنند و منطقه و روستاهای خود را در شهرزور و هورامان و پشت قره داغ- که هنوز آثار موجودیت آن‌ها در آنجا هست- را تخلیه کنند و در کرکوک و داقوق قرار بگیرند. نزدیک به ۱۸ روستا به خاطر سیاست تعریب از جانب بغداد و از زمان شکل‌گیری دولت عراق تا به امروز با وجود داعش و القاعده تخلیه شده و می‌شوند و به سمت شهرها روانه می‌گردند. نزدیک به ۲۵۰ شهید و گمشده در کرکوک دارند، تنها ۴ روستا با جمعیتی اندک باقی مانده که آن‌ها نیز در هراس و نگرانی بسیار به سر می‌برند. به خاطر فعالیت‌های داعش و فشار اعرابی که به آنجا کوچانیده شده‌اند و با ایشان هم مرز می‌باشند بیم آن می‌رود که زمین و ملک آنها را بخواهند تصرف کنند. کاکه‌ای‌ها در کل از جنگ و آشوب طلبی بیزار هستند مگر آنکه کسی بخواهد بر آن‌ها حرجی وارد کند. بسیار به همزیستی مسالمت‌آمیز و صلح و دوستی اهمیت می‌دهند و علاوه بر وطن پرستی، تسامح و تساهل را مضاف بر راستی، پاکی در رفتار خود دارند.

کلیدواژه: کاکه‌یی، گرمیان، جنوب کردستان، تعریب، یارسان.

Kakae situation in Garmiyan area of southern Kurdistan

Hayyas Mahmood Kakay¹

Recive data: 2021/04/07

Accpte data: 2021/05/28

Abstract:

Kakae is one of the minorities in Kurdistan that has a long history (from the time of the Medes and Kassites to the present day). Although they have experienced very bad conditions, but they have been able to continue and maintain themselves. Throughout history, they had several emirates in the Garmian region of southern Kurdistan, its capital was Daquq, south of Kirkuk. They also played role in both emirates Ardan and Baban during the Qajar and Ottoman periods. Aftr the fall of Baban dynasty in 1851, and since then the Kakaees have been facing unfavorable conditions, forcing them to migrate and relocate from Shahrazur, Horaman, and Qaradagh area and settled in 18 villages in Kirkuk and Daquq. Since the establishment of the Iraqi government to the present day due to Baghdad's policy of Arabization, the Garmiyan area faced Arabization and recently wast attacked by terrorist groups such as ISIL and Al Qaeda for that reason, Kakaee families left their homes and relocated to cities. There are about 250 kakaee people missing and murdered in Kirkuk, only 4 villages with a small population left, which are also in great fear. Due to the activities of ISIL and the pressure of the Arabs who have moved, they are feared that they will try to seize their land and property. The Kakaees are generally peaceful people and abhor the wars, they care much about peaceful coexistence and tolerance, they believe in truth, and purity in their behavior and practice, in addition, they are patriotic.

Keywords: Kakae, Garmiyan, southern Kurdistan, Arabization, Yaresan.

1- Author and researcher of Yaresan language and literature. hayyas.kakay@yahoo.com

پيشهكى

بوونى كورد له كوردستاندا ميژوويه كى ديريى ههيه كه بۇ ههزاران سال ده گهريتهوه، ئاسهواره كونه كان كه له سهراى خاكي كوردستاندا ههيه، بهلگهه ئه راستيهه. كاكهه (يارسان) وه ك ئاييني كوني كوردان، ئهويش ميژوويه كى كوني له كوردستاندا ههيه. زوربهه ميژوونوسه كان كوردان به چيانشينه كان ناو بر دووه، له سالى ۹۳۴ز كاكهه به كاكهه ناوى هاتوه (ئهب روستهه ل ۲۵). له بهرتهوهه كاكهه به دريژاي ميژوو له بارودوخيكى ناله باردا بووه، له لايه نهارانهوه رووبه رووى زولم و زوردارى بووه تهوه ، كهسيش و ههچ لايه نيك غه مخوريان نه بووه له و رووداوانهه به سهرياندا هاتوه، نووسه و ميژوونوسايش به ئهريى باسيان ليه نه كروون، تهنها به ئاره زوو و مه بهستي نه ياران نووسويانه و لايان كوليوتهوه، تهنا ته هه نديك له نووسه و ميژوونوسان له م سه رده مانه شدا به دروستى ده باره يان ناووسن، يان تومهت و وتهه به بنه ما ده باره يان ده لينه وه.

له م توئينتهوهه ههول ده دهين هه نديك رووناكي بخهينه سه ر ميژووى يارسان (كاكهه)، ههروهه ها ميژوو و به سه رها ته كانيان له ناوچهه گه رميان له باشوورى كوردستاندا باس بكهين.

يارسانيه كان لايه نگرى فه لسه فهه تيشكه او يژتنن (الفلسفه الاشراقيه) كه فهيله سوڧى كورد شه هابه دين سه هره وه ردى (۱۱۵۳ - ۱۱۹۱) به كيك بووه له لايه نگرانى ئه م فه لسه فههه، له سه ر ته وه ش به فيتى مه لا عه ره به كان و فه رمانى سه لاهه دين ئه يوبى له ته مه نى (۳۸ سالي دا) شه هيد كراوه، پاشان تيوتراوه به (الشهيد المقتول). (نه به ل ۳۶). له لايه كى كه شه وه، سى. جى. ئه دموندز ريشهه كاكهه به بۇ ريبازيكى سوڧى هه ريى لوڧستان ده گه ريئته وه كه دواتر به ره و ناوچهه هه ورامان هاتوه بووه ته مه لبه ندى به كه مى ئايينه كه. ههروهه ها كه ريم زه نده (ل ۴۹۲) دا باسى تاكى كاكهه ده كات كه روڧى ليئورده بيان زوره به رامبه ر ئايينه كان و برواكانى تر، ريژى زانست و مه عريفهت ده گرن، بيده نكيان و ريزگرتيان هه به له گه ل خوڧاگرى. به گوڧرهه سه رچاوهه ك گه و ره ترين به دكارى له روانگهه ئه هلى هه ق ئه مانه ن: دروكرن، فيلبازى، دزيكرن، سوڧند خواردن به درو، هه رچه نده نكوولى له ئايينه كانى تر ناكه ن، بگره ريژيشيان ده گرن (ميران ل ۲۰۰)، له گه ل ئه وهه ئه هلى هه ق وه ك ئايين تا رادهه ك به دووره په ريژى خوڧان پاراستوهه، به لام هاوبه شيان له ژيانى كوومه لايه تى كوومه لگاي كورده وايدا به گشتى تا دى تا رادهه ك زياتر ده به و دووره په ريژيه كه شيان كه متر ده بيته وه و كه سايه تى سياسى و روڧشيري زوريان تادا هه لكه وتوهه (ميران ل ۲۰۳). فوناد حه

مه‌خورشید له (٨٩٤) و ئەدمونز له (٤٩٢) دا، کاکهیی به گشتی له بناغه‌دا به رینگایه‌کی سوڤیگه‌ری (ده رویشی) له بواری رینگخستن و دروستبوونی میژوووی و هاوبه‌شی رینگای سوڤیگه‌ریه‌کانی ترن.

وشه‌ی کاکهیی له زمانی کوردیدا

کاکهیی له زمانی کوردیدا به مانای برا گه‌وره دیت (که‌یوان ل ١٠٢)، بنه‌ره‌تی ئەم وشه‌یه زۆر کۆنه. کاشیه‌کان که به‌شیکن له باوبایرانی کورد له ناوچه‌ی لورستانی ئیستادا حوکمرانیان کردوو، یه‌کێک له پاشاکانیان ناوی (ناکوم کاک ریمی) بووه. ماده‌کان له تیوان (٧٠٠-٥٥٠ پ.ز). فه‌رمانه‌وا بوون، وشه‌ی (که‌ی) یان کردوو به‌ پیشگر بۆ ناولینانی مندان، به‌ تایه‌ت بۆ چینی ده‌سه‌لاتداران وه‌ک (که‌یه‌خسار = کاک خه‌سه‌رو) که سیه‌مین پادشای ده‌وله‌تی ماد بوو (٦٣٠-٥٨٣ ز). (که‌یوان ل ١١٤)، که‌یکاس، که‌یخودا. (گۆفاری که‌رکوک ژ ٣٢٢ ل ١٠٩٧). زاراوه‌ی کاکا بۆ پیش ده‌رکه‌وتنی ئایینی ئیسلام و پیش زاین ده‌گه‌رته‌وه، که‌ چهند پادشای کوردستان ناسناوی (کاک، کاکا، کیکیا، یان هه‌لگرتوووه (که‌یوان ل ١١١)، کاکه‌یی یان کاهکاهی بۆ یه‌که‌م جار بۆ دانیشتوانی ناوچه‌ی سه‌ر به‌ هه‌ریمی لورستان ناوی هاتوو، له‌ سه‌ده‌ی شازده‌می زاینی به‌شیکیان ئاودیوی شاره‌زور بوون، هاوکات هۆزی ساره‌لی که‌ ئه‌وانیش ئه‌هلی هه‌قن له‌ هۆزه‌کانی لیوای قه‌رده‌اغ بوون (زرار ل ١٦). مه‌سه‌ودی له‌ سالی ٩٣٣ ز. دا ناوی هۆزه‌ کورد چانیشنه‌کانی به‌ (کاهکاهی) بردوو (مروج الذهب ب ٤ ل ٧٦). له‌ سه‌رده‌می مه‌غۆله‌کان له‌ سه‌ده‌ی حه‌وته‌می ک. / ١٣ ز. زانراوه‌ که‌ له‌ ده‌قه‌ میژووویه‌کاندا ناو هاتوو وه‌ک (مبارزه‌دین که‌ک)، (حسامه‌دین که‌ک) ... (عه‌باس عه‌زاوی ل ٤). له‌ سه‌ده‌ی ١١ ز. ناوی بنه‌ماله‌ی (کاکۆیه) که‌ به‌ ناوی گه‌وره‌که‌یان (کاکۆیه) له‌ سالی (٣٩٨/ک ١٠٠٨ ز). حکومه‌تیکه‌ی له‌ ناوچه‌ی (ره‌ی، ئه‌سه‌هان، هه‌مه‌دان) دروست کرد، واته‌ له‌ سه‌ده‌کانی ناوه‌راست زاراوه‌ی (کاک) وه‌ک ناوی که‌سایه‌تیه‌ک و ناوی حکومه‌تیکه‌ی کوردی به‌ کار هاتوو. به‌ شه‌ه‌ریاری هه‌ورامانیش (٥٠١/ک / ١١٠٧ ز). له‌لایه‌ن موریدان و شوینکه‌وتوواییه‌وه‌ له‌ به‌ر خۆشه‌ویستی (کاکیس) ناو نراوه‌ د. زرار (١٩). سی. جی. ئەدموندز (ل ١٦٧)، که‌ریم زه‌ند (ل ١٦٨)، د. شاکر خه‌سباک (٤٩٢) دا هه‌مان رایان هه‌یه‌ ده‌رباره‌ی ده‌رکه‌وتنی ناوی کاکه‌یی له‌ سه‌رده‌می سان سه‌هاک و پروودای ته‌کیه‌ی به‌رزنجه‌. به‌لام ده‌رکه‌وتنی کاکه‌یی زۆر له‌م میژوووانه‌ کوتره‌، له‌ کاتی شو‌رشه‌کانی دژ به‌ ئەخمینییه‌کان له‌ لایه‌ن نه‌وه‌کانی که‌یقوباد باس له‌وه‌ ده‌که‌ن ئه‌گه‌ر کاکه‌یه‌کانی باکووری رۆژئاوای ئیران له‌ گه‌لیان هاوکاری بکه‌ن سه‌رکه‌وتن به‌ده‌ست ده‌هینن. واته‌ ناوی کاکه‌یی له‌ سه‌رده‌می میدیه‌کان و به‌لکو له‌ پیشتریش هه‌بووه.

کاکهیی له میژووی کۆن و تا ئیستاش له ناوچهی گهرمیان له باشووری کوردستاندا ههن، که به دانیشتوانی رهسهنی ناوچه که ههژمار ده کرین، له پانتای خاکیکی پانوبهرین له تیوان خانهقین له رۆژههلات و زیی بچووک له باکووری کهرکووک، له رۆژههلاتهوه چیاکانی ههورامان تا له باشوور به چیاى حهمرین کۆتایی دیت، که ناوچهی دۆلی کهرکووک و سلیمانی دهگرتهوه جگه له پشدهر و پایتهخه کهیان شاری کهرکووک.

شاری (ههلوان) شاریکی دیرینی کاکهیی (یارسان) و هاویرانیان بووه، له دیر زهمانهوه، سوپای عه ره ب و ئیسلام له پاش داگیرکردنی باشووری عیراق و کووت به ناوی فتوحاتهوه، روو ده که نه مه دائین پایتهختی ساسانییه کان له ناوچه که، که سهلمان پاکی ئیستایه له باکووری شاری بهغدا. لهویوه روو ده که نه کوردستان له دهروازهی شاری ههلوانهوه، له ناوچهی شاری ههلوان شهپکی خویناوی روو ده دات له تیوان سوپای ساسانییه کان که زوربهیان کورد بوونه له گه ل سوپای عه ره ب، کوژراویکی زۆر له گوژه پانی شه په که دا ده بیته له ههر دوو لا، رپوی زهوی به لاشه ی کوژراوه کان داپوشراوه که به عه ره بی ده لین (جلجلة الأرض) (جلجلة الأرض بالجثث = زهوی داپوشراو به لاشه ی کوژراو)، بۆیه ناوی نراوه (جهلهولا) که پاشان ئاوه دان بووه تهوه و بووه بهو شاره ی ئیستا (یاسین، ل ۹۱). داگیرکردنی کوردستان له لایهن عه ره بهوه بوو به هۆی ئه وهی که کورد بۆ ماوهی دوو سه ده به چه ک به ربه ره کانتی عه ره ب بکه ن. (نه به ز، ل ۶۶).

شاری ههلوان و ده وروبه ری، کاکه ییه کان به بنکه و ناوچه ی خۆیان داناوه، ئه ده بیاتی خۆیان له خه لکی تر شار دۆته وه، بۆیه که متر شو ئنه وار و زانیاری و ئه ده بی ئه وان بهر چاو ده که وئ (هاشم کاکه یی ل ۱۳۰). خیلێ جورقان (گورگان) له ده وروبه ری ههلوان ده ژین که رۆژهه لاتنسه کان به گۆرانیان ده زانن، به لام محمه د جه میل رۆژه یانی پیی وایه ئه م ناوه بۆ گۆران ناگه رپته وه. (شه ره فنا مه لا ۱۱۲).

له سه رده می خیلافه تی عه باسیدا به تاییه ت له و کاتانه ی خه لیفه کانی ده سه لاتیان لاواز ده بیته، کورد به نه ئینی که وتوونه ته چالاکی، له ترسی کوشتن و برین نه یان ویراوه به ئاشکرا باوه ری خۆیان به خه لک بگه یه نن، بوونه ته ئامانجی گومان و تومه تبارکردن و بوختان بۆ کردن (نه به ز ل ۶۸)، ههروه ها، جموجۆلی کورد له کوردستان و لورستان بۆ خۆبه رپوه بردن و نازادبوون ده ستی پی کرد، وه ک میرنشینی (عه یشانییه کان) له ۹۶۰ ز دا، که ونداد و غانم کورانی میر ئه حمه د کورپی عه لی عه یشانی له گه ل کورپی خوشکیان حه سنه ویه

کوری حوسین به‌رزیکانی کوردی، میرنشینی حسنه‌ویه‌یان دامه‌زراند، پیکه‌وه ناوچه‌که‌یان به‌پێوه ده‌برد. عه‌یشانی و حسنه‌ویه دوو لقی خێلی به‌رزیکانییه کوردن (قادر محهمه‌د حسنه‌ن لا ۲۱). له کۆتایی سه‌ده‌ی سێهه‌م خه‌لکی شاره‌زور ده‌ستیان به‌ سه‌ر ناوچه‌ی خۆیاندا گرت، چونکه ده‌سه‌لاتی عه‌یشانییه‌کان ده‌گه‌شت به‌ شاره‌زور. له سه‌ده‌ی چواره‌می کۆچیدا، کورد پێ له قۆناغیکی نوی ده‌تیت که بووژانه‌وه‌ی سیاسی به‌ خۆیه‌وه ده‌بیتیت، چونکه له‌و سه‌رده‌مه و دواتر میرنشینه کوردیه‌کان له ناوچه جیاوازه‌کانی کوردستاندا سه‌ر هه‌لده‌ده‌ن. (هه‌مان سه‌رچاوه ل ۳۱). له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی پێنجه‌م و پاش لاوازیبوونی خه‌لیفه‌کانی عه‌باسی له لورستان و کوردستان، واته ناوچه‌کانی ژیر ده‌سه‌لاتی میرنشینه کورده‌کان، حسنه‌ویه کوری حوسین به‌رزیکانی و کوره‌که‌ی به‌در و نه‌وه‌کانی فه‌زله‌ویه‌کان دژ به‌ پروا و ده‌سه‌لات بوون، کاتیک ئال بویه ده‌یله‌می له‌گه‌ڵ خه‌لیفه‌ی ئیسلام له به‌غدا بوون، رێپاز و ئایینی یارسان ده‌رده‌که‌ویت چونکه دوا‌ی ئه‌وه چیدی به‌ نه‌هینی نه‌مایه‌وه. (گولمه‌ادی لا ۴۹).

له سه‌رده‌می خه‌لیفه‌تی عه‌باسیه‌کان کاکه‌بیان به‌ نوسه‌یری ناو براون، گوايه سوپاسالاری عه‌باسی به‌ ناوی (رائق) له‌ سالی ۹۹۱ز. (۳۸۱ ک) داوا له نوسه‌یرییه‌کانی هه‌لوان ده‌کات دژ به‌ دروستبوونی دوله‌تی (عه‌یاری = عه‌نازی) بووه‌سته‌وه. (هاشم کاکه‌یی لا ۱۳۰). به‌لام کاکه‌یی نوسه‌یری نین و په‌یوه‌ندیشیان به‌ نوسه‌یرییه‌وه نیه (ئه‌یوب رۆسته‌م لا ۲۸۱). عه‌باس عه‌زاویش له‌ لاپه‌ره ۱۰۰۰دا هه‌مان رای ئه‌یوب رۆسته‌می هه‌یه، که‌چی مینۆرسکی ئایینی گۆرانه‌کان به‌ نوسه‌یری ناو ده‌بات، له‌وانه‌یه ئه‌مه‌یان له‌ رینگای له‌یه‌که‌چوونی هه‌له‌وه هاتبیت له‌ گه‌ل نوسه‌یرییه‌کانی سووریا (نه‌جاتی عه‌بدالله لا ۱۴۳). محهمه‌د کوری نوسه‌یری نومه‌یری (۲۷۰ک / ۸۸۴ز). دامه‌زرینه‌ری نوسه‌یرییه‌ بوو، له‌ ساتی دامه‌زراندنییه‌وه لای کورد نامۆ نه‌بووه، (فازو یان فادۆی) کوردی یه‌کێک بووه له‌ که‌سه‌ نزیکه‌کان و هاویری محهمه‌د کوری نوسه‌یر، دواتر بای خۆی جه‌ماوه‌ری له‌ کوردستان په‌یدا کردووه، خورشید پاشا خه‌لکی گوندی زه‌رده‌ی لای سه‌رپولی زه‌هاو، هۆزی هه‌لیانی کوردی و فه‌یلی و زۆربه‌ی هۆزی گۆران که ئه‌مانه ئه‌هلی هه‌قن، به‌ نوسه‌یری داناون (زرار ل ۳۲). لای ئاییناسی عه‌ره‌ب، نوسه‌یری نه‌ به‌ ئاین و ئایینه‌یه‌تی به‌ کوردی و کوردستانی نه‌ناسراوه (که‌یوان ل ۱۴۳)، مه‌سیحیه‌ کلدانیه‌کان له‌ سه‌ر زه‌وی کاکه‌یی له‌ باشووری داقوق که‌نیه‌یان هه‌بووه له‌ دینی (لاشوم = لاسین) (گ. ک. زانیاری کورد ژ ۱۰ لا ۳۷۳). ئه‌مه‌یان پێش هاتنی سوپای عه‌ره‌ب و ئیسلام بووه که مه‌سیحیه‌ کلدانیه‌کان له‌ لاسین و ده‌وروبه‌ری داقوق نیشه‌جی بوونه، به‌لام ئیستا ئاسه‌واری له‌ لاسین ماوه بووه‌ته ته‌پۆلکه، هه‌روه‌ها دینی کلیسه له‌ ته‌نیشته داقوق که ئیستا بووه‌ته عه‌ره‌بنشین.

شارى حهلوان شارىكى دىرىنى كوردنشىن بووه. له تومارى ئاشورىيه كان ناوى هاتووه، كه ده كه وپته سه ر شاخى زاگرووس و ۱۹۰ كم له دوورى به غداوه هه لكه وتووه، له سه ر پىگاي به غدا و تاراندايه، تهيمور له ننگ وىراني كردووه، ئاسه واره كەشى له نزيك سه رپيلى زه هاوه، له شوپنى شاروچكه ي (ده ره ته ننگ) دروست كراوه. (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ل ۳۸۲).

ده و له تى (عه يارى = عه نازى) ده و له تىكى يارسانى بووه چونكه له سالانى (۱۰/۴۰۰ از). له گه رميان، ناوچه ي كا كه يى (يارسان) شين بووه، ئه و ده و له ته ش له سالى (۱۰/۴۲۱ ك) دامه زراوه له سه ر ده ستى (أبو الفتح محممه د بن عه يار) كه ده سه لاتی به سه ر شارى حهلوان، دینوهر، شاره زوور، كرماشان هه بووه، خو ی سه رو كى خيلى شانجانى كوردى بووه (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ل ۳۸۶) أبو الفتح و به درى كورى پيشتر له ده و له تى حه سنه ويه (۲۸۰ ك / ۹۹۰ ز) حوكمران بوون، و هه و ليان داوه ده و له تى له ده ستى حه سنه ويه كان زه وت بكه ن و ده و له تى عه يارى يان عه نازى دروست بكه ن و به ناوى خو يه وه عه يارى و حوكمرانى بكات، چونكه خزمایه تيش له تىوانياندا نه بووه. (شه ره فنا مه ل ۲۴۱).

داقو ق له سه ده ي سى و چوارى كوچى سه تته رى ميرنشىنه كوردىيه كان بووه، (حه سنه وي، عه نازى، جاوان)، له سه رده مى مه غوله كان، ته ته ر، ئاق قوينلو، قه ره قوينلو، جه لائىرى، داقو ق پاريزگايه كى سه ره به خو بووه له تىو ئه و دوله تانه (گ.ك. زانبارى كورد ل ۴۳۴). مه غول و ته ته ر له سه ر باوه رى شامانى بوون (داقو قى ل ۲۳۶)، شامان پياوه ئاينىيه كانن كه تىوه ندگىرى ده كه ن له تىوان مرو ف و خودا (داقو قى ل ۲۳۹)، قه ره قوينلو (مه ره ره شه كان) پاشماوه ي تيره توركه كانن، سه رو كه كانيان هه ميشه له لايه ن نووسه ره ئورتو دو كسه كانه وه به له ئاين هه لگه راوه تاوانبار كراون، به وه ي له كو لو نىيه كان قه ره قوينلو (له ماكو و شىككى) (له ماكو و شىككى = واته شكاك) ئه هلى هه قن (نه جاتى عه بدالله ل ۶۱).

ئه گه ر بر و اى ئه هلى هه ق وه ك بر و اى قه ره قوينلو وه كانيش نه ييت، به لام له سه رده مى ده سه لاتدارانى ده و له تى مه ره ره شه كان له كه شو هه وايه كى ئازاددا په رى سه ند (سى. جى. ئه دموندز ل ۱۷۸). گولمورا ديش ناوى ئاق قوينلو به ئه هلى هه ق ده بات.

داقو ق ده كه وپته ژير ده سه لاتی ده و له تى عه نازى تا سالى ۴۸۶ ك / ۱۰۹۳ ز، پاشان ده كه وپته ژير ده سه لاتی سه لجوقيه كان، پاشان سه لجوقيه كان و مه غول و ته ته ر هه ره سيان به خيلافه تى عه باسى هيناوه، ناوچه كه به گشتى ده كه وپته ژير ده سه لاتیان. ئىيران و جه زيره و كوردستان و عىراقى عه ره بى و داقو قيش له و ناوچانه بوون له سالى (۶۹۴ ك / ۱۲۹۵ ز) كه وته ژير قه له مه روى ئىلخانىيه كان. پيش ئه وانيش ماوه يه ك له

ژیر دهسه لاتى نوینه رانى سه لاهه ددین ئه یوبی بوو (گ. هاوارى که رکوک ل ٦٩). جه لاله دین خواره زم شاش په لامارى داقوقى داوه و داگیرى کردوو و ژماره یه کى زۆرى له دانیشتوانه که ی کوشتوو و شاره که شی سوتاندوو (هه مان سه رچاوه ی پيشوو ل ٧٠).

له سه ره تاي هاتيان زه بروه ننگ و شهريان به کار هیناوه بو داگیر کردنی ناوچه کوردستانیه کان، له بهر ئه وه ی میرنشینه کوردیه کان بهرگریان کردوو، پاشان سیاسه تی نهرم و لیخوشبوونیان به کار هیناوه، بویه زۆریه ی میرنشینه کان له سه رده می توغول ینگ پیش چوونی بو به غدا له سالی (٤٤٧ک / ١٠٢٥ز) به ئاره زوومه ندانه چوونه ژیر فه رمانی سه لجوقیه کان (محه مه د حه سه ن ل ١٦٩). له گه ل ئه وه شدا میرنشینه کوردیه کان هه رچه نده په یوه ندیان دۆستانه بوو، به لام ناوه ناوه ساردی ده که وته ئیوانیان به تابه ت پاش توغول ینگ که دواچار بووه هوی نه مانیان (هه مان سه رچاوه ل ١٧٠). کاکه ییه کان له ناوچه ی ئیستانیان له داقوق و که رکوک، ناویان هاتوو و له زه مانی مه غۆله کان جه نگیان له گه لدا کردوون (شوانی ل ١٨١).

پاش دا برانی مه غۆله کان له سالی (٧٣٩ک / ١٣٣٥ز)، داقوق و ناوچه کاکه یینشینه کان به گشتی که وته ژیر دهسه لاتى ئه رده لانییه کان، که میرنشینه که یان له لایه ن (بابا ئه رده لانه وه) له کۆتایی سه ده ی پینجه می کۆچی دامه زرا و شاره زوو و که رکوکیش له ژیر دهسه لاتیاندا بوو، میرنشینی ئه رده لانییه کان میرنشینیکی یارسانی بوو، بابا ئه رده لان یه کیکه له شیخه کانی گۆران کاکه یی (گ. ک. زانیاری کورد ل ٤٦٤). ئه رده لان ناوچه یه که له ولاتی عه جه م له کوردستان، که به شیکه له عیراقی عه جه می و گه و ره ترین شاره کانی (سنه و کرماشانه) بطرس بوستانی (ل ٤١). دهسه لاتداری میرنشینی ئه رده لان تا (٧٠٠سال) به رده وام بوو، پاشان له لایه ن قاجارییه کانه وه له سالی (١٨٦٧ز). وه کۆتایی به دهسه لاتیان هات (ویک پیدیا).

کاکه ییه کان (یارسانیان) له سه رده می میرنشینی ئه رده لانییه کان باری ژیانیان ئاسایی بووه ته وه و جۆره بوورانه وه یه کیان به خۆوه بینوه، رزگار بوونه له گۆشار و توندوتیزی، یارسانیه کان که له سه ره تاوه له دۆخیکی نه پیدیا بوون، به لام له سه رده می میرنشینی ئه رده لانییه کان به شیوه ی ئاینیکی سه ره به خۆره گی داکوتاوه و زۆر گه شه ی کردوو (نه به ز ل ٣٤)، شاره زووریان کردوو به جینگایه کی پیروز بو خویان (هاشم کاکه یی ل ٤٢٥). ئه هلی هه ق (یارسانیان) شاره زووریان له لا پیروزه، چونکه لایان وایه (پۆزی قیامه ت) له شاره زووور ده بیته. (گ. ک. زانیاری کورد ل ٥٣) (د. م. ا. ل ٤١٨)، شاره زووور (زوری کوری زوهاک) ئاوه دانی کردوو ته وه، هۆلاکۆ له سالی (٨٠٣ک) دا سوتاندوو یه تی، پیش ئه ویش یۆنانییه کان چه ند جار کاولیان کردوو (نه به ز ل ٦٠). شاره زووور چواره م هه ری می کارگیرى بووه له تیو شاخه کاندایه ئیوان هه ولیر و

ههمه‌دان، ناوچه‌یه کی به‌پیت بووه بۆ کشتوکال و ئاوی زۆر بووه، ته‌په‌ی زۆری هه‌بووه له ئاسه‌وار، به‌داخه وه هه‌ندیگ له‌م ته‌پانه که‌وتوونه‌ته ژیر ئاوی ده‌ربه‌ندیخانه‌وه (که‌ریم زه‌ند ل ۷۰).

پاش شه‌ری چال‌دی‌ران سالی ۱۵۱۴ز له‌ تیوان عوسمانیه‌یه کان و سه‌فه‌ویه کان، به‌پیتی په‌یماننامه‌ی ئه‌ماسیا له‌ سالی ۱۵۵۵ز، کوردستان له‌ تیوان ئه‌و دوو دوله‌ته‌وه دابه‌ش بوو، کوردستانی باشوور که‌وته ژیر ده‌سه‌لاتی عوسمانیه‌یه کان (مه‌نچه‌هر پارادۆست ل ۳۹). یان به‌پیتی په‌یماننامه‌ی ئه‌رزه‌رۆمی سالی ۱۶۳۶ز. عیراق و باشووری کوردستان که‌وته ژیر ده‌سه‌لاتی عوسمانیه‌یه کان (د. لیژینگ ژینگیل ۳۱)

کوردستانی باشوور، بابانیه‌یه کان که له‌ گه‌ل میرنشینی ئه‌رده‌لانییه کان بوون، میرنشینی بابانیا، له‌ سه‌ر ده‌ستی (پیر بۆداق به‌بی کوری میر ئه‌بدال)، جار دا له‌ تیوان سالانی (۱۶۴۹ز - ۱۸۵۰ز) به‌رده‌وام بوو (شه‌ره‌فنامه ل ۴۴۳). عوسمانیه‌یه کان ئه‌م میرنشینه‌یان قبول کرد وه ک پاداشتیگ، چونکه بابانیه‌یه کان به‌ره‌نگاری سه‌فه‌ویه کان بوونه‌ته‌وه. (ویک پیدیا). نازناوی بابانی که له‌ بابانه‌وه گۆراوه، نازناوی رۆحی تایه‌ت به‌ پیاوه ئاینیه‌یه کانی کاکه‌یه، که پاشان ده‌وترا ئه‌هلی هه‌ق (شه‌ره‌فنامه ل ۴۵۱). هه‌ندی سه‌رۆکی بابانیه‌یه کان له‌ رپۆره‌سمی یارسانی ده‌ستیان هه‌لگرتوووه و چوونه‌ته ژیر رکیفی مه‌زه‌به‌ینکی ئیسلام، بۆیه مامه‌له‌یان له‌ گه‌ل کاکه‌یه‌یه کانی باشوور کوردستانی که له‌ ژیر ده‌سه‌لاتیاندا بوون باش نه‌بووه، زۆلم و زۆریان له‌ شاره‌زوور به‌رامبه‌ر کاکه‌یه‌یه کان کردوووه (ئاکو شاه‌ویس ل ۵۹). دوا‌ی موسلمان بوونی خه‌لکانی هه‌ورامان له‌ سه‌ده‌ی (۴، ۵ ک)، گۆشش بۆ په‌ره‌پێدانی ئیسلام له‌ ناوچه‌که گۆشاریان خستوووه ته‌ سه‌ر یارسانیه‌یه کان به‌ بیانوی بوختانکردن، که له‌ ئاکامدا یارسانیه‌یه کان ناچار ده‌بن ناوچه‌که به‌ جی ده‌هیلن، واته له‌ سه‌رده‌می عه‌باسیه‌یه کان رووی داوه و ئه‌مه‌ی سه‌رده‌می بابانیه‌یه کانیش درپژه پێ ده‌ری ئه‌و میژوووه بووه (ته‌یب تاھری ل ۵۸۴).

بابانیه‌یه کان میرنشینه‌یه‌کان فراوان بوو له‌ سیروان و دیالا تا زنی بچووک، که عوسمانیه‌یه کان ده‌سه‌لاتیان به‌ سه‌ر بابانیه‌یه کاندایا پیدای کرد، ده‌سه‌لاتی میرنشینه‌یه‌کان له‌ سالی (۱۱۲۹ک / ۱۷۱۷ز) دایه‌ ده‌ست موسلمان بووه‌کان به‌و شپه‌به‌ به‌رده‌وام بوو تا سالی (۱۸۵۱ز / ۱۲۶۷ک) که به‌ یه‌کجاری کۆتایی هات. یه‌کێک له‌ میری بابانیه‌یه کان به‌پیتی پاداشته‌کانی خۆی ئاینی یارسانی په‌یره‌و کردوووه چونکه بابانیه‌یه کان خۆیان له‌ تیره‌ی (باوه) بوونه (ئاکو شاه‌ویس ل ۷۴).

باردۆخی ناله‌بار که رووی دایته‌ سه‌ر کاکه‌یه‌یه کان له‌ شاره‌زوور و هه‌وراماندا وای کردوووه ناوچه‌که به‌ جی به‌هیلن به‌ره‌و گه‌رمیان و ده‌ورو به‌ری که‌رکووک (نوری یاسین ل ۲۹). یان زۆریان ده‌ستیان له‌ رپۆره‌سمی یارسانی هه‌لگرتوووه. کاکه‌یه‌یه کان به‌ زۆری پیشه‌یان کشتوکال و ئاژه‌لداری بووه، به‌هۆی گۆشار و زۆلم و

زوردارى كە لەسەريان بوو كەوتوونەتە ژير بارودۇخىكى نەننەيەو (سەر مەگو)، زانباريان بە زەحمەت دركاندوو بە ھۆى ئەوھى كە ترساون لە ناوچەن ھەر وە ك چۆن پيشتر لە ناوچوون و پەرش و بلاو بوونەتە وە بە تايەت لە كاتى فتوحاتى ئىسلاميدا (سمكۆ محەمەد ل ٥٨)، ھەر وەھا پەيوەندى كورد بە كەمىنە ئايىنە ناموسلمانەكانەو بە پىنى رۆژگار گۆراو، ھەندى جار دەستدرىژى و ئەتككردن بوو تە ھۆى شەپ و كوشتارى گەورە و قرانكردن (ليژەگ ژيگيل ل ٣٥)، كاكەيەكان (يارسانەكان) لە گەل دەوروبەر تىكەل نە بوون، بەو ھۆيەشەو تير و توانج و تۆمەتى جۆراوجۆرى بى بنەمايان پى گوتراو، كە بوو تە ھۆى زەرە روزيانى زۆر بە تايەت كە ناكۆكيان لە گەل دەوروبەر بۆ پەيدا بوو.

پاش بە جىھىشتنى شارەزور و ھەورامان، كەوتوونەتە باشوورى چىاى قەرەداغ و ناوچەكانى جىنشىنى ھە مەوئەند و زەنگەنە و بنارگل و قەرەحەسەن تا ناوچەى عەشیرەتى داودە و تالەبانى لە داقوق و ناو شارى كە ركوك كە گەورەترين ھۆزەكانى ناوچەى داقوق كاكەيى بوون، لەم ناوچەىە لە (١٨) گوند لە باشوورى داقوق نىشتەجى بوون (گ. ھاوارى كەركوك ل ٧٤) لە لای رۆژھەلاتىشەو بۆ مەندەلى و خانەقین، ئاسە واريان تا ئىستاش لەو ناوچانەى جىنشىن بوونە ماو، وە ك مأل و مولك قەبرستانەكانيان كە لە ئەتلەسى ئاسەوارى عىراقى لەو دىھاتانەى جىنشىن بوونە ديارى كراو، ھەر لە قەرەحەسەن (لەيلان) و بنار گل و قادر كەرەمەو تا سەنگاو و قەرەداغ سەرەپاى ئەوانەى لە شارەزور و ھەورامان بە جى ماون. ئەو مولكانەى كاتى خۆى بە جىيان ھىشتوو تا ئىستاش بە ناوى خۆيانەو ھە لە تاپۆى عىراقى و عوسمانى. پاش ئەوھى بە رىتانىا و فەرەنسا دەولەتى ناسیونالىيان بۆ تورك و عەرەب و فارس دامەزراند، (يەزىدىيەكان و يارسانيەكان و عەلەويەكان) بوونە ئامانجى كۆمەلكوژى بە دەستى ئەو داگيركەرانە، كە لەوانەدا ھەندى كوردى نابە رپرسياريش دەستيان لەو كارانە يان ھاندان بۆ ئەو كارانە ھەبوو (نەبەز ل ٦٨). تەنانەت توركيا و ئيران لە سە دەى حەقدە و ھەژدەى زاینیدا، ھەر يەك بۆ بەرژەوئەندى خۆى ھەولى داوہ سەرۆك عەشیرەتە كوردەكان بۆ خۆى رابكيشى و دژ بە ناحەز و نەياران بە كاريان بەننەت (ليژەگ ژيگيل ل ٣٢).

مەرقەد يان مەقامى پيران و پياوہ ئايىنەكانى كاكەيى لە گەرميانەو تا شارەزور بەرچاو دەكەون كە زۆر بەيان لە مێژوو دا لە ئەنجامى بەرگرى كردن لە خۆيان و ھاویرانيان شەھید بوونە، ئەو ئاسەوارانە دەسەلمىتن كە ئەو ناوچانەى گەرميان تا شارەزور و چياكانى ھەورامانى كاكەيى تیدا نىشتەجى بوونە، ھەرچەندە ھە ندى لەو ئاسەوارانە كەوتوونەتە بەر تەعريب و سەپنەو و لەناوبردن تا لە رەسەنايەتى كوردەوارى و پەيوە ندىيان بە كاكەيەو نەمىنى، لەو ئاسەوارانەى كە بەناوى (باوہ) يان (پير) ھاتوون پياوانى ئايىنى و سەرپە

رشتیکه ری پئی و رچهی یارسان بوونه، به لکو زوریشیان بزر کراون یان نه زانراون، لهوانه: مه قامی بابا تاهیر، باوه گورزه دین، له قه زانیه سهر به شاری مه نده لی، باوه پلاوی، باوه گلاوی، شیخ باوه، له مه نده لین، باوه مه حمود له خانه قین، باوه نور له که لار، باوه شاسوار له کفری، باوه گل له خورماتوو، باوه گورگور له که رکوک، ناوایی باوه مه له ک له که رکوک، (هاشم کاکه بی ل ۲۲۰). باوه فه تحی له که رکوک، باوه گورجی له مه نده لی، بابا گۆهی له باکووری رۆژئاوای مه نده لی، باوه قوچ (باقوچ) گۆرئیکی کونه له دیالا ده که ویتته قه لای بالیه یان پئی ده وتریت (قوچ قه لهنده)، باوه حافظ له مه نده لی، پیر محمه د له مه نده لی، بنیامین له به له دروز به (نه بی تهران) ناسراوه، پیر خدرشاهۆ له سهر به مو، ئومهرمه ندان له که رکوک، (بناغه ی ئم ته کیه باوه کانی کاکه بیه به جی ماوه) غیره کاکه بی ده ستی به سهردا گرتوو یان له هه لگه راه کانی کاکه بی، عه له مدار له خانه قین (باوه مه حموده پئی ده وتریت عه له مدار یان باوه پلاوی) (هاشم کاکه بی ل ۳۶۱). باوه کۆچه ک له شوان، باوه فه تی له چه مچه مال، باوه زه وال له پیره مه گروون، باوه ئه سکه نده ر له ته ویله، بابا قه یسه ر له گوندی بابا قه یسه ر له هه له بجه، قه لای باوه جان له گوندی ده ره توی... تاد، هه ندی شوینه واری که وه ک قه لای و خانوو کان تا ئیستاش ئاسه واریان ماوه لهوانه : نه وی، ئومه ده ره، سایه قه لای، قه لای هه واره کون، ئه مانه هی ده سه لاتداران و فه رمانره واکانی هه ورامان بوونه (ئاکو شاهه یش ل ۵۲). مه رقه دی ئه حمده برنده له گوندی ئه حمده برنده، ناشی هورین له قه زای ده ربه ندیخان، مه زاری بابا کانی (باوه کانی) له سلیمانی، (له گوندی هاوار خه لوه تگای هه یه)، سه راو دوو ده ره، چادرگاه - کانیای چه مه گری پیروز، کانیای شانساله هاوار، گاکوژه (که میژوو یه کی دیرینی هه یه نزیکه ی پینج هه زار پی له ئاستی پرووی ده ریاهه به رزه، شنروئ، خه لوه تگای کاکه ی جاوور، پیر قه مهر سه راو قوماشی له رۆژئاوای گوندی هاوار، باوه نور (بابانور) له ناحیه ی پیاز که سالانی په نجاکان به باوه نور ناسراوه (ئاکو شاهه یس ل ۷۳).

هه ندیک شوینی دیکه ی پیروزی یارسانه کان وه ک : دئی هاوار، دئی موردین، قه لای سیما، ته په سو، سه فا له شاره زوور، که لی داود (دوکانی داود) له سه رییلی زه هاو، مه رنوئ (ئه شکه وتی مه رنوئ)، ده ره شیش، میری سوور، مه زاری باوه یادگار له دئی سه رانه یان زه رده، دزاوهر (ئه یوب رۆسته م ل ۲۱۰).

ئم هه موو مه رقه د و مه قام و ئاسه وارانیه ی یارسان له ناوچه ی گه رمیاند هه یه، که لهوانه یه هیشتا هه ندیکیان نه ناسراو بیت یان شیویندرا بیت یان بهر داگیرکردن که وت بیت. ئه مانه ده یسه لمینن که ناوچه ی گه رمیان به گشتی شوینی نیشته جیوونی یارسانیان بووه، بیگومان ئه مه میژوو و چه واشه کاری و حاشالیکردن قبول ناکات.

کاکهیییه کان پیش ئهوهی له باشووری داقوق کۆ بینهوه، ناوچه و دێهاته کانیاں که لینی نیشتهجی بوونه و به جی ماوه ئهمانهن: قهرهحهسهن (لهیلان)، مامشه، باداوه، حهسار، قهلعانلو، بهیانلو، تهپهلو، سؤراو، ههفته غار، له چه مچه مال: چولمهک، کهوه له، ههراوه، گورگهیی، دامرقایی، سیامه نسور، میل ناسر، عهلیاوه، کوله کانی، ئاغجه ممشه، خدر وهلی، تالاو، سنگور، داربه سهره، خالوبازیانی، جگه له سهتتهری کهرکووک له گهره کی چای (هاشم کاکهیی ۲۱۷). هه ندی گوندی که ئه دموندز دیاری ده کات وه ک: تهپه لوی گچکه ، تهپه لوی گه وره، چیرمه گه زیارات، شوراو، جونلاور، (ئه دموندز ل ۱۷۸). گونده کانی بنار قهره داغ یان گونده کانی باشووری کهرکووک (ئیدریس، ئه بوگه سه، خه بازه) که له سالانی ۱۹۶۳ دا له لایهن عهره به کانی ده وروبه ر داگیر کران، کاکهیییه کانیش ناچار کران به جییان هیشت.

ئه وه کانی سهید محهمه د (سهید وه له د و سهید خه لیل) ئه فسهر بوونه له سوپای عوسمانی، عوسمانییه کان له جیاتی مانگانه زه ویوزاری دابهش کردوو به سهر سوپا کاندا، که بووه هوی دروست بوونی ده ره به گایه تی سوپایی (الاقطاع العسکری)، له بهر ئه وهی سهروک عه شیره ته کان له سوپا بوون، زه ویی کشتوکالی زوریان درایه به بی به رامبه ر یان به نرخیکی هه رزان له ناوچهی داقوق، خه لکه که له بهر ناکۆکی خیله کانی ده وروبه ر یان هه موو ناوچه کانی خو یان به جی هیشت و هاتن له داقوق نیشتهجی بوون (نوری یاسین هه رزانی ل ۴۹).

سهید وه له د و سهید خه لیل سوپایه کیان پینک هینابوو له کاکهیییه کان له نیو سوپای عوسمانی، ئه و سوپایه پیکهاتبوو له (۷۰۰ پیاده) و (۵۰۰ سوار)، سهید خه لیل پاشان هاتوو له دیی لاسین نیشتهجی بووه بۆ سهر په رشتی کاکهیییه کان له و دیهاتانه پاشان چوو ته دیی توپزاوه (هاشم کاکهیی ل ۲۲۶). دیهاته کانی کاکه بی له باشووری داقوق به پیتی سهر ژمیری سالی ۱۹۲۲ ز هه ژده دیهات بوونه، میژووی ده گه رپه ته وه بۆ نیوهی سه دهی نۆزده م، که سهیده کان (رۆسته م، خه لیل، وه له د) کوپی سهید محهمه د ئه و زه ویوزاره یان کپیوه و موریده کانیاں له ناوچه شاخاوییه کاندا هیناوه ته خوارووی داقوق (سی. جی. ئه دموندز ل ۱۷۴). سهید وه له د و سهید خه لیل سه ره رای ئه وهی له سوپا بوونه ئه ندایه ئه نجومه نی شاره وانی و دادگای سوپا بوونه له که رکوک (نوری یاسین ل ۲۳۰).

دیهاته کانی کاکهیی ئه مانهن : ئه لبو سه راج، عه لی سه رای، ئه لبو محهمه د، ده لسی گه وره، ده لسی گچکه، لاسین (ئاسه واره)، توپزاوه، مه تیق، (هاشم کاکهیی ل ۲۲۰). دیهاته کانی تر: عه دنانییه (ئاسه واره)، عهره ب کۆی (کوبانی)، سیکانی، بانشاخ، ته لرابعه، گومبز، قه تاره کان، دیی سهید عه لی و سهید وه لی

برای، سیود، ناوی هه‌ندیک دینی تر هاتوون ئە گەر زهوی کاکه‌یش بیټ وایزانم عه‌ره‌بنشین بوونه وه‌ک: مره به‌عه، حه‌شیشه، شه‌په‌لاح، که‌چی ناوی دینی عه‌لوه‌ت پاشا و خورز نه‌هاتووه، جگه له‌وهی رزگاری که له‌م دواییانه ئاوه‌دان کراوه‌ته‌وه له رۆژه‌ه‌لاتی داقوق سی دینی که له باشووری که‌رکووک که داگیر کرا گوندی ئیدریس، کاعوبه، خه‌بازه، ئەلبوکه‌سه. کاکه‌یی نیشه‌جیی شاری خورماتوو و کفری و که‌لار هه‌ن، له حه‌ و بجه‌ش په‌نجا مال کاکه‌یی چولمه‌ک هه‌بوون پاش په‌یدا بوونه قاعیده و داعش چۆلیان کرد و هاتته ناو شاری که‌رکووک‌ه‌وه. هاشم کاکه‌یی له ۱۵۲۵ باسی (۱۵۰۰) بنه‌ماله‌ی کاکانلو ده‌کات له پارێزگای که‌رکووک له نێوان حه‌ویجه و زیی بچووک، عه‌باس عه‌زاویش له ۱۵۳۶ باسی دینی ئەسکی سه‌رای ده‌کات که ئاسه‌واری نه‌ماوه. هه‌روه‌ها له تێو شاری که‌رکووک له گه‌ره‌کی چای، و ده‌لین گه‌ره‌کی ئاخ‌ر حوسین پیاوئیکی کاکه‌یی یه‌که‌م که‌س بووه، له‌وی نیشه‌جی بووه، ناوه‌که‌ی له کاک حوسین بووه‌ته عه‌ره‌بی (اخ‌ی حسین) پاشان گۆراوه بو ئاخ‌ر حوسین، پاش ئەوه‌ی دانیشه‌توانه‌کان زۆر بوونه‌ته‌وه (شوانی ل ۱۸۰).

پروژه‌ی به‌عه‌ره‌بکردنی ناوچه‌کانیان

یه‌که‌م هه‌نگاوی به‌عه‌ره‌بکردنی ناوچه‌کانی ده‌ورو به‌ری شاری که‌رکووک له سه‌ر ده‌ستی خیلافه‌تی عوسمانی بوو، که عه‌ره‌به‌ کۆچه‌ریه‌کانی له شاخی حه‌مرین په‌راندوه به‌ره‌و ناوچه‌کانی که‌رکووک بو ئەوه‌ ی رێژه‌ی سوننه له که‌رکووک زیاد بکات. له سه‌رده‌می ده‌وله‌تی عێراقیش پاش جه‌نگی یه‌که‌می جیهانی، له سه‌ره‌تای وزاره‌تی یاسین هاشمی پلانی پروژه‌ی به‌عه‌ره‌بکردن له سه‌رده‌می مه‌لیک غازیدا دارش‌توو بو نیشه‌جی‌کردنی هۆزی عه‌ره‌بی عوییدی کۆچه‌ر و بیابان‌نشین له باشووری که‌رکووک. (د. نوری تاله‌بانی ل ۵۲). له سالی ۱۹۳۷ له حه‌ویجه نیشه‌جی کران (گ. که‌رکووک الیوم ل ۱۹). پاش ته‌واو بوونی پروژه‌ی ئاوی حه‌ویجه که له زیی بچووک‌ه‌وه ئاوی ده‌برد (گ. هاواری که‌رکووک ل ۱۲۹)، له سالی ۱۹۶۳ جاریکی تر به‌عه‌ره‌بکردنی گونده‌کانی ده‌ورو به‌ری که‌رکووک ده‌ستی پێ کرده‌وه، به‌تایه‌ت ئەو گونده‌ کاکه‌ ییشینه‌ی باشووری که‌رکووک به ناوی (ئیدریس، ئەبو که‌سه، غه‌بازه، کاعوبه)، له سالی ۱۹۶۸ که پزیمی به‌عس بو دووم جار ده‌سه‌لاتیان گه‌ته ده‌ست، به زه‌قی پروژه‌ی به‌عه‌ره‌بکردنیان ده‌ست پێ کرد. له ناوچه و دێهاته‌کانی که‌رکووک به‌تایه‌ت دێهاته‌کانی کاکه‌یی و هه‌موو عه‌شیره‌ته‌کانی تر وه‌ک داوده و تاله‌بانی، که خانووی هاوچه‌رخ‌ی بو دروست ده‌کردن له سه‌ر زه‌ویوزاری کورده‌کان، هه‌ندیک زه‌ویی میری دابه‌ش ده‌کرا به‌سه‌ریان و له‌وی جی نشین ده‌کران (گ. که‌رکووک ل ۲۶).

گونده کانی کاکهیی که بهر ئهم پرۆژهیه کهوت، ديهاته ديمه کالييه کان بوون له سالی ۱۹۷۱ که رژيم له کفتوگودا بوو له گه‌ل سه‌رکردايه‌تی کورد به‌پینی ریککه‌وتتنامه‌ی ۱۱ ئاداری سالی ۱۹۷۰ ئه‌و ديهاتانه پینج دی بوون (قه‌تاره کان، سه‌ید عه‌لی و سه‌ید وه‌لی، بانس‌خ، سیود، سیکانی). رژيم شیخیکی عوبید به‌ناوی (عه‌لی ده‌حام) ده‌ست نیشان کردبوو بۆ ئه‌و پرۆژه‌یه، که به‌هیزو پاره‌ی زۆره‌وه ده‌ستی دایی، چ به‌کپین به‌ئاره‌زوو یان به‌گوشار، پاش ئه‌وه کاکه‌یه‌کان ده‌رده‌کران و عه‌ره‌بی هاورده جینشین ده‌کران و زه‌ویوزاره کان دابه‌ش ده‌کرا به‌سه‌ریانا و هه‌موو خزمه‌تگوزاییه‌کیان بۆ ده‌کرا سه‌ره‌پای دروستکرنی خانووی هاوچه‌رخ به‌بێ به‌رامبه‌ر. ئینجا هه‌ر گوندیکی کاکه‌یی یان گونده کوردنشینه‌کانی تر، چه‌ند مایکی عه‌ره‌ب تیایدا نیشه‌جی ده‌کرا وه‌ک ره‌قیب، یان هه‌نگاوی یه‌که‌می به‌عه‌ره‌بکرن، که گوندی مه‌تیق یه‌که‌م گوند بوو عه‌ره‌بی تیدا نیشه‌جی کرا، که له‌ئه‌نجامی شه‌ر و مملاتی تیوان عه‌ره‌ب و کاکه‌یه‌کان دوو که‌سی کاکه‌یی شه‌ید کران به‌ناوی (مام هه‌یاس و مام خورشید) که رژيم به‌چه‌کی قورسه‌وه پالیشتیانی ده‌کرد له‌و شه‌ره‌دا. له‌سه‌ره‌تای سالیانی هه‌فتادا پیاوانی ئاینی موسلمان هه‌ره‌شه‌ی زۆریان له‌ئه‌هلی هه‌ق (پارسان) کردووه، خه‌لکیان هان داوه که ئه‌م کافرا نه‌له‌ناو به‌رن، کاره‌که‌گه‌وره‌بووه، ئه‌هلی هه‌ق ناچار بوون په‌نایان بردووه‌ته‌به‌ر سوپای عیراق تا بیان پاریزی، سوپاش به‌خوشحالییه‌وه به‌ده‌نگیانه‌وه هاتون، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی ناوچه‌کانیان به‌ده‌ستی پشمه‌رگه‌وه‌بووه، کاتیک ئه‌هلی هه‌ق له‌مه‌رامی سوپای عیراق گه‌یشتون زۆر له‌داواکاریه‌کانیان په‌شیمان بوونه‌ته‌وه، سکالایان ئاراسته‌ی سه‌رکردايه‌تی بزووتنه‌وه‌ی کورد کردووه... (میران ل ۲۰۱)، هه‌روه‌ها حکومه‌تی عیراق ناوچه‌سنووریه‌کانی چۆل ده‌کرد، کاتیک سوپای عیراق گه‌یشتووه‌ته‌هاوار (کاکه‌یی) له‌سالی ۱۹۷۴ بۆ کاولکردن و راگواستنی دانشتوانه‌که‌ی، له‌سه‌ر ئه‌و حاله‌ش خه‌لکه‌که‌یان ئازار داوه، خوشبه‌ختانه ئه‌فسه‌ریکی ئیزیدی له‌گه‌ل ئه‌و هیزه‌بووه، یه‌که‌سه‌ر داکوکی له‌م خه‌لکه‌که‌کردووه و نه‌یه‌یشتووه چیتر ئازاریان بده‌ن (میران ل ۲۳۳). له‌سالی ۱۹۷۵ پاش ریککه‌وتتنامه‌ی جه‌زائیر له‌تیوان عیراق و ئیران و هه‌ره‌سه‌ینانی شو‌رسی کورد، رژيم به‌ئاشکرا و به‌بێ ترس ده‌ستی دایه‌داگیرکردنی ديهات و زه‌ویوزاری کورده‌کان و هاورده‌کردنی عه‌ره‌ب بۆ جیگا‌کانیان و خزمه‌تگوزاری و ئاسانکاری ته‌واویان بۆ ده‌کرا، کۆمه‌لگای هاوچه‌رخیان بۆ دروست ده‌کرا، ئه‌و ديهاتانه‌ی له‌م هه‌نگاوه‌به‌ر ئه‌و شالاه‌وه که‌وتن (گومبز، ته‌لرابعه، ده‌لسی گه‌وره، ده‌لسی بچووک، روبیزه، مه‌تیق، رزگاری که‌به‌ناوی جه‌معیه‌ی هه‌ره‌وه‌رز) کرابوو، ديهاته‌کانی تریش هه‌ر دێی چه‌ند مایکی عه‌ره‌ب نیشه‌جی کرابوون وه‌ک ره‌قیب، له‌وانه‌دێی توبزاه، عه‌ره‌بکۆی، مه‌تیق، ئه‌لبو محمه‌د، گه‌توگۆکردن له‌گه‌ل مه‌هدی موباره‌ک کاکه‌یی به‌رپه‌وه‌به‌ری

گشتی کشتوکال له پاریزگای شاری کهرکووک دهربارهی ئەو زهوییه کشتوکالیانهی دێهاته کاکهیه کان که عهره داگیری کردوون به پشتیوانی رژیمی پیشووی عیراق و به بریاری ئەنجومهنی سههرکردایهتی شۆرش ژماره ۸۲۴ له سالی ۱۹۷۶ نزیکه (۲۵هزار) دۆنم زهوییه، که ههندیکیان به هۆی گوشاری عهره به کانهوه ، گوندنشینه کان کۆچیان کردووه بۆ شار و شارۆچکه کان و زهوییه کشتوکالییه کانیاں به جی هیشتووه وعه ره به کان دهستیان به سهردا گرتووه، یان ههندیکی تر به بیانیی دروستکردنی پرۆژه گوايه له لایه ن حکومه ته وه، که پاشان هه لۆه شاهه ته وه عهره به کانی ناوچه که ی ده ورره به ی گونده کانی کاکه یی دهستیان به سهردا گرتووه له گه ل عهره یی هاورد، بارودۆخی ناله باری کاکه ییه کان به و شیوه یه تا سالی ۱۹۹۱ بهرده وام بوو. که شه ری که نداوی یه که م دهستی پی کرد، له و سهرده مه وه تا سالی ۲۰۰۰ سه ره رای لاواز بوونی رژیم، جاریکی تر دهستی دایه به عهره بکردن به شیوازیکی تر، که له سالی ۲۰۰۰ دا جیگری کۆماری رژیم به پاریزگاری کهرکووکی راسپاردبوو، ده بیته ئەو کوردانه ی ماون له کهرکووک بکرین به عهره یان برۆنه ده ره وه ی شاره که و ده ورره به ی (گ. کهرکووک الیوم ل ۲۶)، ئەو پرۆژه یه به ناوی گۆرینی نه ته وه ی (تصحیح القومیة)، ئە گه ر ئەو کورده ی ئەو کاره ی نه کردبا یان دهرده کرا یانیش له فه رمانگه کان هیچ کاریکی بۆ جییه جی نه ده کرا، له سه ر ژمیری سالی ۱۹۷۷ خیالی کوردی کاکه یی به عهره ب نووسرابوون (نوری تاله بانی ل ۹۸).

له سالی ۲۰۰۳ که رژیم پرووخوا، ئەمه ریکا سنوره کانی عیراقی والا کرد، تیرۆریستانی قاعیده خزانه ناو شار و دێهاته کانی عیراقه وه، که به شیکیان له کهرکووک و ده ورره به ی بوون، له ناوچه ی داقوق مه ترسیه کی زۆریان دروست کرد، که ژماره یه ک له کاکه ییه کانی ناوچه ی گه رمیان تیرۆر کران، بارودۆخیکی ناله بار و نا تارام دروست بوو، بووه هۆی ئەوه ی ژماره یه کی زۆر له دانیشتوانی گونده کاکه ییه کان زیدی باوبایرانیان به جی به ییلن و پروو بکه نه شاره کان. به ده رکه وتتی داعش و کشانه وه ی سوپای عیراق له شاره کان و زۆربه ی ناوچه کان، ئالۆزییه کی زیاتری دروست کرد، ترس و نا تارامی وای کرد ژماره یه کی تر له گوندنشینه کان پروو بکه نه شاره کان، به تاییه ت پاش ئەوه ی ژماره یه کی دیکه له کاکه ییه کانی ناوچه که بوونه قوربانی به ده سته داعش، هیزیکی چه کداری به ناوی هیزی پیشمه رگه ی کاکه یی پیک هینرا له دێهاته کانی کاکه یی بۆ پاریزگاری ناوچه که، ئەوانیش پاش (۱۶ ئوکتۆبه ر) ی سالی ۲۰۱۷ به هۆی هیرشی سوپای عیراق له گه ل ژماره یه ک خیزان ناوچه که یان به جی هیشته. له م باره دا کاکه ییه گوندنشینه کان و ئەوانی داقوق و ناو شاری کهرکووک، تووشی نا تارامی و دلّه راوکی بوون، چونکه ناوچه که کراوه بوو بۆ تیرۆریستانی داعش.

به ههول و تهقه لای چالا کوانانی مه ده نی و هه ندی لایه نی تر هیزیک سو پای عیراق هاتوو ته ناوچه ی کاکه بینشینه کان به مه بهستی پاریزگاری، که چی دانیشوانی گونده کانی نریک سنووری گونده عه ره بنشینه کان که مه لیه ندی هه سانه وه ی داعش بوون، دیهاته کانیا ن چۆل کردوو ته نه ا چه ند مالکی ئاژه لدار نه ییت که به په نجه ی ده ست ده ژمیردرین، وه ک گونده زه نفر و عه لی سه رای، که چی گوندی عه لوه ت پاشا به شه و چۆله و به رۆژ خه لکه که ده چنه سه ر زه ویوزاریان، دینی ئه لبو محمه د ته نه ا عه ره به کان ماون به لکو هی تریش هاتوو نه، دینی عه ره بکو ی کاکه یی تیا دا نه ماوه، له و ناوه دا ته نه ا دینی تۆبزاوه به ئاوه دانی ماوه ته وه، دینی مه تیقیش چۆل کراوه، دینی رزگاری نریک داقوق ئاوه دانه. ژماره ی شه هیده کانی ده ستی قاعیده و داعش له ناوچه ی گهرمیان نریکه ی سی سه د شه هید ده بن (هاشم کاکه یی ل ۴۲۵). ده رباره ی کاکه ییه کانی دانیشوانی ناوچه ی خانه قین و مه نده لی، که ئه وانیش مالویرانی زۆریان به سه ردا هاتوو له به عه ره بکردن و راگواستن و شه هیدبوون به دریزایی حوکمرانی به عس و تا ئیستاشی له گه لدا ییت. ییم وایه یه کیککی خاوه ن قه له می دانیشووی ئه و ناوچه یه ئه م به سه ره اتانه بنوو سیته وه، هاوشیوه ی کاکه ییه کانی هه له بجه و ده ورو به ری مووسل.

ده رته نجام

کاکه یی (یارسان)، له دیر زه مانه وه میژوو یان له کوردستان هه یه، هه ر ماوه یه ک بو ماوه یه کی تر له سه ر ده ستی سه رکرده کانیا ن نو ی ده یته وه و په ره ده ستینی، هه رچه نده تووشی گیروگرفت و ناله باری زۆر هاتوون، ناوچه کانیا ن داگیر ده کریت، زیدی باو بایرانیان به چی ده هیلن، تا له کو تاییدا له ناوچه ی گهرمیانی باشووری کوردستاندا له خوار داقوق وه ک خیلکی کاکه یی کو بوونه ته وه، نیشه جی بوون. به نهینی و له سه ر ریبازی سو فیکه ری به رده وام بوون. ئامانجی ئه م لیکۆلینه وه ئه وه یه تا نه وه کانی کاکه یی (یارسان) له باشووری کوردستان به گشتی له میژوو و کولتووری خو یان به سه ره اتی باو بایرانیان ئاگادار بن، هه روه ها له ئاسه واره به جیماوه کانیا ن له پانتای کوردستان. خالی گرنگی ئه م بابه ته:

- ۱) کاکه یی (یارسان) میژوو یه کی دیرینی هه یه.
- ۲) به دریزایی میژوو ده سه لاتیا ن هه بووه له چوارچیوه ی ده ولت و میرنشین.
- ۳) به رگریان له خاک و ولات و کولتووری خو یان کردوو.
- ۴) له م سه رده مه که وتوو نه ته بهر شالاوی توندوتیژی و توقاندن له لایه ن تیرۆرستانه وه، سه ره رای تیرو توانج و تومه تی جوړاو جوړ.

۵) پیوسته دهسه لاتداران پاریزگاری ناوچه کانیان بکهن تا دانیشتون جیگیرین له سه زیدی باو باپیرانیان.

۶) ریگری بگری له پرۆزه ی به عه رب کردنی ناوچه کانیان که ناوچه یه کی کوردستانی.

سه رچاوه کان

- ۱- باقر یاسین (۱۹۹۹). تاریخ العنف الدموی فی العراق. توزیع دار الکنوز الادبیة: بیروت، لبنان.
- ۲- د. نوری یاسین ههرزانی (۲۰۰۷). الکاکیة. دار آراس للنشر و الطبع: اربیل.
- ۳- قادر محمد حسن (۲۰۱۱). الامارات الکوودیة فی العهد البویهی. مطبعة رۆژه لآت: اربیل.
- ۴- ابراهیم الداوقی العلویون (۲۰۱۰). دار آراس للنشر و الطبع: اربیل.
- ۵- عباس العزاوی (۱۹۴۹). الکاکیة فی التاريخ. شركة التجارة و الطباعة المحدودة: بغداد، العراق.
- ۶- سی. جی. ادموندز (۱۹۷۱). کرد ترک عرب، ترجمة جرجیس فتح الله. کتاب التاخی: بغداد.
- ۷- کریم زند (۱۹۷۱). الأديان والمعتقدات فی کوردستان. مطبعة کامهران: سلیمانیة.
- ۸- شاکر خصباک (۱۹۷۲). الاکراد دراسة جغرافية اثوغرافية. جامعة بغداد: بغداد.
- ۹- بطرس البستانی (۱۸۷۸). دائره المعارف،
- ۱۰- دائره المعارف الإسلامية، م ۱۳.
- ۱۱- فؤاد حمه خورشید (۱۹۷۹). العشائر الکوودیة. مطبعة الحوادث: بغداد.
- ۱۲- هاشم عاسی کاکهیی (۲۰۲۰). میژووی کاکهیی (یارسان). چاپخانه ی چوارچرا: سلیمانی.
- ۱۳- سولتانی، محهمه دهلی (۲۰۱۱). بزوتته وهی عه له وییه کانی زاگرووس. چاپخانه ی ئاراس: هه ولیر.
- ۱۴- مه نوچه هر، پارادوست (۲۰۱۴). جهنگی چالدیران. وه رگیانی: وه فاء بداعی. خانه ی موکریانی: هه ولیر.
- ۱۵- سه فی زاده بۆره کهیی، سدیق (۱۳۷۶). نام ئاوه ران یارسان. چاپخانه ی حه یده ری: ته هران.
- ۱۶- شه ره فخان، به دلیسی (۲۰۰۷). شه ره فنامه، وه رگیانی بۆ عه ره بی، محهمه ده جه میل رۆژه یانی. ده زگای مه دا: عیراق.
- ۱۷- ئاکو، شاهه یس هاواری (۲۰۱۷). هاوار خاکی پیروزی یارسان.
- ۱۸- ئه یوب، رۆسته م (۲۰۰۶). یارسان. بلاوکراوه کانی مه له نندی رۆشنیری هه ورامان.
- ۱۹- نوری، تاله بانی (۲۰۰۴). ناوچه ی که رکوک. و. محهمه ده مه لا که ریم. چاپخانه ی ئاراس: هه ولیر.

- ٢٠- نه جاتی، عبدالله (٢٠٠٥). چهند باسیک ده ربارهی ئەهلی ههق، و. له فرهنسیهوه، ههولێر. چ. وزارهتی رۆشنییری.
- ٢١- تهیب، تاهری (٢٠٠٩). تاریخ و فلسفه‌ی سه‌ره‌نجام. چ. رۆژه‌لات: ههولێر.
- ٢٢- کهیوان، نازاد (٢٠٠٨). میژووی ده‌رکه‌وتتی ئایینه‌کانی ئیزیدی و کاکهیی. چ. تاران.
- ٢٣- جه‌مال، نه‌بهز (٢٠٠٩). فلسفه و پامانی یارسان له‌ فه‌ره‌ه‌نگی کۆمه‌لگای کورده‌واریدا. چاپخانه‌ی مناره: ههولێر.
- ٢٤- زرار سدیق، توفیق (٢٠١٨). کوردانی کاکهیی، ئەهلی ههق، و شه‌به‌ک. چاپخانه‌ی خانی: ده‌ۆک.
- ٢٥- سمکو، محهمه‌د (٢٠١١). ئاین و که‌مینه‌کان له‌ کوردستان.. چاپخانه‌ی هیقی: ههولێر.
- ٢٦- محمد حسین، شوانی (٢٠٠٦). التنوع الاثني والديني في كركوك.. مطبعة وزارة التربية: أربيل.
- ٢٧- ره‌شاد میران (٢٠٠٠). ره‌وشی ئایینی و نه‌ته‌وه‌یی له‌ کوردستاندا، کتیبی سه‌نته‌ری برابه‌تی: ههولێر.
- ٢٨- لیژه‌گ، زیگیلک (١٩٩٩) کۆمه‌لگای لادنی کوردستانی هاوچه‌رخ‌ی عیراق به‌رامبه‌ر به‌ نوی بوونه‌وه، و. له ئینگلیزییه‌وه‌ عه‌زیز گه‌ردی. کتیبی سه‌نته‌ری برابه‌تی: ههولێر.
- ٢٩- سعد، سلوم (٢٠١٣) الاقلیات فی العراق. دار الرافدين للطباعة والنشر والتوزيع: بغداد.
- ٣٠- عیسی، سلیمان (١٩٧٦) اطلس المواقع الأثرية فی العراق، المديرية العامة للأثار: بغداد.

گۆفار

- ٣١- گۆفاری هاواری که‌رکووک، ژ. ٣. سالی ١٩٩٩ز. ناوه‌ندی رۆشنییری که‌رکووک ده‌ری ده‌کات.
- ٣٢- گۆفاری کۆری زانیاری عیراق، ده‌سته‌ی کوردی، ب. ٣، ب. ١٠، چ. کۆری زانیاری، به‌غدا.
- ٣٣- کۆمه‌له‌ی رۆشنییرانی که‌رکووک (٢٠١٠). گۆفاری کرکووک الیوم. مطبعة آراس: أربيل.

چاوپینکه‌وتن

- ٣٤- گفتوگۆکرتیکی ته‌له‌فۆنی له‌ گه‌ل مه‌هدی موباره‌ک کاکهیی به‌ریوه‌به‌ری گشتی کشتوکال له‌ شاری که‌رکووک.

جماعتی قزلباش در کردستان عراق: شبکه‌ها

مارتین فان بروینسن^۱ مترجم: حمیدرضا نیک‌روش^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۲/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۲۵

چکیده

این نوشتار ترجمه‌ای از مقاله‌ی دکتر مارتین فان بروینسن با عنوان «جماعتی قزلباش در کردستان عراق: شبکه‌ها» می‌باشد که در در 185-196 (1998), *Les Annales de l'Autre Islam* 5 منتشر شده است. کردستان عراق منزلگاه چندین جماعت دینی ناراست کیش^۳ است که از میان آنان ایزدیان و کاکه‌ای-ها شناخته شده‌ترین‌ها به حساب می‌آیند.^۴ هر دوی این آیین‌ها با آیین قزلباش یا علوی آناطولی شباهت‌های بسیاری دارند، اما در این میان تفاوت‌های آشکاری نیز وجود دارد. علاوه بر این‌ها در شمال عراق اجتماع کوچکی موسوم به شبکه زیست می‌کند که اگر چه از نزدیک‌ترین اجتماع علویان فاصله دارند و با

۱- پرفسور بازنشسته مطالعات تطبیقی جوامع معاصر مسلمان در دانشگاه آرتخت هلند m.vanbruinessen@uu.nl

۲- دانشجوی دکتری در مؤسسه ایرانشناسی دانشگاه آزاد برلین، آلمان hrn@zedat.fu-berlin.de

۳ این صفت (Heterodox) از اصل یونانی *ἕτερος* به معنی «دیگر، دیگری» و *δόξα* به معنی «عقیده، باور» است و در اصطلاح مطالعات مسیحی به فرقه‌های «ناراست کیش» یا «بدعت‌گذار» اشاره دارد. این واژه در ادبیات مسیحی به مجموعه‌ای از «فرقه‌ها» (sect) در انگلیسی که از صورت لاتین *sequi* یا *sequor* به معنی «تبعیت کردن» مأخوذ است، اما در اصطلاح مطالعات مسیحی به دسته‌ای از افراد اطلاق می‌شد که به تبعیت اعتقادشان از یک جامعه‌ی بزرگتر جدا شده‌اند) گفته شده که از جانب کلیسای مسیحی، به عنوان یگانه نهاد مرجع دینی، بیرون از دایره‌ی *orthodoxy* (مأخوذ از صورت یونانی *ὀρθοδοξία* به معنی «باور صحیح» که در زبان فارسی به صورت «راست کیشی») ترجمه شده) تعریف شده است. انتقاداتی چند به استفاده‌ی مستشرقین غیر مسلمان از این صفت برای توصیف اهل حق-ها، ایزدیان، علوی‌ها، شبکه‌ها، دروزی‌ها و غیره وجود دارد، از جمله این که صفت مذکور به بافت تفکر مسیحی متعلق است و استفاده از آن در بستر دینی اسلام نابه جا است. به بیان دیگر این واژه در ادبیات مسیحی واجد باری معنایی شده که مربوط به همان بافت تفکر مسیحی است. حال آن که حمل این صفت (و همچنین دیگر واژه‌هایی نظیر *sect*, *orthodoxy*, *heresy* و غیره) بر «پدیده‌های دینی متعلق به جهان اسلامی به نوعی بازتاباندن تفکر مسیحی بر آنها و نهایتاً عامل ایجاد کج فهمی و سوء تفاهم است. با تمام این اوصاف، در نوشته‌ی حاضر علی‌رغم اشعار مترجم به نا به جا بودن و، از منظری دیگر، توهین آمیز بودن این اصطلاح، به ضرورت رعایت اصل امانت در ترجمه، همه جا این واژه به صورت «ناراست کیش» برگردانده شده است. برای بحث بیشتر در باب این اصطلاح و استلزامات آن در بستر مطالعات اسلامی، نک: .

Langer, R., & Simon, U. (2008). The Dynamics of Orthodoxy and Heterodoxy. Dealing with Divergence in Muslim Discourses and Islamic Studies. *Die Welt Des Islams*, 48(3/4), new series, 273-288. Retrieved July 4, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/27798270>.

۴ آیین کاکه‌ای‌ها با آن چه که در ایران اهل حق نامیده می‌شود یکی است. بهترین مطالعه کماکان Edmonds 1969 است. همچنین

نک. Edmonds 1957, pp. 182-201. بهترین مطالعه‌ی اخیر در باب آیین ایزدی Kreyenbroeck 1995 است.

اجتماعات همسایه که پیروان دیگر سنن بدعت آمیزاند در ارتباط مداوم‌اند، اما علی‌الظاهر پیرو عقاید و مناسکی مشابه با علویان آناتولی هستند. شبک‌ها در چند ده روستا در شرق موصل در دلتایی که توسط دجله و زاب علیا محصور شده می‌زیند.^۱ در سال ۱۹۲۵ تعداد آنان در حدود ۱۰۰۰۰ تخمین زده می‌شد. در سرشماری ۱۹۶۰ عراق آنان ۱۵۰۰۰ تن بوده‌اند که در ۳۵ روستا سکنی داشته‌اند.^۲ تخمین‌های اخیر به طور قابل توجهی بیشتر هستند و یک منبع محلی حتی مدعی است که ۱۰۰۰۰۰۰ شبک در بیش از ۶۰ روستا متفرق‌اند به همراه چندین هزار تن از آنان که در حال حاضر در شهر موصل زندگی می‌کنند.^۳

کلیدواژه: کردها، اهل حق، کاکه‌یی، شبک، قزلباش.

A Kizilbash Community in Iraqi Kurdistan : The Shabak

Martin van Bruinessen⁴

Translator: Hamidreza Nikravesh⁵

Recive data: 2021/03/08

Acpte data: 2021/05/15

Abstract

This article is a translation of Martin van Bruinessen's article "A Kizilbash Community in Iraqi Kurdistan : The Shabak", published in *Les Annales de l'Autre Islam* 5 (1998), 185-196.

Iraqi Kurdistan is home to a number of heterodox religious communities, of which the Yezidi and the Kaka'i are the best known.² Both of these religions show numerous similarities with the religion of the Kizilbash or Alevi of Anatolia, but there are also clear differences. There is, however, also a small community in northern Iraq, the Shabak, that appears to adhere to the same beliefs and practices as the Anatolian Alevis, although they live far from the nearest Alevi community and are in regular contact with neighbouring communities adhering to other heterodox traditions. The Shabak live in several dozen villages east of Mosul, in a triangle bounded by the Tigris and the Greater Zab.³ In 1925 their numbers were estimated

^۱ روایت دقیق سی. جی. ادموندز از بازدید او از همسایگان ایزدی شبک‌ها (Edmonds 1967) مشتمل است بر فهرستی از روستاهای شبک نشین و حاوی نقشه‌ی مفیدی است که مهم ترین این روستاها و دیگر جوامع ناراست کیش این ناحیه را نشان می‌دهد.

^۲ Vinogradov 1974, p. 208

^۳ توسط میشل لیزنبرگ (۱۹۹۷، ص ۱۵۹) مصاحبه شده است.

4- Professor of the Comparative Study of Contemporary Muslim Societies

5- PhD Candidate at the Institute of Iranian Studies, Free University of Berlin.

at around 10,000 ; the 1960 Iraqi census enumerated 15,000, living in 35 villages.⁴ Recent estimates tend to be considerably higher, and one local source even claims that there are 100,000 Shabak scattered over some 60 villages, with several thousand of them presently living in the city of Mosul.

Keyword: Kurd, Ahl-i Haqq, Kakaee, Shabak, Kizilbash, Dersim.

وابستگی نژادی

بیشتر شبک‌ها چند زبانه‌اند، و همین نکته مدعیات متناقضی را در باب هویت نژادی آنان ایجاد کرده است. آن‌ها عموماً ترکمان یا کرد زبان و حتی عرب معرفی شده‌اند و خود شبک‌ها هر زمان که اقتضا نموده یکی از این عناوین را پذیرفته‌اند. غیرشبک‌ها معمولاً آنها را همچون دیگر گروه‌های ناراست کیش این ناحیه‌ی کرد دانسته‌اند، درست همانطور که بیشتر شبک‌ها اگر بخواهند به هویتی کلی‌تر از هویت آیین‌شان بیان‌دیشند این چنین نیز در مورد خودشان فکر می‌کنند. با این وصف زبان عبادات و مراسمات دینی آنان ترکی است (مانند علویان کرد آناطولی)، که می‌تواند دلیلی باشد بر این که چرا آنان گهگاه ترکمان دانسته شده‌اند. اما زبان مادری شبک‌ها، یا دست کم زبان مادری بیشتر آنان یکی از گویش‌های شعبه‌ی گورانی زبان‌های ایرانی است؛ و همچنین کاکه‌ای‌ها و بسیاری از نحله‌های کوچک و طوایف مجاور و مشخصاً صارلی‌ها و طایفه‌ی باجلان (اما نه ایزدیانی که کرمانجی سخن می‌گویند) که به آن سخن می‌گویند.^۱

نام شبک‌ها نیز حدسیاتی را در مورد ریشه‌های نژادی آنان برانگیخته است. وینگرادف ریشه‌شناسی عامیانه‌ی این نام را به فعل عربی «شَبَكَ» به معنی «در هم تنیدن، در هم آمیختن» نسبت می‌دهد. این ریشه‌شناسی منعکس‌کننده‌ی دیدگاه آنان در مورد خودشان به مثابه جماعتی با چندین خاستگاه است که به واسطه‌ی بیعت با یک طریقت مشترک و رهبران معنوی یکسانی گرد هم آمده‌اند.^۲ تا زمان انقلابات ارضی سال ۱۹۵۸ و ۱۹۶۳ تقریباً تمامی شبک‌ها رعایای بی‌زمینی بودند که به صورت مسابقات فعالیت می‌کردند. زمین‌های کشاورزی‌ای که آنان بر آن فلاحت می‌کردند به خاندان‌های سادات شهرنشینی تعلق داشت که مدعی بودند این زمین‌ها را از نیمه‌ی قرن هجدهم میلادی در اختیار داشته‌اند. این خاندان‌های

^۱ بعضی از خصوصیات منحصر به گویش‌های گورانی شبک‌ها و کاکه‌ای‌ها در 1997 Leezenberg توصیف شده‌اند.

^۲ Vinogradov 1974, p. 210.

سادات که از جانب شبکه‌ها به دلالت اهل بیت بودن اعلی مراتب احترام را داشتند، در معنای سیاسی نیز حامیان آنان به حساب می‌آمدند و مابین شبکه‌ها از سویی و حاکمیت و جامعه‌ی کلان‌تر از سوی دیگر واسطه‌گری می‌کردند. یک داستان خانوادگی که رسام^۱ آن را از یکی از اعضای کلان خانواده‌ای زمین-دار ضبط کرده حکایت می‌کند که در خلال محاصره‌ی شهر موصل توسط ایرانیان در سال ۱۷۶۳ میلادی، نقیب الاشراف شهر با انجام معجزه‌ای کوچک سببی ساخت تا شاه حصار را پایان دهد. به نقیب مذکور به عنوان پاداش این شاهکار زمین‌های بسیاری خارج از شهر اعطا شد. بعدها او یا اولادش به شبکه‌های فقیر اجازه دادند تا در این زمین‌ها سکونت گزینند.^۲ هر چند ممکن است این داستان جعلی باشد، اما توضیحی محتمل در باب این امر ارائه می‌دهد که چگونه جماعت ستم‌دیده‌ی ناراست کیشی به جای سکونت در نواحی دور از دسترس کوهستانی در مجاورت شهری مهم سکنی یافته‌اند. همچنین حشر و نشر با سادات شهری (که شیعه‌ی اثنی عشری بودند) به شبکه‌ها حاشیه‌ی امنی در مقابل تعقیب و آزارهای مذهبی می‌بخشید. شبکه‌هایی بوده‌اند که خودشان ادعای شیعه‌ی اثنی عشری بودن داشته‌اند و ظاهراً روندی تدریجی از شیعه‌سازی در حال رخ دادن است.

دین

شبکه‌ها همچون دیگر گروه‌های ناراست کیش در معرض کینه‌ورزانه‌ترین ظن‌ها در باب ماهیت حقیقی عقاید و مناسک دینی‌شان بوده‌اند، کما اینکه آثار منتشره‌ی اولیه در مورد آنان مملو از اطلاعات ناصحیح است.^۳ در دهه‌ی ۹۰ میلادی سنی‌ای به نام احمد حامد الصراف که ساکن موصل بود اثری تحقیقی در باب شبکه‌ها، عقاید و آداب آنان منتشر ساخت که برای نخستین بار تصویری عاری از تعصب از آنان را ارائه می‌کرد.^۴ الصراف همچنین کتاب مقدس شبکه‌ها- کتاب المناقب یا بوپروق- را به زبان اصلی

^۱ Rassam

^۲؛ همچنین نک. Rassam [= A. Vinogradov] 1977. Vinogradov 1974, pp. 211-12.

^۳ توصیف شبکه‌ها توسط کشیش کرملی، آناستاز-ماریه (الکرملی ۱۹۰۲) منبع بیشترین آثار دست دوم سوءتفاهم برانگیز و متعصبانه است.

^۴ الصراف ۱۹۵۴. این بهترین مطالعه‌ی ای است که در باب شبکه‌ها در دست است. بخشی از این اثر به انگلیسی در Moosa 1987 خلاصه شده است. نویسنده‌ی اثر اخیر فردی مسیحی از ساکنان قدیمی موصل است که با شبکه‌ها ارتباطات شخصی داشته است. با این حال کتاب اوگردآوری ای غیر نظام مند و غیرانتقادی از دیگر منابع مکتوب است.

ترکی همراه با ترجمه‌ای به زبان عربی انتشار داد. اثر الصرّاف به وضوح نشان داد که دین شبک‌ها با دین علوی (قرلباش)‌های آناتولی قرابت بسیاری دارد. یکی از ادعیات (gülbenk) شبک‌ها که توسط الصرّاف ارائه شده از حاجی بکتاش و اساتید اردبیل (*erenleri Erdebil*، یعنی صفویان) صراحتاً به عنوان بنیان‌گذاران طریقت معنوی‌شان یاد می‌کند.^۱ شبک‌ها گرد هم آیی‌های آیینی‌ای دارند که در آن‌ها اشعار دینی خوانده یا زمزمه می‌شوند و برخی از آن‌ها صراحتاً به شاه اسماعیل صفوی (با تخلص ختایی^۲) و عارف علوی آناتولیایی پیر سلطان ابدال منتسب هستند. اصلی بنیادین که در چندین شعر و ادعیه به آن اظهار می‌شود، اعتقاد به این است که الله، محمد و علی تثلیثی را شکل می‌دهند که در آن علی در مقام جلوه‌ی قاهر الوهیت ظهور می‌یابد.

خدا بودگی علی در یک نفس^۳ (شعر دینی علوی) که توسط الصرّاف نقل شده کاملاً واضح است.^۴ این شعر صورتی دیگر از یک نفس معروف در میان علویان آناتولی است. صورت مذکور رایج در میان شبک‌ها از نفس علویان آناتولی صریح‌تر است.^۵ با وجود این که این متن علی الظاهر در چندین موضع مخدوش است، اما ارزش این را دارد که به طور کامل نقل شود:

Yedi iklim çar köşeyi seyr ettim
ben Aliden gayrı ala görmedim
yaradubdur on sekiz bin alemlerim
rızkın vermege ganidir gani

bir ismin Alidir bir ismin Allah
şükür b.r.l.giye(?) el-hamdülillah
dinimiz kavidir vallahi ve billahi
ben Aliden gayrı ala görmedim

^۱ *Hacı Bektaş veli kızıl pırleri, Erdebil erenleri bu yolu bize kurmuş* معنوی را برای ما بنیان گذاشته اند» (Al-Sarrâf 1954, p. 96). متن کامل این گلبانگ به این شرح است: *Tevelli tecelli kabul ola / sirri sir edenin demine hu! / istekleri müyesser ola / akşamın hayrı gele şerri def ola / gerçege hu, batıla diyelim erenlerin demine / Allah Muhammed Hacı Bektaş Veli kızıl pırleri / Erdebil erenleri bu yolu bize kurmuş / Hu Ali, Hakk dost, pir dost / Hakka şah, batıla uf!*

^۲ در فارسی «خطایی» است. م. Hatâyî

^۳ nefes

^۴ Al-Sarrâf 1954, pp. 113-4. نویسنده‌ی حاضر نه از اصطلاح نفس بلکه از قصیده استفاده می‌کند. مشخص نیست که خود شبک‌ها از چه اصطلاحی برای اشعار دینی‌شان استفاده می‌کنند.

^۵ گونه‌ی آناتولیایی در چند مجموعه یافت می‌شود؛ به عنوان مثال: Özkırmırlı 1985, p. 151; Öztelli 1973, p. 35; Yıldırım 1991, vol 1, p. 298.

Ali gimen er gelmedi cihane
ona da tuttular yüz bin bahane
yedi kere durdum ulu divane
ben Aliden gayrı ala görmedim

Hakk buyurmuş levh üstünde kalemi
nur ile doldurmuş cümle alemi
Alini ça\ıran mahrum kalır mı
ben Aliden gayrı ala görmedim

indim yer bahrine ılgar eyledim
sarı öküz tülün saydım fark eyledim
çıkıldım gök yüzine seyran etdim
ben Aliden gayrı ala görmedim

cennet alanın kapusu divarı taş
la'ldır atarılı gevhendir taş
Alidir belin kırkların baş
ben Aliden gayrı ala görmedim

Pir Sultan Abdal özüdür Ali
dilim böyle söyle: ben özüm eli
Allah Muhammed kendü özüdür Ali
ben Aliden gayrı ala görmedim

هفت اقلیم را گشتم، چهار کنج [عالم را] / کسی را برتر از علی نیافتم / اوست که هجده
هزار عالم را آفریده / اوست که کریم رزاق است، کریم // یکی از نام‌های علی و دیگری
خداوند است / شکر (...)، الحمدلله / دین ما قوی است، والله / کسی را برتر از علی
نیافتم // ولی ای چون علی هرگز به عالم نیامده / آنان او را به صد هزار بهانه می‌یابند(؟) /
هفت بار به پیش دیوان عالی می‌ایستم / کسی را برتر از علی نیافتم // خداوند قلم را فرمان
داد تا بر لوح بنویسد / او کل عالم را از نور لبالب کرد / آیا او که به علی توسل جوید محروم
می‌ماند؟ / کسی را برتر از علی نیافتم // به دریا فرو شدم و باز برآمدم / موی ورزای زرد را
شمردم، آنها را یکی یکی از یکدیگر جدا ساختم / به آسمان‌ها برشدم و سیری دیدم / کسی
را برتر از علی نیافتم // در و دیوار جنت / همه لعل است، سنگ‌ها همه گوهر / سر (...)،
چهل علی است / کسی را برتر از علی نیافتم // پیر سلطان ابدال خود علی است / پس زبان

من این را می گوید: خود من دست اویم / الله و محمد، همه علی هستند / کسی را برتر از علی نیافتم.

در بند پایانی، شاعر خود را پیر سلطان ابدال، عارف مشهور علوی که احتمالاً در پایان قرن ۱۶ میلادی در سیواس به دار آویخته شد، معرفی می کند. گونه‌ی آنتولیایی این نفس به شاعری دیگر به نام کُل همت^۱ منتسب است که اغلب گفته شده مرید پیر سلطان بوده است. این اثر جدا از بند نخست و مصراع ترجیع که در پایان هر بند می آید، به نوعی با نفسی که توسط شبک‌ها خوانده می شود متفاوت است اما هر دوی آنها به وضوح ریشه در اصلی واحد دارند.^۲

این که شبک‌ها از این نفس اطلاع دارند (و آن را به پیر سلطان منتسب می کنند) شاهدی دیگر از رابطه‌ی نزدیک با علوی-قزلباشان آنتولی است. برخی نویسندگان عراقی این نکته را مطرح کرده اند که خود شبک‌ها اصالتاً قزلباشان آنتولیایی اند که پس از جنگ چالدران در سال ۱۵۱۴ میلادی^۳ به سوی جنوب گریخته اند.^۴ ممکن نیست که نفس مذکور پیش از حیات پیر سلطان تصنیف شده باشد و این به این معناست که باید پس از چالدران و به ظن قوی پس از قرن ۱۶ میلادی موج مهاجرتی از انسان‌ها و یا تفکرات از سوی آنتولی به وقوع پیوسته باشد.

^۱ Kul Himmat

^۲ متن کامل این است (ایباتی که با نفس شبک‌ها تطابق دارند به صورت ایتالیک آمده اند):

Yedi iklim dört köşeyi dolandım / Ben Ali'den gayrı bir er görmedim / Kısmet verip âlemleri yaradan / Ben Ali'den gayrı bir ergörmedim // Bir ismi Ali'dir, bir ismi Allah / İnkârım yoktur, hem vallah hem billah / Muhammed, Ali yoluna Allah eyvallah / Ben Ali'den gayrı bir er görmedim // Ol kudret bendini kırdım, gark ettim / Sarı öküz tüyün saydım, fark ettim / Arş-ı muallayı gezdim, seyrettim / Ben Ali'den gayrı bir er görmedim // Ali gibi er gelmedi cihana / Ona da buldular türlü bahane / Yedi kez vardım ben ulu divane / Ben Ali'den gayrı bir er görmedim // Cennet bahçesinin nedendir taşı / Incidir topra@ı, hikmettir işi / Yüz yirmi bin peygamberler başı / Ben Ali'den gayrı bir er görmedim // Kul Himmet'im eydür, Kırklara beli / Dilim medhin söyler, aslımız deli / Evveli Muhammed, âhiri Ali / Ben Ali'den gayrı bir er görmedim (Öztelli 1973, p. 35).

^۳ مطابق با سال ۹۲۰ قمری و ۸۹۳ شمسی. م

^۴ به عنوان مثال موسی (۱۹۸۸، ص. ۶). به پیروی از الشیبی، نویسنده‌ی عراقی. وینگرادوف (۱۹۷۴، ص. ۲۱۰) نیز از همین فرضیه تبعیت کرده و اظهار کرده که شبک‌ها همچون دیگر گروه‌های ناراست کیش در این ناحیه، کوشیده اند تا برای در امان ماندن از سوءظن‌های سیاسی خود را با بکتاشیان قرین سازند.

بویروق

«کتاب مقدس» شبک‌ها، یعنی کتاب المناقب و یا بویروق (به لهجه‌ی محلی *burukh*) متشکل از دو بخش است. بخش نخست مناظره‌ای^۱ میان شیخ صفی‌الدین اردبیلی و فرزند او صدرالدین در باب ادب و طریقت است که در آن هیچ اثری از نفوذ تشیع غالی به چشم نمی‌خورد. بخش دوم، بویروق به معنی اخص، اگر چه نه کاملاً یکسان اما شبیه به متون موسوم به بویروق است که از جانب جوامع مختلف علوی آناتولی مقدس پنداشته می‌شود.^۲ این کتاب از تعالیم و دستورات مختلفی متشکل است که به امام علی و امام جعفر صادق منتسب هستند و در باب ارتباط میان مربی (*mürebbi*)، طالب (*talib*) و نهاد اخوت آیینی (*musahiblik*) بحث می‌کند.

ارتباط میان این متن مقدس و عقاید و مناسک فعلی شبک‌ها مبهم باقی مانده است. الصراف سنی متذکر شده که شبک‌ها نماز نمی‌خوانند، در طول رمضان روزه نمی‌گیرند، زکات نمی‌دهند و به حج نمی‌روند، اما می‌افزاید که آنان برای هر یک از این واجبات جایگزینی دارند. آنان به جای نماز مراسم آیینی را در منزل پیر (رهبر دینی‌ای که رهبریت را به ارث می‌برد) بر پا می‌دارند و ادعیات (*gülbenk*) را زمزمه می‌کنند. شبک‌ها به جای رمضان در طول نه روز نخست محرم روزه می‌گیرند و به جای زکات مبالغ قابل توجه خمس، یعنی یک پنجم تولید کشاورزی‌شان را به اهل بیت (در واقع سهم صاحبان زمین) می‌پردازند. آنان به مکه نمی‌روند اما متناوباً بقاع متبرکه در ناحیه‌ی خودشان و اخیراً نجف و کربلا را زیارت می‌کنند.

شبک‌ها و فرق دیگر

وابستگی صفوی-قزلباشی، شبک‌ها را از دیگر جماعت‌های ناراست کیش، یعنی یزیدیان در شمال و صارلی‌ها در جنوب شرقشان متمایز می‌گرداند. صارلی‌ها همچون کاکه‌ای‌ها شعبه‌ای از اهل حق‌ها به حساب می‌آیند و به گویش گورانی‌ای که بسیار به گویش شبک‌ها نزدیک است سخن می‌گویند. جماعت مجاور گورانی زبان دیگر، باجوان^۳ یا باجلان‌ها هستند^۴ که اغلب گفته شده که بخشی از شبک-

^۱ در متن «a question-and-answer dialogue» آمده است. در ادب فارسی این نوع شعر «مناظره» نامیده می‌شود. م

^۲ قابل اعتمادترین متن انتشار یافته 1958 Aytekin است. نک. مطالعه‌ی متون بویروق توسط (1997) Anke Otter-Beaujean.

^۳ Bajwan

^۴ نک. MacKenzie 1960

ها هستند و یا بالعکس. اما باجوان‌ها از لحاظ طایفه‌ای سازمان یافته‌اند و رئیس العشایر دارند حال آن که شبکه‌ها رعایایی بی طایفه‌اند که به صورت مسابقات بر زمین‌هایی کشاورزی می‌کنند که به خاندان‌های سادات شهر نشین تعلق دارند. این خاندان‌های سیادت به دلیل انتساب خونی به پیامبر و علی بر شبکه‌ها مرجعیت معنوی پر نفوذی دارند. شبکه‌ها آزادانه با باجوان‌ها، صارلی‌ها، کاکه‌ای‌ها و ترکمانان شیعی این ناحیه ازدواج می‌کنند که این امر به کم‌رنگ شدن مرزها میان این جوامع دینی منجر شده است.

سلسله مراتب و مراسم

جامعه‌ی شبکه‌ها توسط سلسله مراتب روحانی‌ای مشابه با سلسله مراتب علویان، اهل حق‌ها و ایزدیان ساختار بندی شده است. هر فرد بالغی به یک پیر^۱ (الصراف گهگاه نیز او را دَد^۲ می‌نامد) که شیخ معنوی اوست در پیوسته است. این پیوستگی موروثی است. هر خانواده تمایل دارد که این انتساب با یک دوده‌ی پیر مشخص برای نسل‌ها ادامه دهد. تمامی مراسمات باید توسط یک پیر اجرا شود. در بیشتر آنان پیر باید از جانب یک رهبر^۳ یا راهنما یاری داده شود. در جشن‌های سالانه‌ی بزرگ دوازده مأمور باید حاضر باشند: پیر، رهبر، حامل چراغ^۴، حامل جارو^۵، سقا، قصاب، چهار خادم و دو دربان^۶. این دوازده مأمور (on iki hizmet) برای جوامع علوی آناتولی هم معروف است، اگرچه نام‌های این مناصب متفاوت‌اند.^۷ پیران شبکه خود به صورتی سلسه مراتبی شکل یافته‌اند و در میانشان مرجعیت اعلای روحانی‌ای وجود دارد که بابا^۸ نامیده می‌شود.

جمع‌های آیینی معمول در خانه‌ی پیران برگزار می‌شود. سه جشن بزرگ سالانه وجود دارد، یکی در شب سال نو (در دسامبر جشن گرفته می‌شود) و دیگری در طول شب عاشورا. سومین شب «شب

^۱ pir

^۲ dede

^۳ rehber

^۴ hamil aljiragh

^۵ hamil al-miknasa

^۶ bawwab

^۷ الصراف ۱۹۵۴: ۳-۱۰ (قصاب توسط الصراف صراحتاً ذکر نمی‌شود اما در خلاصه‌ی موسی، ص ۱۲۳ فهرست می‌شود). در آناتولی ممکن است عناوین on iki hizmet از جایی به جایی متفاوت باشد. مرور اجمالی مفیدی در Birdoğan 1990: 277-285 آمده است.

^۸ baba

بخشایش» (özür gecesi) است که در طول آن اعترافات عمومی به گناهان اتفاق افتاده و نزاع‌ها در اجتماع شبکه‌ها پایان می‌یابد.^۱ در آثار متقدم در باب شبکه‌ها و صارلی‌ها به این سه جشن شبانه، که در آنها هم زنان و هم مردان شرکت می‌جویند، با عنوان ليله الكفشه، ارجاع داده شده است. این مراسمات همواره با اتهام تکراری شناع و وصف ناشدنی همراه است (فعل کَفَشَ در لهجه‌ی عربی محلی به معنی «گرفتن» است). پیشنهاد مینورسکی^۲ مبنی بر اشتقاق این نام از «کفش» عاری از بار معنایی منفی فارسی از جانب چندین نویسنده‌ی متأخر اخذ شده است، از جمله موسی که در آوردن نعلین را منشأ این نام می‌داند. با تمام این اوصاف شبکه‌ها به هیچ عنوان از این نام استفاده نمی‌کنند.

زیارت‌ها بخش مهم دیگری از تقویم آیینی را شکل می‌دهند. دو زیارتگاه مهم محلی که در عید فطر و عید اضحی^۳ زیارت می‌شوند علی‌رَش (علی سیاه) و عباس نام دارند. شبکه‌ها زیارتگاه نخست را با امام چهارم، زین العابدین پسر امام حسین و دومی را با عباس برادر چهارم امام حسین که در کربلا به شهادت رسید باز می‌شناسند. گونه‌ی متفاوتی از زیارت عبارت است از سنگ زدن به مقبره‌ای منسوب به عبیدالله بن زیاد، حاکم اموی عراق که مسئول فاجعه‌ی کربلا بود. این زیارت در کل سال انجام می‌شود.^۴

تغییر هویت نژادی

این امر که امکان‌های مهم زیارتی شبکه‌ها همه در محیط پیرامون سکونتگاه فعلی‌شان است حکایت از این دارد که آنان دیرزمانی است که در این مکان ریشه دوانده‌اند و وابستگی‌ها به مکان اولیه‌شان را از دست داده‌اند. این تنها اعتقادشان است که آنان را به علوی‌گری آنا تولیایی پیوند می‌زند. با این حال، زبان آنان نه ترکی است و نه هیچ یک از گویش‌های کردی شمالی بلکه گورانی است، یعنی زبان صارلی‌ها و دیگر اهل حق‌ها. خارجیانی که شبکه‌ها با آنان بیشترین ارتباطات اجتماعی را دارند صارلی‌ها و سادات شیعی موصل هستند. شبکه‌ها از هر جهت مردمانی بینابینی به حساب می‌آیند.

تلاش‌های بسیاری در این راستا انجام شده تا شبکه‌ها مجبور شوند وابستگی دینی و نژادی‌شان را تغییر دهند. آنان همچون دیگر گروه‌های ناراست کیش در معرض فشارهایی اجتماعی بوده‌اند تا به حسب ظاهر

^۱ این مراسم در آنا تولی görgü cemi نامیده می‌شود.

^۲ Minorsky

^۳ نام دیگر عید قربان. م

^۴ الصراف ۱۹۵۴: ۴-۱۰۳

با صورت‌های «راست کیش» تر از دین مطابقت کنند. در پایان قرن نوزدهم و در هنگام سلطنت سلطان عبدالحمید دوم، آنان بالأجبار به دین رسمی عثمانی یعنی مذهب تسنن حنفی گرویدند.^۱ به نظر نمی‌آید که این واقعه بر این جامعه اثری دیرپا داشته باشد چرا که در آغاز قرن بیستم آنان دوباره به عقاید و مناسک آباء و اجدادشان بازگشتند. برخی شبک‌ها احتمالاً تحت تأثیر رابطه‌ی قیمومت با سادات موصل بعدترها خود را شیعه‌ی اثنی عشری دانسته‌اند. در آغاز دهه‌ی ۸۰ میلادی فردی موسوم به عزیز شبک (متحد قدیمی سیاستمدار سکولار جلال طالبانی) توانست حمایت مالی ایران برای راه انداختن جنبش سیاسی کردی-اسلامی را به خود جلب کند که دیری نپایید.

هم کردان و هم ترکمانان شبک‌ها را اقلیتی در دل گروه نژادی خودشان در نظر می‌گیرند. شبک‌ها (و نیز دیگر اقلیت‌های دینی این ناحیه) از دهه‌ی ۷۰ میلادی در معرض تلاش‌های همه‌جانبه‌ی دولت عراق در راستای عرب‌سازی آنان بوده‌اند. پس از سرشماری ۱۹۸۷ که در آن از مردم برای اظهار این که به کدام «ملیت» تعلق دارند-عرب یا کرد- پرسش به عمل آمد، این تلاش‌ها با تخریب حدود ۲۰ روستای شبک‌ها و تبعید ساکنان آن‌ها در خلال کمپین‌های نسل‌کشی انفال در ۱۹۸۸ به اوج خود رسید.^۲ از زمان تأسیس «بهشت امن» در شمال عراق در سال ۱۹۹۱، ترکیه کوشیده تا شبک‌ها و دیگر اقلیت‌های ناراست کیش این حدود، خود را ترکمان بدانند و از طریق احزاب ترکمان، میان آنان که خود را ترکمان اعلام کنند تسهیلات توزیع می‌کند.

مأخذ

- Aytekin, S., Buyruk. Ankara, 1958.
-Birdoğan, N., Anadolu'nun gizli kültürü Alevilik. Hamburg, 1990.

^۱ (با ارجاع به اسناد آرشیوی عثمانی) Deringil 1998: 71, 73. Ömer Vehbi Paşa حاکم موصل بود که در سال ۱۸۹۲ تغییر مذهب اجباری شبک‌ها و ایزدیان را اجرا کرد و در روستاهای آنان مساجدی را دایر ساخت.
^۲ در باب انفال و اثر آن، نک. Human Rights Watch 1995. عراق رسماً یک حکومت دو ملیتی است و به جز عرب و کرد هیچ عنوان نژادی-ملی دیگر در آن جا پذیرفته نیست. حکومت عراق تمام اقلیت‌های دینی را عرب تعریف می‌کند و ظاهراً تعاریف متفاوت از خودشان بود که ایزدیان و مسیحیان را در کنار کردان نواحی «ممنوعه» آماج انفال قرار داد. بنابر لیزنبرگ (۱۹۹۷، ص ۵-۱۶۳) ۲۲ روستای شبک به طور کلی یا در بعضی از قسمت‌ها ویران شد و ساکنان آنها یعنی حدود ۳۰۰۰ خانوار، به مراکز جمع‌آوری در استان اربیل تبعید شدند. در سال ۱۹۹۰ ظاهراً پس از آنکه یکی از رهبران آنان به صورت رسمی اعلان کرد که شبک‌ها عرب هستند، بیشتر آنان اجازه یافتند تا به روستاهایشان بازگردند.

- van Bruinessen, M., “‘Aslını inkar eden haramzadedir’: the debate on the ethnic identity of the Kurdish Alevi”, in : K. KEHL-BODROGI, B. KELLNER-HEINKELE & A. OTTER-BEAUJEAN (eds.), *Syncretistic religious communities in the Near East*. Leiden: Brill, 1997, pp. 1-23.
- Bumke, P., “Kızılbaş-Kurden in Dersim (Tunceli, Türkei) : Marginalität und Häresie”, *Anthropos* 74, 1979, 530-548.
- Deringil, Selim, *The well-protected domains: ideology and the legitimation of power in the Ottoman Empire*. London: I.B. Tauris, 1998.
- Edmonds, C.J., *Kurds, Turks and Arabs : politics, travel and research in north-eastern Iraq, 1919-1925*. London : Oxford University Press, 1957.
- , *A pilgrimage to Lalish*. London : Royal Asiatic Society, 1967.
- , “The beliefs and practices of the Ahl-i Haqq of Iraq”, *Iran* 7, 1969, 87-106.
- Human Rights Watch, *Iraq’s crime of genocide : the Anfal campaign against the Kurds*. New Haven : Yale University Press, 1995.
- al-Karmalî, Anastase Marie, “Tafkihat al-adhhân fî ta`rîf halathat adyân”, *Al-Mashriq* 5, 1902, 576-582.
- Kreyenbroek, Ph.G., *Yezidism: its background, observances and textual tradition*. Lewiston, NY: Mellen Research Publications, 1995.
- Leezenberg, M., “Between assimilation and deportation : the Shabak and the Kakais in northern Iraq”, in: K. Kehl-Bodrogi, B. Kellner-Heinkele & A. Otter-Beaujean (eds.), *Syncretistic religious communities in the Near East*. Leiden : Brill, 1997, pp. 155-174.
- Luke, H.C., *Mosul and its minorities*. London : Martin Hopkinson & Co., 1925.
- MacKenzie, D.N., “Badjalan”, *Encyclopaedia of Islam*, new edition, vol. I. Leiden: Brill, 1960, p. 863.
- Moosa M., *Extremist Shiites: the ghulat sects*. Syracuse University Press, 1988.
- Otter-Beaujean, A., “Schriftliche Überlieferung versus mündliche Tradition - zum Stellenwert der Buyruk-Handschriften im Alevitum”, in: K. Kehl-Bodrogi, B. Kellner-Heinkele & Shabak 12
- Otter-Beaujean, A (eds.), *Syncretistic religious communities in the Near East*. Leiden: Brill, 1997, pp. 213-226.
- Özkırımlı, A., *Alevilik-Bektaşilik ve edebiyatı*. İstanbul: Cem, 1985.
- Öztelli, C., *Bektaşî gülleri: Alevi-Bektaşî şiirler antolojisi*. İstanbul: Milliyet, 1973.
- Öztürk, S., *Tunceli’de Alevilik*. İstanbul: İ.Ü. Ed. Fak. Sosyoloji bölümü mezuniyet tezi, 1972.
- Rassam, A., “Al-taba’iyya : power, patronage and marginal groups in northern Iraq”, in : E. Gellner & J. Waterbury (eds.), *Patrons and clients in Mediterranean societies*. London: Duckworth, 1977, pp. 157-166.
- al-Sarrâf, Ahmad Hâmid, *Al-Shabak min firaq al-ghulât fî l-’Irâq: asluhum, lughatuhum, qurrâhum, `aqâ’iduhum, awâbiduhum, `âdâtuhum*. Baghdad : Matba`at al-Ma`ârif, 1954.
- al-Shaybî, Kâmil Mustafâ, *Al-tarîqa al-Safawiyya wa rawâsibuhâ fî l-’Irâq al-mu`âsir*. Baghdad: Maktabat al-Nahda, 1967 [cited in Moosa 1988].

- Sykes, M., "The Kurdish tribes of the Ottoman Empire", Journal of the Royal Anthropological Institute 38, 1980, 451-486.
- Vinogradov, A., "Ethnicity, cultural discontinuity and power brokers in northern Iraq: the case of the Shabak", American Ethnologist 1, 1974, 207-218.
- Yıldırım, A., Başlangıçtan günümüze Alevi Bektaşî deyişleri. 2 vols. Ankara, Ayyıldız, 1995.